

Szociológiai

SZEMLE

2020/2
30. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, BERÉNYI ESZTER (FŐSZERKESZTŐ), HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA,
MEDGYESI MÁRTON, ROSTA GERGELY, SZALMA IVETT, VIRÁG TÜNDE
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETH KRISZTINA

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Olvasószerkesztő: Boda Annamária
Design: Szalay Miklós
Műszaki szerkesztés: György Melinda
Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4
Levélcím: 1453 Budapest, Pf 25
e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu
www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.
Levélcím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.
Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

Zsugorodó városok és társadalmi egyenlőtlenségek
szerkesztette: Jelinek Csaba és Virág Tünde

TANULMÁNYOK

- 4 Jelinek Csaba – Virág Tünde:**
Zsugorodó városok és társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon
- 27 Virág Tünde:**
Demográfiai polarizáció, térbeli és társadalmi marginalizáció két zsugorodó középvárosban
- 50 Németh Krisztina:**
Marginalizált térből átmeneti térbe
Egy térbeli-társadalmi mobilitási pálya megélt jelentései
- 72 Kovai Cecília:**
Egy „elképzelt” középosztály és a lokalitás „valósága”
Tanodaprogramok mozgásterei egy zsugorodó városban
- 96 Zolnay János:**
Térvakság
Oktatási stratégiák a városi zsugorodás és a tanulói létszám csökkenésének időszakában
- 115 Jelinek Csaba:**
„Gúzsba kötve táncolunk”
Zsugorodás és a kontroll leszivárgásának politikai gazdaságtana magyarországi középvárosokban

Recenzió

- 137 Pulay Gergő:**
Zsugorodás, létbizonytalanság és időbeli horizontok
A válságetnográfiaiak nézőpontjairól

Zsugorodó városok és társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon¹

Jelinek Csaba – Virág Tünde:

jelinek.csaba@periferiakozpont.hu; virag.tunde@krtk.mta.hu

Beérkezés: 2020. 06. 30.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020. 10. 13.

Elfogadás: 2020. 11. 04.

Összefoglaló: Magyarország népessége 1980 óta csökken, 2001 és 2011 között pedig a magyar városok 75%-ában regisztráltak demográfiai zsugorodást. Közép-Kelet-Európában hasonló folyamatokat figyelhetünk meg. Annak ellenére, hogy az 1970-es évektől egyes egyesült államokbeli, majd 1989 után a kelet-német régiók és városok esetében a „hanyatló” és „zsugorodó” városok társadalomtudományos vizsgálatával több szerző foglalkozott, Magyarországon ezek a fogalmak nem váltak a társadalomtudományos elemzés integráns részévé. Jelen tematikus lapszám bevezetőjeként azt a kérdést járjuk körül, hogy a „városi zsugorodás” hogyan befolyásolja az érintett helyi társadalmak esetében a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségeket. A cikk a városi zsugorodást mint empirikus folyamatot tárgyalja, amelyhez a periferializálódással kapcsolatos kritikai irodalmat választja elméleti keretétül. A cikk első felében röviden bemutatjuk a zsugorodással kapcsolatos nemzetközi irodalom egyes főbb állításait, majd áttekintjük a főbb zsugorodási tendenciákat Közép-Kelet-Európában és Magyarországon. Ezután bemutatjuk a lapszám alapjául szolgáló négyéves kutatásunkat, végül pedig röviden összefoglaljuk a lapszám további tanulmányait, amelyek mind a magyarországi kis- és középvárosi zsugorodás egy-egy ambivalens jellemzőjét – a városokon belül a különböző társadalmi csoportok eltérő percepcióit, az átmeneti terekbe történő mobilitás mikroszociológiáját, a zsugorodó városok oktatási piacait, a tanodaprogramok középosztályosítási törekvéseit, illetve a helyi önkormányzatok és a központi kormányzat változó viszonyát – tárgyalják.

Kulcsszavak: városi zsugorodás, periferializáció, térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek, kis- és középvárosok

Bevezetés

A KSH adatai alapján az ország népessége 1980 óta folyamatosan csökken: az 1980-as csúcshoz képest (10 709 000 fő) 2020-ra több mint 930 000 fővel csökkent Magyarország népessége. Ez az utóbbi években együtt járt azzal, hogy több tízezren (egykes becslések szerint több százezren) költöztek Magyarországról külföldre (OECD 2019; vö. Beke 2018). Bár Magyarország esetében csak az elmúlt évtizedben vált erőssé ez a migrációs tendencia, a környező közép-kelet-európai országokban már évtizedekkel

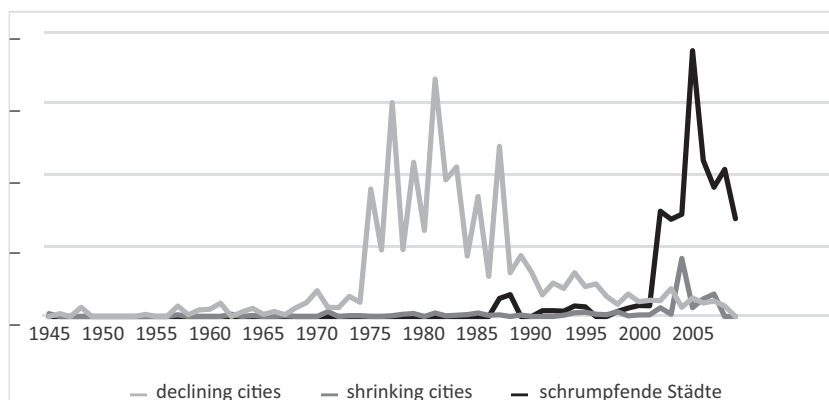
¹ A kutatást a „Helyi közpolitikák és a marginalitás (újra)termelődése hanyatló városokban” (119465) című, NKFIH-kutatás keretében végeztük. A kutatáshoz kapcsolódó terepmunkákban részt vett: Jelinek Csaba, Jónás Marianna, Kovai Cecília, Németh Krisztina, Pulay Gergely, Váradi Monika Mária, Vigvári András, Virág Tünde és Zolnay János. Kutatásvezető: Virág Tünde.

ezelőtt hasonló folyamatok indultak el. A tendencia nem csak helyi nézőpontból érdekes: az ENSZ globális adatai szerint a leggyorsabban csökkenő népességszámú országok Kelet- és Dél-Európában, azaz az EU perifériáján találhatóak, és az előrejelzések szerint ez a következő évtizedekben is így marad (United Nations 2019).

A nemzetközi szakirodalomban a nemzetállam alatti léptékek szempontjából a hanyatló városok vagy régiók (*declining cities or regions*), illetve az elmúlt két évtizedben a zsugorodó városok (*shrinking cities, schrumpfende Städte*) fogalmával próbálták leírni ezeket a folyamatokat. Ahogy az alábbi ábrán² is látszik, a „hanyatlás”-irodalom nagy felfutása az 1970-es évek gazdasági válsága utáni évekre tehető, és főként az angolszász szakirodalmat érintette (1. ábra). Ekkor a globális gazdaság szerkezetváltása miatt egykor prosperáló, a fordista ipari termelésen alapuló városok és várostérségek kezdtek hanyatlani. Az ipari termelőkapacitások periférikusabb, olcsóbb termelési költségekkel rendelkező országokba költöztetésével az amerikai autógyártás és nehézipar fellegváraiból számtalan, problémákkal küzdő, csődközeli állapotba jutott, stigmatizált város és régió alakult ki, amelyek többsége elvesztette egykori lakónépességének jelentős részét (Sugrue 2005).

A „zsugorodó városok” fogalma ezzel szemben a berlini fal leomlása után, az 1990-es években a volt kelet-német területek elemzése kapcsán vált ismertté (Brenner 2002). Az utóbbi években több kelet-európai várost is vizsgáltak ebben a fogalmi keretben, illetve az angol nyelvű szakirodalomban is megfigyelhető egy relatív felfutása a fogalom angol megfelelőjének. Ebben az időszakban a legismertebb folyamat egyes kelet-német ipari térségek és városok drasztikus zsugorodása volt az újraegyesítés után, amely az utóbbi években bizonyos esetekben megfordult, nem utolsósorban a német szövetségi állam jelentős támogatásainak köszönhetően (Bernt 2009).

1. ábra: Egyes fogalmak gyakorisága Google Ngramban 1945–2009

Saját szerkesztés

2 Az ábra a Google Ngram Viewer segítségével készült. A két angol keresőszo a Google Books adatbázis angol nyelvű, míg a német keresőszo a német nyelvű korpuszában mutatja az adott szavak előfordulásának relatív gyakoriságát adott években. Az ábra saját szerkesztésű.

Magyarországon a települések demográfiai változásának, a népességfogyás témájának kutatása több évtizedes hagyománnyal rendelkezik. A két világháború között a szociográfiák egyik visszatérő témája volt az egykézés és a „magyarság pusztulása” (Fülep 1984). A hetvenes évektől a magyarországi társadalomtudományi (földrajzi, szociológiai, néprajzi és antropológiai) kutatásokban a demográfiai zsugorodás jelensége leginkább az aprófalvak, a vidéki térségek népességcsökkenése kapcsán tematizálódott (pl. Barta et al. 1975; Juhász 1986; Kovács 1990). Bár Magyarországon több kutató is használta már a „zsugorodó város” fogalmát kutatásaiban (pl. Alföldi et al. 2020; Halász 2016; Kovács 2008; Pirisi 2014; Pirisi–Máté 2014), de mindeddig se a „hanyagolt városok”, se a „zsugorodó városok” fogalma nem lett szerves része a kortárs társadalomtudományos diskurzusnak.

Jelen lapszám a zsugorodó városokat különböző nézőpontból, különböző módszerekkel vizsgáló négyéves kutatás azon eredményeit foglalja össze, amelyek a zsugorodó városok jelenségét empirikus tényként elfogadva a városokon belüli térbeli és társadalmi viszonyokra, egyenlőtlenségekre fókuszálnak. A lapszám bevezetőjeként először röviden bemutatjuk a zsugorodással kapcsolatos nemzetközi irodalom egyes főbb állításait, majd áttekintjük a legfontosabb zsugorodási tendenciákat Közép-Kelet Európában és Magyarországon. A lapszám tanulmányainak alapjául szolgáló négyéves kutatásunk bemutatása után összefoglaljuk a lapszamban megjelenő, a magyarországi kis- és középvárosi zsugorodás egy-egy ambivalens jellemzőjét elemző tanulmányok legfontosabb állításait.

A zsugorodó városokat elemző eddigi kutatások

A zsugorodás (*shrinking*) definíciójával kapcsolatban nincs teljes konszenzus a kutatók között. A zsugorodó városokkal foglalkozó kutatások jellemzően a demográfiai változásokra fókuszálnak (Bernt 2015), és azokat a városi területeket elemzik, ahol az elvándorlás és/vagy az alacsony termékenységi ráta miatt jelentős népességcsökkenés regisztrálható. Bár a zsugorodó városok kutatásának tipikus kiindulópontja a népességvesztés, a jelenség kifinomultabb értelmezése mégsem korlátozódhat csak a demográfiai változásra: a városok népességvesztése mögött a legtöbb esetben valamilyen tágabb politikai, társadalmi, gazdasági mozgás figyelhető meg (Aalbers–Bernt 2018). Azaz a népességcsökkenéssel jellemezhető városok legtöbbszörben gazdasági visszaesés is megfigyelhető, ami könnyen egyfajta ördögi körré, lefelé tartó negatív spirállá alakíthatja az érintett városok fejlődési/zsugorodási pályáját (Martinez-Fernandez et al. 2012). Éppen ezért, az idézett kutatókkal egyetértve, jelen kutatás a zsugorodást empirikus tényként kezeli, és nem elméleti fogalomként, amely egyfajta univerzális ok-okozati összefüggést tudna leírni különböző zsugorodó városok esetében.

Bár különböző kutatók más és más zsugorodás koncepcióval dolgoznak, de az elmúlt évek kutatásai egyöntetűen abba az irányba mutatnak, hogy a városi zsugo-

rodás egy olyan komplex jelenség, amely csak adott társadalomtörténeti kontextusban, különböző léptékű társadalmi, gazdasági, politikai folyamatokba ágyazottan érthető meg. Azaz a legújabb kutatások a városi zsugorodás több szempontú megértését célozzák, amely a demográfiai értelemben zsugorodó települések társadalmi és térbeli folyamatait szélesebb, a lokálistól a globálisig több területi léptéken zajló gazdasági, politikai és társadalmi kontextusba ágyazza, amelyen keresztül megfigyelhetők a globalizáció, az egyenlőtlen fejlődés és a ciklikus válságok hatásai (Bernt 2015; Grossmann et al. 2013; Haase et al. 2016; Hospers 2014). A városi zsugorodás kutatása ideális esetben tehát a zsugorodás okait, következményeit és dinamikáját komplexen, egymással összefüggésben tárgyalja. Egy-egy területen (városban, városrészben) bekövetkező demográfiai változás mögött általában nincs egyetlen egységes magyarázat, „clear storyline”; a jelenséget komplexitásában kell megragadni, és a közvetlen, kontextusokon átívelő ok-okozati összefüggések keresése helyett érdemes a váratlan jelenségekre, illetve a kivételekre is fókuszálni (Grossman–Haase 2015).

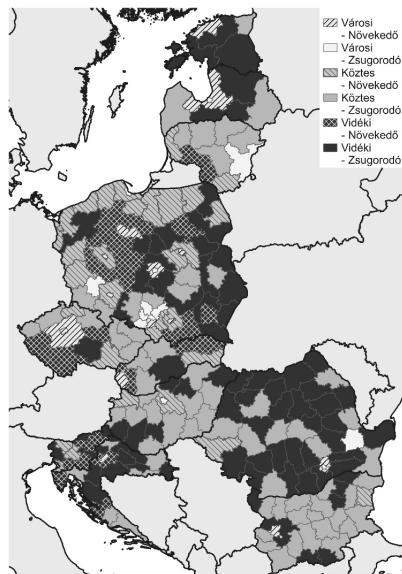
Az egykori kelet-német régiók elhúzódó válságának gyökereit – hasonlóan a kelet-európai tagállamokra jellemző növekvő térbeli és társadalmi egyenlőtlenségekhez – a kutatók egy része az egyenlőtlen fejlődés fogalmi keretével, azaz a központi és a periférikus területek közötti, sok dimenzióban és több léptéken érvényesülő hierarchikus kapcsolatokkal kötötte össze (Lang 2012). Ez többeket arra inspirált, hogy a városi zsugorodás folyamatát a periferializáció elméleti keretében értelmezze (vö. Lang 2015). Ezzel a posztoszocialista zsugorodó városokat nemcsak önmagukban, esettanulmány-szerűen, hanem különböző léptékeken zajló folyamatokra érzékenyen, a periferializáció különböző kontextusaiban is lehet vizsgálni (Lang 2012). Az ilyen megközelítést alkalmazó írások a periferializációt jellemzően több, egymással összefüggő, egymást erősítő gazdasági és társadalmi folyamat eredményeképpen értelmezik, azaz a demográfiai, infrastrukturális, gazdasági, társadalmi és politikai periferializáció különböző kombinációjaként (vö. Fischer-Tahir – Naumann 2013; Kühn et al. 2017; Leibert–Golinski 2016). A periferializációs folyamatok tipikusan összefonódnak a szelektív migráció, a megközelíthetőség, a stigmatizáció, a társadalmi és térbeli kirekesztés és a demokratikus döntési folyamatokból való kizáródás (Bernt 2009) egymással összefüggő, egymást erősítő jelenségeivel, amelyek azonban a különböző térségek és városok esetében különbözőképpen jelennek meg. A zsugorodás empirikus jelenségének a periferializáció elméleti keretében történő megközelítése számunkra három szempontból is hasznos. Egyrészt mivel a (városi) zsugorodás jelensége Kelet-Európára különösen jellemző, és ez a térség a periferializálódás kutatásának is kiemelt terepe (Nagy et al. 2015). Másrészt mivel a periferializálódás alacsonyabb léptékű megjelenési formái (pl. a városi marginalitás kialakulása/átalakulása) különösen fontos szempont a vizsgálódásunkban. Harmadrészt mivel ez az elméleti keret elősegíti a különböző földrajzi léptékeken zajló folyamatok összekapcsolását.

Zsugorodás Közép-Kelet-Európában és Magyarországon

Kelet-európai vonatkozásban a zsugorodás fogalma a németországi egyesítés után, a kelet-német területeket érintő jelentős népességvesztés és az erre adott kormányzati intézkedések következtében került először előtérbe (Bernt 2009; Haase et al. 2016). Viszont a volt kelet-német területeken kívül az elmúlt évtizedekben az európai városok jelentős részét – és ezen belül is elsősorban a posztszocialista városokat – a zsugorodás jellemzi (Haase et al. 2016; Mykhnenko–Turok 2008; Rumpel–Slach 2014). Sőt az EU perifériáján a zsugorodó városok jelensége már inkább szabály, mint kivétel, ami elsősorban az utóbbi évtizedek sokszerű gazdasági átalakulásának, a 2008–2009-es globális pénzügyi válság negatív hatásának és az EU-n belüli kelet-nyugat irányú migrációnak köszönhető (Haase et al. 2016; Wiechmann 2009; Wolff–Wiechmann 2018).

Az Eurostat 2000–2017 közötti adatai alapján a kelet-európai EU-tagországok régióinak $\frac{3}{4}$ -ében népességvesztést regisztráltak (2. ábra)³. Népességnövekedés leginkább csak a fővárosokat és a nagyobb városokat magukban foglaló régiókban volt, de a „városi” régiók közül is nagyjából minden másodikat demográfiai csökkenéssel jellemezhetünk. A „rurális” régiók esetében ez az arány 81%-os⁴.

2. ábra: Népességdinamika és város-vidék tipológia a kelet-európai EU-tagállamokban, 2000–2017

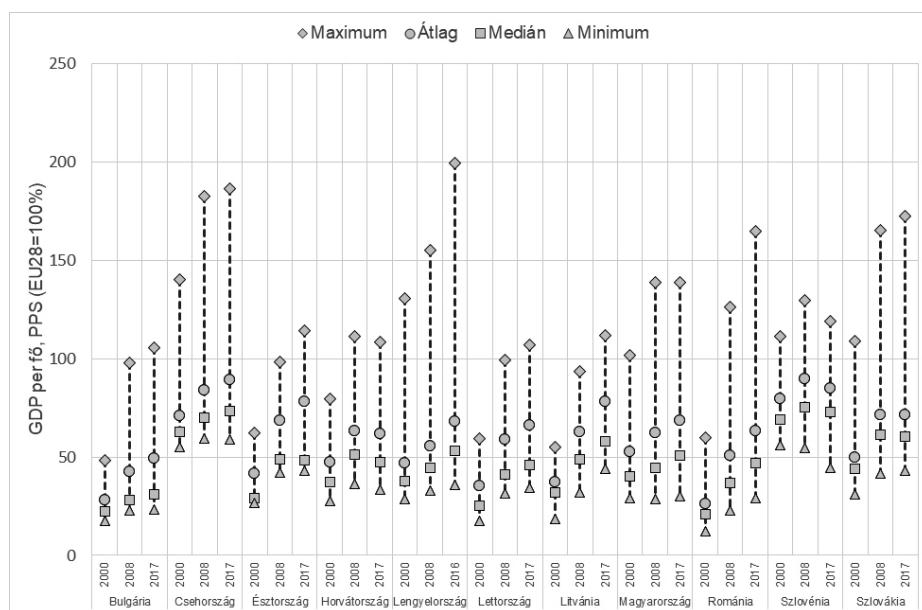
Készítette: Tagai Gergely, KRTRK RKI

3 A második ábrán az Eurostat város-vidék tipológiája alapján, NUTS3-as területi szinten (2013-as verzió) vizsgáltuk az egyes régiók népességdinamikáját. Lengyelország esetében a legfrissebb adat 2016-os. Adatforrás: Eurostat.

4 A rurális európai régiók zsugorodásához lásd Espon 2019.

A demográfiai adatok mellett azonban érdemes megvizsgálni a gazdasági dinamikákat is. Az alábbi ábrán azt láthatjuk, hogy a kelet-európai EU-tagállamokban, amelyek a leginkább érintettek a zsugorodás folyamatában, hogyan változtak vásárlóerő-paritáson az egy főre eső megtermelt GDP-adatok az EU-átlaghoz képest az utóbbi két évtizedben. Első ránézésre azt látjuk, hogy a legtöbb kelet-európai EU-tagállamban növekedett az egy főre eső GDP az EU-s átlaghoz képest 2000 és 2017 között (3. ábra). Területi (regionális⁵) bontásban vizsgálva azonban ugyanezt az adatot rögtön kiderül, hogy az országos adatokban regisztrált „felzárkózás” elleplezi az emögött zajló regionális polarizálódást (vö. Benedek–Kocziszy 2015; Böröcz 2014; EC 2020; Monfort 2008). A legtöbb kelet-európai EU-tagállamban ugyanis az EU-s csatlakozásuk óta nagymértékben nőtt a legrosszabb és a legjobb GDP-adatokkal rendelkező régiók közötti különbség, azaz az eleve területileg egyenlőtlenül jelentkező népességcsökkenés együtt járt az országokon belüli területi különbségek növekedésével.

3. ábra: Konvergencia és polarizáció a kelet-európai EU-tagállamokban, 2000–2017

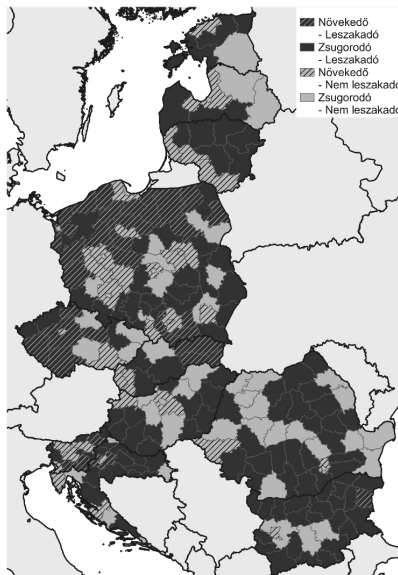
Készítette: Tagai Gergely, KRTK RKI

A növekvő országos aggregált adatok mögött a legszegényebb régiók stagnálását és a régiók közötti szórás növekedését látjuk. Ebből nagyon leegyszerűsítve az következik,

5 A 2013-as NUTS3-as területi szinten. Adatforrás: Eurostat.

hogy az EU keleti periferiáján a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek növekedtek az elmúlt két évtizedben (EB 2017). A gazdasági dimenzióban rosszul teljesítő régiók gyakran megegyeznek a népességcsökkenésnek leginkább kitett régiókkal. Mindez nem független attól, hogy a kelet-európai tagállamokból EU-csatlakozásuk óta egyre nagyobb számban érkeznek bevándorlók és munkavállalók az EU tehetősebb nyugati és északi tagállamaiba. 2004 és 2010 között például három és fél millió regisztrált bevándorló érkezett az új, keleti EU-tagállamokból a régi tagországokba (Kahanec–Pytliková 2017). Az OECD adataira alapozott hazai szakértői becslések szerint 2007 és 2016 között évente átlagosan 70 000 magyar vándorolt OECD-országokba, és jelenleg akár 600 000 magyar is élhet Nyugat-Európában (Beke 2018; OECD 2019). Ennek a migrációs folyamatnak a kibocsátó országok szempontjából az is a következménye, hogy a keleti EU-tagországokban található régiók nagy részében a népességcsökkenés és a gazdasági stagnálás vagy visszaesés együtt jár (4. ábra)⁶. A növekvő és nem leszakadó kategória leginkább a nagyvárosokat magukban foglaló régiókra jellemző. A 2. ábrán népességnövekedéssel jellemezhető cseh és lengyel régiók nagy része azonban gazdasági szempontból a leszakadó kategóriába tartozik. Kelet-Európa keleti felén (Romániában és Bulgáriában) viszont dominálnak a leszakadó és népességcsökkenést elszenvedő régiók.

4. ábra: Népességdinamika és gazdasági teljesítőképesség a kelet-európai EU-tagállamokban, 2000–2017

Készítette: Tagai Gergely, KRTRKI

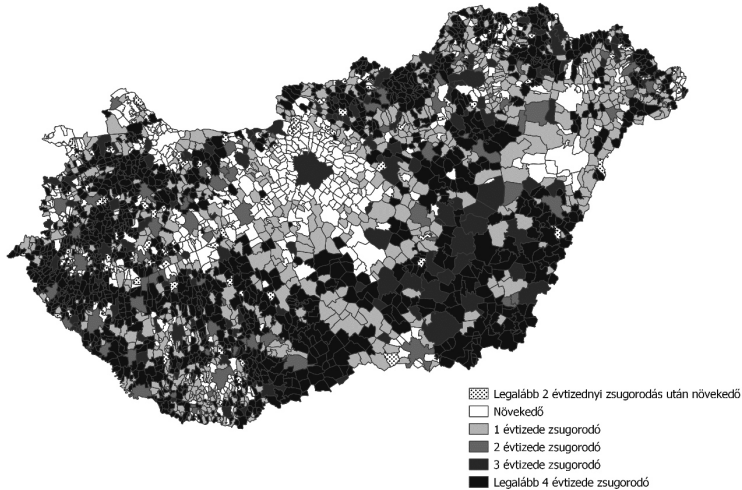
6 A 2. ábrához hasonlóan itt is a NUTS3-as régiókat ábrázolja a térkép. A leszakadó térségek csoportjában azok a NUTS3-as térségek vannak, amelyek GDP/fő értéke 2017-ben az országos átlag alatt volt, valamint 2000 és 2017 között még pozíciót is veszítettek az országos átlaghoz képest (nem közeledtek hozzá). Minden más térség nem leszakadóként van jelölve. Lengyelország esetében a legfrissebb adat 2016-os. Adatforrás: Eurostat.

Ha mindezeket a folyamatokat más léptéken, Magyarország vonatkozásában vizsgáljuk, hasonló tendenciákat figyelhetünk meg. Azaz a városi zsugorodás többléptékű elemzésének szempontjából nemcsak azt tartjuk fontosnak, hogy Magyarország más közép-kelet-európai országokhoz hasonlóan strukturális szempontból az EU perifériáján helyezkedik el, hanem fontos szempont a Magyarországon belüli periferizációs trendek vizsgálata is. Magyarországon a területi egyenlőtlenségek mintázatai évszázados léptékben meglepő állandóságot mutatnak; az ország kelet-nyugati tagozódása, a centrum-periféria jellegzetességek, valamint a fejlett és fejletlen térségek markáns elkülönülése mögött több évtizedes stabil trendek húzódnak meg (Beluszky–Győri 2004; Győri–Mikle 2017). A rendszerváltást követően az ország térszerkezete a piactudományi viszonyokhoz való alkalmazkodás tekintetében kettéhasadt. A főváros és annak agglomerációs körzete, illetve az ország nyugati, észak-nyugati területei lettek ennek a folyamatnak a nyertesei (nem utolsósorban ezen országrész újraparosodásának köszönhetően [Barta et al. 2008]). Az egykori szocialista nehézipari központok térségeit, illetve a hagyományosan mezőgazdasági termelésre szakosodott területeket a rendszerváltást követő gazdasági változások negatívan érintették; ezeken a területeken különböző mintázatú és súlyosságú válságtérületek alakultak ki. Ezek azok a területek, amelyeket napjainkban leginkább jellemez a zsugorodás. Az alábbi térképeken láthatjuk pontosabban, hogy Budapesten és a vonzáskörzetén, illetve néhány nagyobb városon és ezek vonzáskörzetén kívül az ország nagyobb részét már több évtizede a demográfiai zsugorodás jellemzi (5. ábra)⁷.

Ha a hazai városok népességének változását vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy 2001 és 2011 között a magyarországi városok 75%-át jellemezte népességcsökkenés (Koós 2020). A „növekedő” kategóriában lévő települések között is többen elhanyagolható a növekedés százalékos értéke, és inkább a stagnálás írja le megfelelően a demográfiai dinamikákat. Fontos kiemelni, hogy a városi népességcsökkenés egy része a szuburbanizációs folyamatokhoz köthető, amely leginkább Budapestre és néhány regionális szerepkörrel is rendelkező megyeszékhelyre jellemző (ld. a térképen a sötétebb, nagyobb városok körüli világosabb gyűrűket). Ezek a városok – elsősorban Budapest – az agglomerációs övezetükkel együtt számítva adott esetben népességnövekedést mutatnak az elmúlt évtizedekben.

7 Adatforrás: számított értékek a TeIR, a KSH népszámlálási adatai alapján.

5. ábra: A magyarországi települések demográfiai dinamikája évtizedek szerinti bontásban, 1970–2011

Készítette: Pósfai István

Jelenleg az ország azon területein, amelyek kimaradtak a rendszerváltás utáni működőtőke-beruházások indukálta gazdasági növekedésből, kényszerűen koncentrálódik a képzetlen, immobil népesség egy leromló infrastrukturális környezetben. A különböző típusú előnyök és hátrányok, illetve az egyenlőtlenségek rendszerré szerveződését a fejlődési gócterületek és a perifériák közötti polarizálódás jelzi és jellemzi, amelynek egyik eredményeként kialakultak/alakulóban vannak a szegregálódó, leszakadó, hátrányos helyzetű vidéki térségek (Koós 2015; Koós-Virág 2010; Nagy et al. 2015), amelyek nagy részének a zsugorodás jelentette kihívásokkal is szembe kell néznie (Koós 2020). A jól ismert nemzetközi (egyesült államokbeli és német) esetekhez képest a magyarországi folyamatok sajátossága, hogy a társadalmi-térbeli szegráció és a zsugorodás kettős problémája nem kifejezetten nagyvárosi probléma, hanem inkább a kis- és középvárosok „egy most még szűk, ám növekvő csoportját sújtja” (Koós 2020: 48).

Hasonlóan a legtöbb posztoszocialista országhoz, a demográfiai előrejelzések alapján Magyarország népessége jelentősen csökkenni fog a következő néhány évtizedben, ami azt jelenti, hogy a „városi zsugorodás” mint társadalmi jelenség általánossá válik, és a városok többségének szembesülnie kell ennek következményeivel (Koós 2015; Tagai 2015). Ha a jelenlegi trendek folytatódnak, akkor ez nemcsak egy demográfiai kihívást fog jelenteni, hanem gazdasági és szociális szempontból is rendkívül problémás lesz. A legrosszabb scenárióval számolva ez nemcsak a közép-kelet-európai tagállamok – és köztük Magyarország – további periferezálódását

fogja magával hozni, hanem az országon belül, illetve az érintett településeken belül is a további polarizálódás és szegregálódás irányába hat, ami számos gazdasági és politikai problémát vetít előre, és végső soron a társadalom végletes széttagolódásához is vezethet.

A kutatás bemutatása

A városi zsugorodás és a városi egyenlőtlenségek értelmezése: kutatási kérdéseink

A kutatásunk célja a zsugorodó városok társadalmi problémáinak, a városon belüli társadalmi és térbeli egyenlőtlenségek különböző megjelenési formáinak tematizálása, illetve az ezzel összefüggő releváns folyamatok megértése volt. Azaz nem önmagában a városi zsugorodást mint térbeli-társadalmi jelenséget vizsgáltuk, hiszen a városi zsugorodás sosem kizárólag önmagában érdekes; a városok népességének csökkenése minden esetben olyan jelenség/tünet, amely mélyebb politikai-gazdaságtani és társadalmi mozgásokon alapul. Ráadásul ezek a mélyebb, szerkezeti mozgások egyszerre és egymással összefüggésben több léptéken zajlanak. Azaz kutatásunk elsősorban a városon belüli térbeli és társadalmi egyenlőtlenségek különböző metszeteire fókuszált a zsugorodó városok keretein belül. A kutatásunk során a következő célokat tűztük ki:

- a zsugorodást a népességcsökkenésen túl gazdasági és politikai jelenségként is értelmezzük (Bernt 2015);
- a zsugorodást nem mint önmagában álló dolgot, hanem mint tágabb szerkezetváltásokba ágyazódó jelenséget figyeljük meg, az elemzés során pedig egyszerre értelmezzük a kontextusokon átívelő közös dinamikákat és helyi történeti, valamint intézményi specifikumokat (Aalbers–Bernt 2018);
- a zsugorodással összefüggő jelenségeket egyszerre több (országos, városi, szomszédsági) léptéken vizsgáljuk (vö. Çağlar – Glick Schiller 2018);
- a materiális (gazdasági, intézményi) folyamatokat az ezekkel kapcsolatos narratívákkal és percepciókkal együtt vizsgáljuk;
- figyelembe vesszük, hogy egy adott terület (város) zsugorodása más és más jelentéssel bír a különböző társadalmi pozícióban elhelyezkedő csoportok (pl. politikai vezetők, helyi vállalkozók, helyi középosztály, marginalizált és szegregált csoportok stb.) számára. Azaz az elemzés reflektál a helyi társadalom belső rétegzettségére, a különböző társadalmi és etnikai csoportok egymáshoz való viszonyára.

Kutatásunk során továbbá egy sajátos megközelítést választottunk, és ennek megfelelően a kutatási kérdéseinket is a zsugorodás bizonyos aspektusaira koncentráltuk.

Először is, kiemelten fontosnak tartottuk, hogy az érintett városi önkormányzatok, illetve a városi életet meghatározó főbb intézmények (iskolák, vállalatok, szociális szolgáltatók, civil szervezetek) percepcióit és intézkedéseit megismerjük. Meglátásunk szerint ezek az intézmények lehetnek azok a kulcsszereplők a jövőben, amelyek meghatározzák, hogy adott településeken a zsugorodás a helyi társadalom dezintegrálódásához vagy jobb esetben egy társadalmilag kedvezőbb, alternatív jövőképhez vezet. Ezért kíváncsiak voltunk, hogy a mi terepeinken hogyan érzékelik a zsugorodást ezek az intézményi szereplők, illetve milyen konfliktusokat és problémákat tudnak azonosítani, amelyek a zsugorodásból következnek.

Másodsor, mivel a zsugorodás a legtöbbször szelektív migrációval és ezen keresztül a helyi társadalom szerkezetének változásával jár együtt, ezért kíváncsiak voltunk, hogy a zsugorodásból fakadó változások hogyan rendezik át a különböző társadalmi csoportok egymáshoz és a helyi hatalomhoz, intézményekhez való viszonyát. A szakirodalom áttekintése alapján azzal a hipotézissel éltünk, hogy a zsugorodó városokban a térbeli-társadalmi marginalizáció nagyobb eséllyel válik intenzívebbé, ezért arra külön figyelmet fordítottunk, hogy adott helyeken a már eleve marginalizált csoportokat hogyan érinti a zsugorodás. Hogyan változik a marginalizált népesség által lakott városrészek városon belüli pozíciója? A különböző fejlesztések során be tudnak-e vonódni ezek a csoportok; megjelennek-e a speciális szempontjaik a különböző beavatkozások esetében (vö. Bolt et al. 2010; Çağlar 2017; Glick Schiller – Çağlar 2016)?

Módszertan, esetek kiválasztása, anonimizálás

A kutatási kérdések megválaszolásához négy helyszínt választottunk. Mivel magyarországi kontextusban a kis- és középvárosok a leginkább érintettek a zsugorodási folyamatokban, ezért mind a négy terepünket ebből a településkategóriából választottuk. Módszertani kiindulópontunk az volt, hogy a zsugorodásdefiniciónk és a kutatási kérdéseink egy olyan vegyes módszertan kidolgozását teszik szükségessé, amely ötvözi a kvantitatív és a kvalitatív kutatási technikák előnyeit. A kutatás kvantitatív eredményeinek publikálására külön folyóiratcikkekben került sor (Koós 2020), ezért a jelen lapszámban elsősorban a kvalitatív módszerekkel gyűjtött empirikus adatok dominálnak.

A kutatás első szakaszában statisztikai adatokat gyűjtöttünk és elemeztünk a magyar városokról. Kutatásunkban – jogállásától függetlenül – városnak csak a 15 000 főnél népesebb településeket tekintettük; a 2011-es népszámlálás alapján 90 ilyen város volt az országban. Mindezt azért tartottuk fontosnak, mert ez az a népességhatár, amely felett tapasztalataink szerint az oktatási és szociális intézményrendszer legtöbb eleme megtalálható, esetlegesen több fenntartó is szolgált egymással párhuzamosan, így az intézményekhez, szolgáltatásokhoz való hozzáférés egyenlőtlenségeit is alaposabban tudtuk vizsgálni. E körben szerepelnek a stabil népességű, illetve erőteljes növekedést mutató – jellemzően szuburbán – települé-

sek is. Mi azon városok adatait elemeztük mélyebben, ahol a rendszerváltást követő két évtizedben a lakónépeség legalább 5%-kal csökkent.

A statisztikai adatok másodelemzése során elsősorban demográfiai, munkaerőpiaci, jövedelmi, képzettségi és lakhatási adatokat vettünk figyelembe, illetve a felhasznált változók körében erőteljesen jelen voltak a szociális problémára utaló, azzal összefüggő dimenziók, így különösen a munkanélküliség, a képzettség, az iskolai szegregáció, a telepek és telepszerű képződmények megléte, valamint a városrehabilitációs erőfeszítések.

A fenti, számszerűsített változókon túl a terepek kiválasztásnál figyelembe vettük a társadalomtörténeti folytonosságokat, azaz hogy a városok között képviselve legyenek a magyar városhálózat sajátos fejlődésének képviselői: a mezővárosok, a kereskedelemre épülő, polgári kisvárosok és a szocialista iparvárosok.

Mindezek alapján terepmunkánk első helyszínéül azt az egykori *szocialista iparvárost* választottuk, ahol a második világháború után a szisztematikus fejlesztéseknek köszönhetően a lakónépeség először megtöbbszöröződött, majd a politikai-gazdasági átalakulással párhuzamosan jelentős mértékben, az elmúlt három évtizedben majd ötödével csökkent. Annak ellenére, hogy az egykori szocialista iparüzemeiből számos kis- és középvállalkozás fejlődött ki a városban, amelyeket az utóbbi években újabb vállalkozások követtek, a városi identitás, hagyományok még mindig nagyon erősen kapcsolódnak az egykori szocialista nagyüzem aranykorához, ami a társadalmi kapcsolatokban is megmutatkozik. A szocializmus időszakában a lakónépeség növekedése azt is jelentette, hogy szinte mindenki valahonnan máshonnan érkezett a városba. Ennek a társadalmi olvasztótégelynek a legfontosabb integrációs mechanizmusa a közös munkahely lett.

A mezővárosok közül két tipikus példát választottunk. A második terepünk egy olyan város lett, ahol történetileg a középbirtok volt jellemző, és amelyben erre épülve a szocializmus időszakában nagyüzemi mezőgazdaság alakult ki. Napjainkban a helyi vállalkozások irányította szántóföldi növénytermesztés a domináns. A másik mezővárosban, a harmadik terepünkön, ezzel szemben történetileg a kisbirtok dominált. A szocializmus időszakában erre alapozva a második gazdaság keretei között kialakult egy olyan vállalkozói mentalításra építő kertészeti kultúra, amely a mai napig is meghatározó a helyi társadalom formálásában. A *középbirtokos mezőváros* és a *vállalkozó mezőváros* gazdasági és társadalmi mutatói nagyon hasonlítanak, és mindkét kisváros az ország periférikus területén helyezkedik el. Míg a középbirtokos mezővárosból a téesszervezés után azonnal (1960-as évek), addig a vállalkozó mezővárosból csak a nyolcvanas évek végétől jellemző a szelektív elvándorlás, azaz a magasabb státuszú családok gyerekeinek „kimenekítése”. A két város eltérő társadalomtörténeti beágyazottságának okán a különböző társadalmi és etnikai csoportok közötti társadalmi viszonyok/kapcsolatok nagyon különbözőek. Mindkét településen jelentős a szegény és a cigány családok száma és aránya. A cigány családok mindig a középbirtokos mezőváros társadalmán és terein kívül, a város szélén

elhelyezkedő két nagy cigánytelepen éltek. Ezzel szemben a vállalkozó mezőváros mindig is büszke volt arra, hogy a városban számos vallás és nemzetiség élt egymás mellett, így az itt élő cigány családok eleve egy soknemzetiségű helyi társadalomba illeszkedtek.

Negyedik városunk egy *polgár város*, ahol a kereskedelem és az iparfejlődés a 19. század második felétől regionális jelentőségű volt. A város életében a mai napig meghatározóak az egykori polgári épületek és intézmények, e terek használata, a városban jelentős számban élt zsidó családok emlékezete. A város zsugorodását részben határmentisége okozza, az, ahogyan a trianoni határokkal a város a perifériára került. Mindezt nem tudja ellensúlyozni regionális szerepe és az uniós csatlakozással „eltűnő” határok.

A terepek kiválasztása után a kutatás második fő lépése a szociológiai terepmunka volt. Minden terepkutatást egy hosszabb, a kutatócsoport⁸ minden tagjának részvételével zajló közös terepmunkával kezdtünk. A közösen végzett terepmunka, a terepi élményekre való azonnali reflexió és ezek rögzítése biztosította a kutatócsoporton belüli közös gondolkodást, amely nemcsak az önálló témák pontosabb megfogalmazásában, de a közös kutatási koncepció folyamatos csiszolásában is fontos szerepet játszott. Mindezek után a kutatók önállóan vagy kisebb csoportokban időről-időre visszatértek a terepekre, amikor már különböző, önálló témák mentén célzott interjúkat készítettek. A kutatócsoport tagjai időről időre megosztották egymással tereptapasztalataikat, a közös gondolkodás a kutatás egészét végigkísérte. A kutatás második évének végén szerveztünk egy workshopot, ahol egy szűkebb szakmai közönségnek mutattuk be az első eredményeinket, a szakmai visszajelzések pedig segítették a kutatás véglegesítését.

A terepeken egyrészt a lokalitásban meghatározó szerepet játszó intézményi szereplőkkel készített interjúk narratívái alapján próbáltuk megragadni a kutatási kérdéseinkhez kapcsolódó legfontosabb helyi diskurzusokat. Másrészt az interjúkból kirajzolódó fontosabb témákat további intézményi interjúkból bontottuk ki. E témák minden esetben kapcsolódtak kutatási kérdéseinkhez, de minden terepen más-hova helyeződött a fókusz. Az interjúk során először nem kérdeztünk rá közvetlenül a zsugorodásra, arra voltunk kíváncsiak, hogy mindez hogyan, milyen kontextusban kerül elő, vagy éppen kerül zárójelbe az interjú során. Ezzel szerettük volna elkerülni azt, hogy interjúalanyainkat eleve a „zsugorodás”, „hanyatlás” narratívájába kényszerítsük, és teret engedtünk annak, hogy saját maguk definiálják, pozicionálják településüket. Harmadrészt az interjúk, informális beszélgetések, megfigyelések mellett adatokat gyűjtöttünk a helyi önkormányzatoknál, az általános iskolákban, illetve feldolgoztuk és elemeztük a 2011. évi népszámlálás mikroadatait (Koós 2020). Negyedrészt a városon belül egy-egy mikrovilág, városrész vagy konkrét intézmény kutatása során előtérbe kerültek a hosszabb jelenlétet igénylő, alapvetően a terepi

8 A terepmunkát végző kutatócsoport tagjai: Jelinek Csaba, Jónás Marianna, Kovai Cecília, Németh Krisztina, Pulay Gergely, Váradi Monika Mária, Vigvári András, Virág Tünde és Zolnay János.

megfigyelésekre, beszélgetésekre építő etnográfiai kutatási módszertanok, amit az adott mikrovilág meghatározó személyeivel készült többüléses életútinterjúk egészítettek ki.

Formális interjúinkban, informális beszélgetéseink és a megfigyelések során gyakran a mindennapi gyakorlatokra és működésekre, az informális egyeztetések és megoldások módozataira voltunk kíváncsiak, ami feltételezi a kutató és az interjúalanyok közötti nagyon erős bizalmat. Mindezek miatt, illetve mert abban bízunk, hogy a négy városban végzett kutatás alapján általánosabb megállapításokat is tudunk tenni a magyarországi zsugorodó városokról, a kutatás helyszíneinek neveit nem említjük elemzéseinkben. Tisztában vagyunk azzal, hogy ezzel a döntéssel nem tudunk hivatkozni sem a feldolgozott helytörténeti forrásokra, sem más kutatások anyagaira, amelyekkel beazonosíthatóvá válna a kutatott város. Mégis azt gondoljuk, hogy a kutatási eredményeinkből kirajzolódó mélyebb és általánosabb mintázatok és dinamikák fontosabbak, mint egy-egy konkrét települést név szerint említő esettanulmány, amely ezáltal csak felületesebb meglátásokhoz vezethetett volna.

Ambivalens zsugorodás?

A különszámban megjelenő cikkek különböző nézőpontból, különböző elméleti megközelítéssel dolgozták fel a kutatás során összegyűjtött empirikus anyagot, közös bennük azonban a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek változására való érzékenység. A közös terepeken és empirián túl a cikkeket még az köti össze, hogy a városi zsugorodást mint különböző léptékeken megjelenő, társadalmi, politikai és gazdasági folyamatok kölcsönhatásának eredményeképpen létrejövő jelenséget értelmezik, amely gyakran egymással ellentétes, széttartó folyamatokat, ambivalenciákat hoz létre egy-egy városban belül. Azaz egy-egy zsugorodó város statisztikai mutatói mögött különböző társadalmi csoportok és különböző városrészek esetén eltérő társadalmi pályák és percepciók állnak. Kutatásunk egyik legfontosabb hozzáadott értékének a zsugorodás ambivalens jellemzőinek a leírását és magyarázatát látjuk, és a továbbiakban ezeket az eredményeket emeljük ki.

Virág Tünde (2020) ebben a lapszámban közölt tanulmányának a kiindulópontja, hogy a városi növekedés és zsugorodás párhuzamos és dinamikus folyamat, ahol a városban belül a különböző városrészek eltérő fejlődési pályán mozognak (Haase et al. 2016). A cikk a népszámlálások számlálókörzeti adatainak elemzésén keresztül rámutat arra, hogy a lakónépesség csökkenésének dinamikája, az elvándorlás mintázata és intenzitása városonként és városrészenként eltérő. A városokban belül vannak fiatalos, többségében növekvő lakónépességű, valamint előregedő, kiürülő városrészek. A városok központi területei a szocializmus időszakában a helyi középosztálynak épült egyes lakótelepek napjainkban jellemzően előregedő, kiürülő terek, amit az évtizedes szelektív migráció térbeli megjelenéseként értelmezhetünk. A szelektív migráció másik következménye a vizsgált városokban az egyébként is

jelentős számban jelen levő marginalizált, társadalmilag kirekesztett csoportok számának és/vagy arányának növekedése a városokon belül. E jelenség térbeli megjelenései a fiatalos korszerkezetű, társadalmilag szegregált és stigmatizált városrészek. A népszámlálások számlálókörzeti adatai alapján a helyi társadalmak demográfiai polarizációja, azaz a fiatalos és az előregedő városrészek statisztikai mutatói közötti különbség élesebb azokban a városokban, ahol a társadalmi és térbeli szegregáció eleve erősebb és etnikai alapú. A városokon belüli szegregáció mértéke és a szegregációs minták alakulása, azaz hogy ezek a területek a város peremén egy tömbben vagy a városon belül elszórtan helyezkednek el, meghatározza a helyi önkormányzat eszközeit és lehetőségeit is a marginális társadalmi csoportok térbeli és társadalmi helyzetének, városon belüli mozgásának befolyásolására és kontrolljára. Az önkormányzatnak elsősorban a szociális bérlakások és a legszegényebbek számára még napjainkban is az egyetlen biztos megélhetést nyújtó közmunka-lehetőségek ellenőrzési és elosztási mechanizmusain keresztül van lehetősége az érdemes és az érdemtelen szegények közötti, illetve a szegények és a város többi lakója közötti térbeli és társadalmi határok fenntartására, valamint kontrolljára, amit megerősít a marginalizált területek diszkurzív kijelölése. A marginalizált társadalmi csoportok térbeli kontrollját erősíti, hogy a különböző fejlesztési programok, elsősorban az EU-s finanszírozásból megvalósuló városrehabilitációs és telepfelszámolási programok a helyi jóléti rendszer részeként, azok elosztási mechanizmusain keresztül működnek. Bár e programokon keresztül az önkormányzat a legrosszabb állapotban levő telepeket időről időre megszünteti, és sikeresen bővíti ezek bérlakásállományát, de az erősen kontrollált költözésekkel az érdemes és érdemtelen rászorulók között szelektál; egyes telepeken, lakótömbökben megerősíti és konzerválja a térbeli kirekesztettséget, a telepi létet, vagy esetlegesen a lakásvásárlásokkal és költöztetésekkel más városrészekbe helyezi át a problémát.

A vizsgált városok fiatalos, társadalmilag szegregált és stigmatizált városrészei mellett találhatunk olyan fiatalos korszerkezetű negyedeket, amelyek az alsó középosztálybeli családok számára kínálnak megfizethető lakhatást, és olyan átmeneti térként értelmezhetőek, amelynek helyi megítélése ambivalens, relatív pozíciója a városban bizonytalan. Az átmeneti terek lakói folyamatosan változnak, legtöbbszörük számára ez csak ideiglenes vagy annak gondolt lakóhely mobilitási pályájuk egy pontján. Az ilyen „társadalmilag billegő” városrészek társadalmi stabilitása jelentős mértékben függ a be- és kiköltözők társadalmi és etnikai összetételétől, amelyet alapvetően az ingatlanárak határoznak meg.

Németh Krisztina (2020) jelen lapszámban közölt tanulmánya éppen egy ilyen átmeneti teret mutat be egy fiatal roma nő életútján keresztül. A fiatal nőnek és családjának térbeli és társadalmi mobilitása – egy falusi, telepi marginalizált térből egy relatíve jobb helyzetű, városi átmeneti térbe – bemutatja a falusi térből való fokozatos kiágyazódás összefonódását a munkahelyi előrelépésekkel, a hagyományos női szerepek és a család jelentésének átfogalmazódásával. A felfelé történő térbe-

li-társadalmi mobilitás ambivalens „társadalmi helyzetet” körvonalaz, amelyet a habitus lassú változása hosszabb távon ellensúlyozni látszik. A marginalizált, falusi cigánytelepről a városi lakótelepre való költözés a család életében egyértelmű térbeli előrelépésként jelenik meg, ugyanakkor az adott városrész sajátos, billegő helyzete a városi térben és diskurzusaiban is jelzi azt, hogy inkább egy heterogén összetételű, bizonytalanabb státuszú átmeneti térbe érkeztek. Ez a város zsugorodásának kontextusában egyszerre lehet a társadalmi előrelépés, a lecsúszás vagy a benntagadás tere, amelynek jövőbeli státuszát a benne élő családok pályája, sorsa is alakítja.

Kovai Cecília (2020) tanulmánya a társadalmi mobilitás ambivalenciáit a hátrányos helyzetű roma népesség társadalmi mobilitását célzó tanodaprogramok elemzésén, a fejlesztési programok strukturális beágyazottságán keresztül elemzi. Az egyik vizsgált városban működő két tanoda működését mint a különböző szintű gazdasági, társadalmi, politikai intézményrendszerbe ágyazott folyamatot vizsgálja. Alapvető kérdése, hogy milyen ambivalenciákat okoz a tanodák középosztályosodási törekvése és a marginális társadalmi csoportokat kontrolláló, a gazdasági és politikai folyamatokból kirekesztő struktúrák közötti feszültség. A városban található tanodák mindennapi működését alapvetően meghatározzák a zsugorodó, volt iparváros strukturális körülményei és az osztályhelyzettel összefüggő cigány-magyar különbségtétel működése. A zsugorodó városban a szélesebb, rendszerszintű folyamatok elsősorban a drasztikus népességcsökkenésben és az ezzel járó demográfiai átalakulásban mutatkoznak meg, amelyek a hátrányos helyzetű roma lakosság arányának növekedésével jár. Ez a demográfiai átalakulás ellentmondásosan hat az osztályalapú etnikai különbségtétel működésére, hiszen egyszerre nyitja meg a társadalmi felemelkedés útjait, termel ki új kirekesztő mechanizmusokat, és növeli meg a cigány lakosság politikai jelentőségét a helyi közéletben. A fentiek eltérő módokon jelennek meg a két különböző szemléletmóddal működő tanoda mindennapjaiban. A civil társadalom eszméjéhez kapcsolódó, értelmiségi, középosztálybeli értékeket közvetítő tanoda esetében a közvetítendő habitus csak kevés ponton érintkezik a hátrányos helyzetű, volt ipari középváros strukturális viszonyaival és pozícióival. Bár a roma érdekképviselet politikai intézményéhez kapcsolódó tanoda egyszerre kapcsolódik a politikai klientelizmus szálain keresztül a helyi társadalom strukturális viszonyaihoz, valamint ágyazódik be a szegény roma közösség életébe, de éppen ez a szoros beágyazottság jelenti az egyeztetési folyamatok fő kihívását, hiszen a tanoda a politikai klientalizmus értelmezési keretében végleg elveszíti a középosztályosítási projekt hitelességét.

A felzárkóztatásnak a civil szféra által üzemeltetett helyi intézményei mellett fontos szereplői lehet(né)nek a városi zsugorodási pályák alakításában az oktatási intézmények is. Zolnay János (2020) jelen lapszámban megjelent tanulmányában azt elemzi, hogy az oktatási rendszer 2010-es évek eleji központosítása után a középvárosok oktatási kvázipiacain hogyan viszonyulnak a különböző iskolák a zsugorodás jelenségéhez. A cikk azt állapítja meg, hogy bár a zsugorodás egy, a helyi

oktatási rendszerekre is hatással lévő valós folyamat, az iskolavezetők azonban ezt intézményes pozícióik miatt általában nem érzékelik. Az iskolavezetők nemcsak a városi zsugorodás kérdéseit tették zárójelbe az elbeszéléseikben, hanem egyfajta térvaksággal is jellemezhetjük őket, hiszen az oktatási centralizáció következményeképpen a komplex urbanisztikai és társadalmi változások kormányzásának a szétválasztásával egy olyan közpolitikai vákuum alakult ki, amely a helyi oktatási kvázipiacok dezintegrációjának az irányába mutat.

A városi zsugorodás folyamata azonban nem csak akkor tűnik ambivalensnek, ha a különböző társadalmi csoportok és városi intézmények eltérő percepcióit vagy a különböző városrészek eltérő dinamikáit vizsgáljuk. A kisebb földrajzi léptékek (a városrészek, háztartások léptéke) mellett érdemes a kis- és középvárosi zsugorodást a magasabb léptékek figyelembevételével is kontextusba helyezni. Ennek a kontextusba helyezésnek egy részét, pontosabban az országos és a városi lépték, azaz a központi kormányzat és a kis- és középvárosi önkormányzatok változó viszonyát elemzi Jelinek Csaba (2020) jelen lapszámban közölt tanulmánya.

Ha kizárólag az országos makrostatisztikai adatokat vizsgálánánk, akkor első ránézésre az elmúlt évtized második fele a gazdasági növekedésről és a makrogazdasági stabilizálódásról szól. Ennek a stabilizálódásnak egy központi eleme volt a települési önkormányzatok adósságrendezése, amely azonban együtt járt a teljes önkormányzati rendszer központosító reformjával. Így bár a zsugorodó városok önkormányzatai megszabadultak egy tetemes mennyiségű adósságtól, ez azonban együtt járt az önkormányzati feladatkörök csökkenésével, illetve a politikai és gazdasági kontroll erősödésével. A települési önkormányzatok költségvetési mozgásterre kizárólag olyan területeken nőtt, amelyek alkalmasak a helyi társadalom alsóbb rétegeinek a kontrolljára (pl. közfoglalkoztatás). A zsugorodó kis- és középvárosok szempontjából ez több dolgot is jelent.

Egyrészt, az önkormányzati rendszer és egyes ágazati politikák (pl. szociálpolitika) reformjainak a következményeképpen a települési önkormányzatok mozgásterre összességében csökkent, és a korábbinál is kevesebb eszközük maradt a zsugorodás negatív következményeinek a kezelésére. Másrészt, a reformok eredményeképpen a kontrollmechanizmusok egyfajta leszivárgását azonosíthatjuk, amennyiben mind a központi kormányzat városi önkormányzatok feletti kontrollja, mind pedig a városi önkormányzatok marginalizált csoportok feletti kontrollja erősebbé vált. Bár ez összességében ideig-óráig pacifikálhatja a növekvő térbeli-társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó feszültségeket, a feszültségek rendszerszintű okai nem változnak, vagy akár még fel is erősödhetnek.

Összegzés

Kutatásunk megtervezésekor, illetve a jelen tematikus lapszám összeállításakor a legfőbb célunk az volt, hogy a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek jelenségét a vá-

rosi zsugorodás kontextusában értsük meg és értelmezzük. A „városi zsugorodás” fogalmának kortárs kritikáira építve megközelítésünkben a zsugorodáshoz nem mint elméleti kategóriához, hanem mint empirikus jelenséghez közelítettünk. Tanulmányunkban bemutattuk, hogy a zsugorodás jelensége nemcsak az elmúlt évtizedekben volt kiemelten fontos Közép-Kelet-Európában és Magyarországon, hanem a közeljövőben is kihívást fog jelenteni. Amellett érveltünk, hogy ezt a kihívást úgy tudjuk a leginkább megismerni, ha a zsugorodás dinamikáit formáló, több léptéken zajló politikai, gazdasági és társadalmi szerkezetváltásokat is figyelembe vesszük az elemzések során. Különösen fontosnak gondoljuk a periferializáció folyamatát vizsgáló szakirodalmat, amely jó kiindulópontot nyújt a különböző zsugorodó régiók, városok és városrészek több léptéken való tanulmányozásához. Ugyanakkor kutatásunk eredményei is megerősítik a létező szakirodalomnak azt a belátását, hogy különböző történelmi időszakokban, különböző országokban és/vagy különböző városokban más és más okok állhatnak a városi zsugorodás mögött.

Kutatásunk egyik legnagyobb hozzáadott értékének azt tartjuk, hogy a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek változó formáira érzékenyen tudjuk bemutatni a különböző társadalmi és intézményes pozícióban lévő emberek és csoportok zsugorodással kapcsolatos eltérő percepcióit. Egy-egy városon belül különböző társadalmi helyzetben levő embereket, csoportokat, intézményeket és tereket nagyon eltérően érinthet az adott város zsugorodása. A zsugorodás következményeinek való kitettségéből fakadó különbségek, az eltérő zsugorodáspercepciók egymás mellé téve ambivalens helyzeteket hozhatnak létre. Míg egy zsugorodó kisváros vezetője aggodalommal figyeli a demográfiai és gazdasági trendeket, addig a helyi elit iskola igazgatója nem is tartja azt releváns folyamatnak. Egy adott városrész a helyi középosztály narratívájában a lecsúszás szimbóluma, míg egy környékbeli szegénytelepen felnőtt roma fiatalnak a társadalmi felemelkedés pozitív színtere. Mindeközben a helyi önkormányzatok mozgástere a központosító törekvések következtében egyre csökken, egyre kevesebb lehetőségük van, hogy befolyásolhassák saját növekedési/zsugorodási pályájukat, ezzel párhuzamosan ellenben olyan eszközöket kapnak a kezükbe (pl. közmunka), amely a helyi marginalizált rétegek egyre nagyobb kontrollját teszik lehetővé.

Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy ezek az ambivalenciák a növekvő térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek folyamatába ágyazottan jelennek meg, amely a zsugorodó városok kontextusában a társadalom végzetes széttagolódásához és polarizációjához vezethet. Éppen ezért mindezen ambivalenciák feltárása és elemzése fontos lehet minden olyan közpolitikai beavatkozás tervezésekor, amely a zsugorodással vagy annak következményeivel kíván foglalkozni.

Abstract: The population of Hungary has been decreasing since 1980. 75% of Hungarian cities experienced demographical shrinking between 2001 and 2011. Similar tendencies are happening in Central Eastern Europe. Even though that „declining” and „shrinking” cities have been analyzed after

the 1970s in the US, and after 1989 in the East-German context, these concepts have not become integral parts of Hungarian social scientific inquiry. This article, which is the introduction of a special issue, focuses on how urban shrinkage shapes socio-spatial inequalities in the affected local societies. Urban shrinkage is treated as an empirical phenomenon, and the critical perspective on peripheralisation is suggested as an analytical and theoretical framework. The first part of the article introduces some key insights of the international literature on shrinking, and shortly presents the main tendencies in Central and Eastern Europe and in Hungary. After that, we describe our four-year-long research, which is the basis of the present special issue. Finally, we summarize the key arguments of the articles of this special issue, all of which pointing at ambivalent aspects of urban shrinkage in small cities, such as differing perceptions of shrinkage by different social groups, the microsociology of moving into transitional spaces, the educational markets of shrinking cities, the „middle-classification” objectives of Roma social development projects, and the changing relation between the central government and the local governments.

Keywords: urban shrinkage, peripheralisation, socio-spatial inequalities, small cities

Irodalom

- Aalbers, M. B. – Bernt, M. (2018): The Political Economy of Managing Decline and Rightsizing. *Urban Geography*, 40(2): 165–173. DOI: 10.1080/02723638.2018.1524654
- Alföldi Gy. – Balázs B. – Balizs D. (2020): *Zsugorodó városok: Stratégiák és módszertanok a zsugorodó városok vonzóképességének növelésére*. Kézirat.
- Barta Gy. – Beluszky P. – Berényi I. (1975): A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Földrajzi Értesítő*, 24 (3): 299–390.
- Barta Gy. – Czirfusz M. – Kukely Gy. (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 22(4): 1–20. DOI: 10.17649/TET.22.4.1196
- Beke K. (2018): Már több mint 600 ezer magyar élhet Európában – 2019 is kivándorló év lesz? *Portfolio.hu*, december 23. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20181223/mar-tobb-mint-600-ezer-magyar-elhet-europaban-2019-is-kivandorlo-ev-lesz-308543> (utolsó letöltés: 2020. június 30.)
- Beluszky P. – Győri R. (2004): Fel is út, le is út... (Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században). *Tér és Társadalom*, 18(1): 1–41. DOI: 10.17649/TET.18.1.929.
- Benedek, J. – Kocziszký, G. (2015): Paths of Convergence and Polarization in the Visegrád Countries. In Lang, T. – Henn, S. – Sgibnev, W. – Ehrlich, K. (eds.): *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization. New Geographies of Europe*. London: Palgrave Macmillan, 214–234. DOI: 10.1057/9781137415080_12
- Bernt, M. (2009): Partnerships for Demolition: The Governance of Urban Renewal in East Germany's Shrinking Cities. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33(3): 754–769. DOI: 10.1111/j.1468-2427.2009.00856.x

- Bernt, M. (2015): The Limits of Shrinkage: Conceptual Pitfalls and Alternatives in the Discussion of Urban Population Loss. *International Journal of Urban and Regional Research*, 40 (2): 441–450. DOI: 10.1111/1468-2427.12289
- Bolt, G. – Phillips, D. – Van Kempen, R. (2010): Housing Policy, (De)segregation and Social Mixing: An International Perspective. *Housing Studies*, 25(2): 129–35. DOI: 10.1080/02673030903564838
- Böröcz J. (2014): Magyarország az Európai Unióban: Az örök „felzárkózó”. *Fordulat*, 21: 88–100.
- Brenner J. (2002): A zsugorodó városok problémája avagy: A városfejlesztés paradigmaváltása Németország új tartományaiban. *Építésügyi Szemle*, 44(5): 125–127.
- Çaglar, A. (2017): *Migrants in Disempowered Cities: Opportunities and Challenges*. United Nations Expert Group Meeting On Sustainable Cities, Human Mobility and International Migration. <http://www.un.org/en/development/desa/population/events/pdf/expert/27/papers/IV/paper-Caglar-final.pdf> (utolsó letöltés: 2020. június 30.)
- Çaglar, A. – Glick Schiller, N. (2018): *Migrants and City-Making: Dispossession, Displacement, and Urban Regeneration*. Durham: Duke University Press. DOI: 10.1215/9780822372011
- ESPON (2019): *European Shrinking Rural Areas: Challenges, Actions and Perspectives for Territorial Governance (ESCAPE)*. Interim Report. Luxembourg: ESPON. <https://www.espon.eu//sites/default/files/attachments/ESPON%20ESCAPE%20Interim%20Report.pdf> (utolsó letöltés: 2020. június 30.)
- Európai Bizottság (2017): *Az én régióm, az én Európám, a mi jövőnk. Hetedik jelentés a gazdasági, társadalmi és területi kohézióról*. Luxembourg: Az Európai Unió Kiadóhivatala. https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion7/7cr_hu.pdf (utolsó letöltés: 2020. június 30.)
- European Commission (2020): *Study on National Policies and Cohesion*. Brussels: European Commission. https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/nation_policies_cohesion_en.pdf (letöltés: 2020. június 30.)
- Fischer-Tahir, A. – Naumann, M. (eds.) (2013): *Peripheralization: The Making of Spatial Dependencies and Social Injustice*. Wiesbaden: Springer VS.
- Fülep L. (1984): *A magyarság pusztulása*. Budapest: Magvető.
- Glick Schiller, N. – Çaglar, A. (2016): Displacement, emplacement and migrant newcomers: rethinking urban sociabilities within multiscale power. *Identities*, 23(1): 17–34. DOI: 10.1080/1070289X.2015.1016520
- Grossmann, K. – Bontje, M. – Haase, A. – Mykhnenko, V. (2013): Shrinking cities: notes for the further research agenda. *Cities*, 35: 221–225. DOI: 10.1016/j.cities.2013.07.007
- Grossmann, K. – Haase, A. (2015): Neighborhood change beyond clear storylines: what can assemblage and complexity theories contribute to understandings of

- seemingly paradoxical neighborhood development? *Urban Geography*, 37(5): 727–747. DOI: 10.1080/02723638.2015.1113807
- Győri R. – Mikle G. (2017): A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és Társadalom*, 31(3): 143–165. DOI: 10.17649/TET.31.3.2866
- Haase, A. – Bernt, M. – Grossmann, K. – Mykhnenko, V. – Rink, D. (2016): Varieties of shrinkage in European cities. *European Urban and Regional Studies*, 23(1): 86–102. DOI: 10.1177/0969776413481985
- Halász L. (2016): A posztindusztriális kor zsugorodó városai: Alternatív városfejlesztési típus vagy urbanizációs zsákutca? In Szalma J. (szerk.): *A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken 2016*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 457–468.
- Hospers, G. (2014): Policy Responses to Urban Shrinkage: From Growth Thinking to Civic Engagement. *European Planning Studies*, 22(7): 1507–1523. DOI: 10.1080/09654313.2013.793655
- Jelinek Cs. (2020): „Gúzsba kötve táncolunk” – Zsugorodás és a kontroll leszívargásának a politikai gazdaságtana magyarországi középvárosokban. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 115–136.
- Juhász P. (1986): Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc*, 4: 5–19.
- Kahanec, M. – Pytliková, M. (2017): The economic impact of east–west migration on the European Union. *Empirica*, 44: 407–434. DOI: 10.1007/s10663-017-9370-x
- Koós B. (2015): A szegénység és depriváció a magyar településállományban az ezredfordulót követően – avagy kísérlet a települési deprivációs index létrehozására. *Tér és Társadalom*, 29(1): 53–68. DOI: 10.17649/TET.29.1.2681
- Koós B. (2020): Városi zsugorodás és lakóhelyi szegregáció az ezredforduló után. *Tér és Társadalom*, 34(1): 48–68. DOI: 10.17649/TET.34.1.3182
- Koós B. – Virág T. (2010): Fel is út, le is út: községeink sorsa a rendszerváltás után. In Barta Gy. – Beluszky P. – Földi Zs. – Kovács K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 32–54.
- Kovács K. (1990): Urbanizáció alulnézetből. In Tóth József (szerk.): *Tér–Idő–Társadalom*. Pécs: MTA RKK, 272–303.
- Kovács T. (2008): Az urbanizáció másik arca: a zsugorodó város problematikája. *Falu, Város, Régió*, 2: 57–61.
- Kovai C. (2020): Egy „elképzelt” középosztály és a lokalitás „valósága”: tanodaprogramok mozgásterei egy zsugorodó városban. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 72–95.
- Kühn, M. – Bernt, M. – Colini, L. (2017): Power, politics and peripheralization: Two Eastern German cities. *European Urban and Regional Studies*, 24(3): 258–273. DOI: 10.1177/0969776416637207
- Lang, T. (2012): Shrinkage, Metropolization and Peripheralization in East Germany. *European Planning Studies*, 20(10): 1747–1754. DOI: 10.1080/09654313.2012.713336

- Lang, T. (2015): Socio-economic and political responses to regional polarization and socio-spatial peripheralization in Central and Eastern Europe: a research agenda. *Hungarian Geographical Bulletin*, 64(3): 171–185. DOI: 10.15201/hungeobull.64.3.2
- Leibert, T. – Golinski, S. (2016): Peripheralisation: The Missing Link in Dealing with Demographic Change? *Comparative Population Studies*, 41(3–4): 255–284. DOI: 10.12765/CPoS-2017-02en
- Martinez-Fernandez, C. – Audirac, I. – Fol, S. – Cunningham-Sabot, E. (2012): Shrinking Cities: Urban Challenges of Globalization. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(2): 213–225. DOI: 10.1111/j.1468-2427.2011.01092.x
- Monfort, P. (2008): Convergence of EU regions: Measures and evolution. *European Union Regional Policy Working Papers*, 1: 1–20. https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/work/200801_convergence.pdf (utolsó letöltés: 2020. június 30.)
- Mykhnenko, V. – Turok, I. (2008): East European cities – patterns of growth and decline, 1960–2005. *International Planning Studies*, 13(4): 311–342. DOI: 10.1080/13563470802518958
- Nagy E. – Tímár J. – Nagy G. – Velkey G. (2015): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom*, 29(1): 35–52. DOI: 10.17649/TET.29.1.2680
- Németh K. (2020): Marginalizált térből átmeneti térbe: egy térbeli-társadalmi mobilitási pálya megélt jelentései. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 50–71.
- OECD (2019): *International Migration Outlook 2019*. Párizs: OECD Publishing. DOI: 10.1787/c3e35eec-en
- Pirisi G. (2014): Zsugorodó kisvárosok – a demográfiai hanyatlás néhány lokális aspektusa. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 3(2): 35–46.
- Pirisi G. – Máté É. (2014): Zsugorodó kisvárosok – kincstári optimizmus. *Területfejlesztés és Innováció*, 8(2): 28–39.
- Rumpel, P. – Slach, O. (2014): Shrinking Cities in Central Europe. In Herrschel, T. – Dostál, P. – Raska, P. – Koutsky, J. (eds.): *Transitions in Regional Science – Regions in Transition: Regional Research in Central Europe*. Prága: Wolters Kluwer, 142–155.
- Sugrue, T. J. (2005): *The Origins of the Urban Crisis: Race and Inequality in Postwar Detroit*. Princeton–Oxford: Princeton University Press.
- Tagai G. (2015): Járási népesség-előreszámítás 2051-ig. In Czirfusz M. – Hoyk E. – Suvák A. (szerk.): *Klímaváltozás – társadalom – gazdaság: Hosszú távú területi folyamatok és trendek Magyarországon*. Pécs: Publikon Kiadó, 141–166.
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019): *World Population Prospects 2019*. Online edition. Rev. 1. <https://population.un.org/wpp/Download/Standard/Population/> (letöltés: 2020. június 30.)
- Virág T. (2020): Demográfiai polarizáció, térbeli és társadalmi marginalizáció két zsugorodó középvárosban. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 27–49.

- Wiechmann, T. (2009): Conversion Strategies under Uncertainty in Post-Socialist Shrinking Cities: The Example of Dresden in Eastern Germany. In Pallagst, K. – Aber, J. – Audirac, I. – Cunningham-Sabot, E. – Fol, S. – Martinez-Fernandez, C. – Moraes, S. – Mulligan, H. – Vargas-Hernandez, J. – Wiechmann, T. – Wu, T. – Rich, J. (eds.): *The Future of Shrinking Cities: Problems, Patterns and Strategies of Urban Transformation in a Global Context*. Center for Global Metropolitan Studies, Institute of Urban and Regional Development, and the Shrinking Cities International Research Network. California: University of Berkeley, 5–16. <https://escholarship.org/uc/item/7zz6s7bm> (utolsó letöltés: 2020. június 30.)
- Wolff, M. – Wiechmann, T. (2018): Urban Growth and Decline: Europe's Shrinking Cities in a Comparative Perspective 1990–2010. *European Urban and Regional Studies*, 25(2): 122–39. doi: 10.1177/0969776417694680 (utolsó letöltés: 2020. június 30.)
- Zolnay J. (2020): Oktatási stratégiák a városi zsugorodás és a tanulói létszám csökkenésének időszakában. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 96-114.

Demográfiai polarizáció, térbeli és társadalmi marginalizáció két zsugorodó közép- városban¹

Virág Tünde

virag.tunde@krtk.mta.hu

Beérkezés: 2020. 06. 05.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020. 09. 18.

Elfogadás: 2020.10. 16.

Összefoglaló: A tanulmány két zsugorodó közép-
városban készült kutatás alapján elemzi az évtizedek óta csökkenő lakónépességű városokon belüli demográfiai ambivalenciák térbeli és társadalmi következményeit, a helyi önkormányzatok különböző formális és informális, intézményi és mindennapi gyakorlatait, amelyeken keresztül igyekeznek kontroll alatt tartani a terek közötti mozgásokat, a terek és az intézmények használatát. A számlálókörzeti adatok elemzése rámutatott az évtizedes lakónépesség-csökkenés okozta demográfiai ambivalenciákra, a fiatalos, többségében növekvő lakónépességű és az előregedő városrészek eltérő helyzetére, a városok demográfiai polarizációjára. A két városban a szociális gondoskodás tradíciójának és beágyazottságának, a társadalmi kapcsolatok alakulásának helyi különbözőségei nemcsak a városon belüli szegregációs minták alakulását befolyásolják, hanem egyben meghatározzák a helyi önkormányzat eszközeit és lehetőségeit is a marginális társadalmi csoportok térbeli és társadalmi helyzetének, városon belül mozgásának befolyásolására és kontrolljára. Azokban a csökkenő lakónépességű városrészekben, ahol sem az önkormányzatok, sem az ott élő családok nem tudják kontrollálni a térbeli és társadalmi folyamatokat, olyan átmeneti terek alakulnak ki, amelyeknek településen belüli pozíciója bizonytalan státuszú, viszonylagos stabilitásukat a be- és kiköltözések dinamikája határozza meg.

Kulcsszavak: zsugorodó város, térbeli és társadalmi marginalizáció, demográfiai polarizáció, kontroll, átmeneti tér

1. Bevezető

Az elmúlt évtizedekben az európai városok jelentős részét, és ezen belül is elsősorban a poszt-szocialista városokat, a zsugorodás jellemzi, amely elsősorban az utóbbi évtizedek sokszerű gazdasági átalakulásának, a globális pénzügyi válság negatív hatásának és az EU-n belüli kelet-nyugat irányú migrációnak köszönhető (Haase et al. 2016; Mykhnenko–Turok 2008; Wolff–Wiechmann 2018). Magyarországon az elmúlt

¹ A kutatást a „Helyi közpolitikák és a marginalitás (újra)termelődése hanyatló városokban” (119465) című, NKFIH-kutatás keretében végeztük. A kutatáshoz kapcsolódó terepmunkákban részt vett: Jelinek Csaba, Jónás Marianna, Kovai Cecília, Németh Krisztina, Pulay Gergely, Váradai Monika Mária, Vigvári András, Virág Tünde és Zolnay János. Kutatásvezető: Virág Tünde.

évtizedekben a városok háromnegyedének csökkent a lakónépessége, ezek jellemzően az ország periferikus területein elhelyezkedő kis- és középvárosok (Koós 2020).

A tanulmány kiindulópontja, hogy a csökkenő lakónépességű városokon belül a városi növekedés és zsugorodás párhuzamos és dinamikus folyamat, a különböző városrészek eltérő fejlődési pályán mozognak (Grossman–Haase 2015). A városi zsugorodás egyik legfontosabb indikátora a szelektív elvándorlás és/vagy az alacsony termékenység okozta hosszú távú népességcsökkenés, amelynek következtében a különböző társadalmi csoportok aránya, térbeli elhelyezkedése, egymáshoz való viszonya átrendeződik a városon belül. A szelektív elvándorlás, vagyis a képzetesebb fiatalok elköltözése nemcsak a városok társadalomszerkezetét módosítja, hanem felerősíti a városon belüli térbeli és társadalmi marginalizációt is (Rumpel–Slach 2014). Elemzésemben a népszámlálások számlálókörzeti adatai alapján két, egymással összefüggő társadalmi folyamatot azonosítottam a kutatásba kiválasztott városokban. Egyrészt az évtizedek óta csökkenő lakónépességű városokban egyaránt találunk fiatalos, többségében növekvő lakónépességű és elöregedő, kiürülő városrészeket, azaz a városok demográfiailag polarizáltak és fragmentáltak. Másrészt – a szelektív migráció következményeként – a fiatalos korszerkezet minden társadalmilag szegregált városrészre jellemző (Virág 2010), vannak azonban olyan terek, ahová jellemzően fiatalok költöznek, amelyek ugyanakkor társadalmilag nem szegregáltak. A tanulmány célja az évtizedek óta csökkenő lakónépességű városokon belüli, ambivalens demográfiai folyamatok térbeli és társadalmi következményeinek elemzése, a fiatalos korszerkezetű és/vagy társadalmilag szegregált városrészek jellemzése. Tanulmányomban egyrészt statisztikai adatok alapján mutatom be a különböző demográfiai és társadalmi vonásokkal jellemezhető, eltérő fejlődési pályákat bejáró szegregált és/vagy fiatalos városrészeket. Másrészt elemzem a helyi önkormányzat formális és informális, intézményi és mindennapi gyakorlatait, fejlesztés- és társadalmpolitikai, valamint intézményfenntartási eszközeit, amelyek keresztül igyekszik kontroll alatt tartani a településen belüli mozgásokat, kezelni a demográfiai ambivalenciák térbeli és társadalmi következményeit.

A terek használatának és a terek közötti mozgások ellenőrzésének egyik célja a helyi társadalmi viszonyok és osztálypozíciók fenntartása, azaz a helyi elit és középosztály által lakott terek és használt intézmények szimbolikus és térbeli elválasztása a marginalizált társadalmi csoportok lakóhelyeitől. Ennek elsődleges eszköze a marginalizált társadalmi csoportok és a tereik feletti kontroll kialakítása és fenntartása (Wacquant 2007). A marginalizált társadalmi pozíció a társadalmi, gazdasági, politikai struktúrákban elfoglalt peremhelyzetként, kiszorítottságként és az ebből fakadó hátrányként értelmezhető. A marginalizálódás folyamatának forrása a bizonytalan és sérülékeny munkaerőpiaci pozíció, továbbá a hatalomnélküliség, a részvétel lehetőségének hiánya, amelyet erősít az állam csökkenő szerepe az egyenlőtlenségek mérséklésében (Nagy et al. 2015). Magyarországon a szegénység és a marginalizáció romákat és nem romákat eltérő mértékben ugyan, de egyaránt érint, ugyanakkor fontos különbség, hogy

a nem roma szegények a helyi narratívákban és a mindennapi gyakorlatokban jellemzően a lokális társadalom részeiként jelennek meg, akikkel szolidáris a helyi társadalom, lakóhelyeik is jellemzően a település részét képezik (Virág 2015). Ezzel ellentétben a romáknak a legtöbb esetben meg kell küzdeniük a helyi (és nemzeti) társadalmi tagságért, az elismerésért, az általuk lakott városrészek, utcák jellemzően stigmatizáltak, azaz a társadalmi marginalizáció gyakran etnicizálódik is, és szorosan kapcsolódik a helyek stigmatizációjához (Váradi–Virág 2015; Wacquant 2007).

Wacquant a térbeli és társadalmi kirekesztést dinamikus folyamatként értelmezi, amelynek ideáltipikus végpontjai a társadalmilag heterogén, elmosódó határokkal jellemezhető etnikus szomszédságok és a gettó közötti kontinuumon a szegregált terek legkülönbözőbb, időben is változó formáit jelenítik meg (Wacquant 2012). A szegregált terek etnikai és társadalmi heterogenitását, városon belüli pozícióját befolyásolja az elérhető intézmények és szolgáltatások köre, illetve a területre irányuló fejlesztési és társadalompolitikai beavatkozások (Scott–Small 2013; Small 2008; Wacquant 2007). Az EU által finanszírozott, a szegregált városrészek fejlesztésére irányuló helyi projektek jelentősége megkérdőjelezhetetlen a zsugorodó magyarországi városok átalakuló tereinek formálásában, és alapvető változásokat eredményezhet a városi tér alakulásában/termelésében (Jelinek 2020b). Egy európai összehasonlító kutatás eredményei alapján azt mondhatjuk, hogy a városrehabilitációs stratégiák, amelyek eredeti célja a szegregáció enyhítése, a helyi szolidaritás és társadalmi csoportok integrációja, gyakran ezzel ellentétes folyamatokat indítottak el, és megváltoztatták a sérülékeny társadalmi csoportok társadalmi és térbeli helyzetét, valamint a különböző városrészek társadalmi összetételét (Bolt et al. 2010; Rumpel–Slach 2014). Ugyanakkor más kutatások arra is rávilágítottak, hogy a pontoszerűen egy-egy városrészre vagy akár csak egy utcára korlátozódó beavatkozások nem alkalmasak arra, hogy strukturális problémákat kezeljenek, ezzel szemben a társadalmi problémákat jellemzően csak a város egy másik részére helyezik át, így azok a település más tereiben termelődnek újra (Virág–Jelinek 2019).

Magyarországon, a legtöbb kelet-európai országhoz hasonlóan, az etnicitás gyakran kapcsolódik össze az osztálypozícióval (Kovai 2017) és a területi stigmatizációval, azaz a legszegényebb romák térbeli kirekesztése, a cigánytelepek stigmatizációja a marginalizáció egyik legfontosabb mozgatórugója (Picker 2016; Wacquant 2016). Elemzésemben a roma vagy cigány fogalmát a többségi társadalom által létrehozott és működtetett kategóriaként értelmezem (Neményi–Vajda 2014), amely elsősorban réteggülönbségeken, érdekvizonyokon és az erőforrásokhoz való hozzáférés egyenlőtlenségein alapul, valamint az adott lokalitásban, különböző társadalmi csoportok közötti interakciók során jön létre, amikor az erőforrásokkal, hatalommal rendelkezők a kívülállóság és idegenség fenntartásával (Kovai 2017) biztosítják a többségi társadalom számára a biztonságosnak vélt távolságot, vagyis az elkülönülés formáját és mértékét. Az etnikai kategorizáció alapján alkotott társadalmi csoportok közötti szimbolikus, társadalmi határok át- és kialakítása tehát alapvetően az erőforrások

megszerzéséért, a pozíciók legitimitásáért, a magasabb társadalmi státuszért, illetve ezek intézményesítéséért folyó versengés eredménye. A határok kialakítása és működtetése a szűkös erőforrásokhoz való egyenlőtlen hozzáférés társadalmi különbségeiben jelenik meg (Lamont–Molnár 2002; Wimmer 2008). A lokális társadalmak etnikai és társadalmi szerkezetének átalakulása, a romák gazdasági pozíciójának és térbeli elhelyezkedésének változása feszültségekkel, konfliktusokkal terhes folyamat, amely a roma családokat gyakran védekezésre, a többségi társadalom tagjait pedig a két csoportot elválasztó társadalmi és szimbolikus határok fenntartására, megerősítésére készíti (Feischmidt–Szombati 2013; Picker 2016). A különböző etnikai és társadalmi csoportok közötti térbeli és szimbolikus határokat ugyanakkor meghatározza az adott lokalitás társadalomtörténete, a különböző etnikai csoportok közötti együttműködés, kapcsolat vagy annak hiánya (Váradi–Virág 2015).

1.1 Módszertan és a kutatás helyszínei

A tanulmány kiindulópontja az évtizedek óta csökkenő lakónépességű városokon belüli demográfiai ambivalenciák térbeli és társadalmi következményeinek elemzése, a fiatalos korszerkezetű és/vagy társadalmilag szegregált városrészek jellemzése. Ezért a 2001-es és a 2011-es népszámlálás számlálókörzeti adatai alapján lehatároltuk az előregedő és a fiatalos korszerkezettel jellemezhető városrészeket, amelyeket összevetettünk a társadalmilag szegregált városrészekkel. Mind a fiatalos, mind pedig az előregedő korszerkezet városon belüli relatív pozíciót jelez, azt mutatja, hogy az adott időpontban a 0–14 éves korcsoport, illetve a 65 évnél idősebb népesség aránya meghaladja a városi átlagot (fiatalos, illetve előregedő városrész). A szegregált városrészek lehatárolásának feltétele az alacsony iskolai végzettség és az aktív korúak körében mért alacsony gazdasági aktivitás együttes jelenléte volt (Koós 2020).² A lehatárolások alapján nemcsak a különböző demográfiai és társadalmi szerkezetű városrészek leírására szorítkozom, hanem elsősorban annak elemzésére, hogy milyen gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok hatására alakultak át a város terei, és kik a legfontosabb szereplői a terek alakításának. Mindehhez az intézményekben készített interjúkat, terepi megfigyeléseket használtam fel, illetve a terepmunkánk során gyűjtött adatokra, dokumentumokra támaszkodtam (Jelinek–Virág 2020).

Mivel elemzésem alapvetően a marginalizált társadalmi helyzetű csoportok zsigorodó városokon belüli térbeli és társadalmi helyzetének változására fókuszál, ezért két olyan város³ elemzését választottam, ahol – elsősorban a társadalomtörténeti és településszerkezeti adottságok okán – a marginalizált társadalmi helyzetű roma és nem roma családok térbeli és társadalmi helyzete nagyon különböző, ugyanakkor mindkét városban megtalálhatóak a térbeli kirekesztés legfontosabb mintái (Váradi–Virág 2015).

² A városrészekre vonatkozó statisztikai adatokat Koós Bálint (KRTK RKI) készítette.

³ A publikációkban a városok neveit nem közöljük. Ennek okairól és a kutatás részletes módszertanáról lásd Jelinek–Virág 2020. A beazonosíthatóság miatt csak településrészekre vonatkozó adatokat közlünk a cikkben.

Az egyik vizsgált város egykori szocialista iparváros, ahová mindenki jellemzően a munkalehetőségek miatt költözött az ország különböző részeiből, a közös munkahely mint legfontosabb integrációs mechanizmus szűk teret hagyott a térbeli és társadalmi elkülönülésnek. A városon belüli szegregáció napjainkban sem jelentős (Koós 2020), a szegregált városrészek elszórta helyezkednek el a városon belül, ahol 2011-ben a város lakónépességének 7,2%-a élt (1. táblázat). Ezzel szemben a másik vizsgált település, egy középbirtokos mezőváros jelentős mértékű lakóhelyi szegregációval jellemezhető, 2011-ben a lakónépesség 28%-a élt szegregált körülmények között (2. táblázat), amelynek történeti gyökere a múlt század elejére nyúlik vissza, amikor az iparosodás hatására a városba költöző roma és nem roma szegények csak a városon kívül telepedhettek le. Jelenleg a lakónépesség 19,2%-a a város két szélén elhelyezkedő cigánytelepeken koncentrálódik, míg a szegregált külterületi részekben és egy kisebb szegregált városrészben él a lakónépesség további 8,8%-a, jellemzően nem romák, hasonló szegénységben. A szocializmus időszakában a nagyüzemi szántóföldi növénytermesztés volt jellemző a városban, így a képzetlen roma és nem roma férfiak a korlátozott helyi munkaerőpiac miatt jellemzően a fővárosba vagy más ipari központokba ingáztak, vagy szerencsés esetben költöztek.

A vándorlási egyenleg már a hetvenes években negatív volt mindkét városban. Különösen érdekes ez az adat a szocialista iparvárosban, ahol még a nyolcvanas években is jelentős ipari beruházások és fejlesztések történtek. A vándorlási egyenleg egyetlen évtizedben, 1990 és 2001 között volt pozitív a középbirtokos mezővárosban, ami a korábban elköltözők visszatérő látására utal. Az elvándorlást a természetes szaporodás pozitív egyenlege egy-két évtizedig még ellensúlyozni tudta, így mindkét városban a nyolcvanas évek végén volt a legmagasabb a lakónépesség száma, ami 2011-ig folyamatosan apadt, és a legutolsó (2018) adatok is további csökkenést mutatnak.

A két város lakónépességének folyamatos csökkenését megerősítik a mindennapi tapasztalatok, a város intézményeiben dolgozók érzékelése és becslése, ami elsősorban a 2012 után elinduló, hosszabb-rövidebb idejű külföldi és belföldi munkavállalási célú migrációnak köszönhető. A szocialista iparváros intézményeiben dolgozók becslése szerint a tényleges lakónépesség több ezer fővel alacsonyabb a hivatalosnál. Ahogy ezt egyik interjúalanyunk megfogalmazta: *„Olyanok leszünk, mint a falu.”* A mezővárosban a városi vezetők érzékelése – a statisztikai adatokkal ellentétben – jelentős csökkenésről számol be: *„Igazság szerint a hivatalos statisztika keveset mond. Azért mond keveset, mert mi, képviselők járjuk a választókerületünket, nekünk kell szóranyagot bedobni, magyarul, ismerem annak a nyolc-tíz utcának, ha nem is név szerint mindenkit, de tudom, hogy melyik ház lakatlan, tudom, hogy melyikben lakik öreg, tudom, hogy hol lakik egyedülálló. Gyakorlatilag azt kell mondani, hogy én úgy érzékelem, hogy körülbelül négyezerrel kevesebben lakunk életvitelszerűen ebben a városban.”* (önkormányzati képviselő)

2. „Mi mint önkormányzat csak a terhet kaptuk abból, aminek köszönheti a város a létét.”

A szocialista iparváros fejlődését, a megvalósuló beruházásokat, a népesség növekedését évtizedeken keresztül a gyár és azt kiszolgáló üzemek fejlesztése és munkaerőigénye határozta meg. A kilencvenes években az üzemek bezárásával a városban jelentkező szociális feszültségeket és városüzemeltetési nehézségeket az önkormányzatnak kellett kezelnie (Jelinek 2020a).

A város szerkezetét alapvetően a hatvanas években kialakult városközpont sűrű beépítettsége, az ipari üzemek köré szerveződő kolóniák és a városhoz csatolt kis-települések laza szövete határozza meg. A városközponton kívüli, eltérő státuszú lakónegyedek rendkívül mozaikossá teszik a városképet: kialakuló családi házas övezetek és átalakuló zártkertes részek és az egykori munkáskolóniák maradványai váltják egymást. Annak ellenére, hogy a város lakónépessége évtizedek óta csökken, az egyes városrészek demográfiai elemzése alapján napjainkban mozaikszerűen egymás mellett találhatunk nagyon fiatalos korszerkezetű és előregedő városrészeket. Azokat a városrészeket, ahol a fiatalok aránya az idősekénél jelentősen magasabb, két alapvető típusba sorolhatjuk. Az 1–4., fiatalos szerkezetű városrészek egyúttal megegyeznek a gazdasági és társadalmi mutatóik alapján szegregálnak tekinthető városrészekkel, azaz ebben a négy városrészben koncentrálnak a marginalizált társadalmi helyzetű családok, jellemzően romák, akik a szocialista nagyipar összeomlása után képzetlenségük miatt csak részlegesen tudtak kapcsolódni a munkaerőpiachoz, megélhetésük sérülékeny, jellemzően erősen függ az önkormányzati támogatásoktól. Az elmúlt évtizedekben a városon belül növekedett a szegregált körülmények között élő családok száma és aránya, ugyanakkor a lakónépesség növekedése nem minden társadalmilag szegregált területre jellemző. (1. táblázat)

Az 5–6. városrészben a fiatalos korszerkezet ellenére nem a legszegényebbek, hanem elsősorban alsó középosztálybeli, középosztálybeli családok élnek. Míg az 5., alacsonyabb lélekszámú városrész családi házas, lakóparkos utcái alapvetően egy megerősödött középosztálybeli pozícióra utalnak⁴, addig a 6. városrész egy olyan, csökkenő népességű lakótelep, amely alapvetően a megingott társadalmi státuszú alsó középosztály lakóhelye.

⁴ Mivel a tanulmány alapvetően a városi zsugorodás és a marginalitás kérdését tárgyalja, a magasabb társadalmi státuszú családok lakóhelyeit nem elemezzük.

1. táblázat: A fiatalos és az előregedő korszerkezettel jellemezhető városrészek népességének alakulása 2001 és 2011 között

	Szlokok száma	Lakónépesség 2011	Népességválto- zás 2001/2011	Fiatalok aránya 2001	Fiatalok aránya 2011
1. Belső szegregált terület	3	679	16,7%	24,6%	20,5%
2. Eltűnőben levő munkáskolónia	1	320	-14,7%	25,3%	20,0%
3. Munkáskolónia	2	526	14,3%	17,6%	21,5%
4. Külső munkáskolóniák	2	229	5,0%	15,6%	23,1%
1-4. Szegregált terület összesen	8	1754	7,3%	21,6%	21,0%
5. Kertes közép	1	330	62,6%	15,8%	25,0%
6. Panel, alsó közép	4	1220	-19,5%	27,6%	12,5%
5-6. Alsó közép összesen	5	1550	-6,6%	25,8%	15,8%
Fiatalos városrész összesen	13	3304	0,3%	23,7%	18,6%
Előregedő városrész összesen	27	5206	-16,0%	11,1%	8,7%
Város összesen			-9,9%	15,9%	12,8%

A táblázat a Központi Statisztikai Hivatal népszámlálás 2001 és 2011 adatállományai felhasználásával készült. A dokumentumban foglalt számítások és az azokból levont következtetések kizárólag Virág Tünde és Koós Bálint szerelmi termékei.

A csökkenő lakónépességű városon belül a fiatalos korszerkezetű és a szegregált városrészek át-/kialakulása, a város térszerkezetének változása két fontos térbeli-társadalmi folyamathoz kapcsolódik. Egyrészt az időről időre életveszélyessé váló, egykori gyári kolóniák felszámolásával és a lakók városon belüli költöztetésével az önkormányzat folyamatosan alakítja a város tereit. Ennek elsődleges célja a marginalizált terek feletti kontroll biztosítása, a helyi elit és a középosztály, illetve a marginalizált csoportok közötti térbeli, társadalmi és szimbolikus határok fenntartása. A kilencvenes évek privatizációját követően más önkormányzatokhoz viszonyítva jelentős mennyiségű, mintegy 600 bérlakás⁵ maradt a város kezelésében, de ezek többségében alacsony komfortfokozatú lakások, jellemzően az egykori kolóniákon és a városon belül. Az egy tömbben elhelyezkedő lakások felújításához, új szociális bérlakások kialakításához az elmúlt években az önkormányzat sikeresen hívott le fejlesztési forrásokat⁶, és ezeken keresztül nemcsak a város térbeli szerke-

5 Magyarországon a lakások 2,6%-a van önkormányzati tulajdonban, ezek döntő többsége a fővárosban és a nagyobb városokban található. Városunkban a lakások, 5,2%-a van önkormányzati tulajdonban, az 568 lakás 98%-át szociális alapon adja bérbé az önkormányzat. Forrás: KSH.

6 2004–2016 között a város öt különböző településfelmérését, városrehabilitációs vagy ezekhez kapcsolódó szociális bérlakásépítési programot valósított meg, jellemzően uniós forrásokat felhasználva. E projektek keretében a város mintegy száz új bérlakáshoz jutott.

zetét formálta, hanem a szociális bérlakások elosztási mechanizmusain keresztül a rászoruló családok feletti kontrollját is ki tudta terjeszteni.

A város térbeli átrendeződésének másik fontos folyamata a hetvenes-nyolcvanas években a városi középosztálynak, a nagyüzemek szakmunkásainak és a közintézményekben dolgozó értelmiség számára épült lakótelepek kiürülése: az egykori alsó közép-, középosztálybeli családok hosszabb-rövidebb időre vagy akár végleg elköltöznek a városból, esetleg e lehetőség hiányában a városon belül keresnek maguknak megfizethetőbb és fenntarthatóbb lakhatást, így jellemzően a város környéki zártkertekbe költöznek ki (Vigvári–Gagyai 2018). Ugyanakkor a városon belül van olyan lakótelep (6. városrész), ahol a fiatalos korszerkezet ellenére csökken a lakónépesség.

2.1 „Első az életkörülményeknek a javítása. Utána egy folyamatos kontroll.”

A szocializmus időszakában a környező cigánytelepeken élők, a térségből ingázó, majd a városba költöző cigány és nem cigány családok az üzemi hierarchia különböző szintjein dolgoztak. Az üzem veszélyessége miatt egymásra voltak utalva, ha gyakran kényszerűen is, de igazodtak egymáshoz, a megbízhatóság, a fegyelmezett munka határozta meg a mindennapi kapcsolatokat, ami egy idő után – még ha időlegesen és a szituációhoz kötötten is – felülírta az etnikai származási háttér jelentőségét. A városon kívül elhelyezkedő cigánytelepet a hatvanas évektől fokozatosan felszámolták, az ott lakó családoknak a környező településeken, illetve a várost körülvevő kolóniákon biztosítottak lakhatást. A kolóniák a városközponttól és a város szolgáltatásaitól távol helyezkedtek el, így aki tehetett, egy idő után innen a városba költözött, ennek eredményeként már csak a legszegényebbek maradtak ott. A szelektív migrációval párhuzamosan erősödött a kolóniák és az itt élők stigmatizációja, amely összekapcsolta a szegénységet, a cigánysághoz tartozást a leromló épített környezettel.

A legutolsó városon kívüli kolóniát, a hozzá tartozó üzemegységgel együtt, a kilencvenes évek végén számolták fel. Ekkor az önkormányzatnak a belső városrészben volt a legtöbb szociális bérlakása, és az alacsony ingatlanárak miatt tudott továbbiakat vásárolni, ezért a roma családok többségét ide, illetve más, még megmaradt kolóniatelepre költöztették. Így alakult ki az előregedő központi városrészbe ékelődő, fiatalos korszerkezetű szegregált terület (1. városrész). A beköltözéssel a kolóniához kötődő stigma áthelyeződött a városközpontba, az ott élő családokat a mai napig gyakran csak ezzel a közös névvel írják le, az elbeszélésekben a város, a városrész hanyatlását a roma családok beköltöztetéséhez kötik. *„Ez helyi politikai döntés volt, hogy behozták a peremkerületekből a városba őket, pedig ők nagyon jól elvoltak ott. Mentek gombászni, voltak állataik, megvoltak a közösségi együttélési normáik, szépen elvoltak ott. [...] Persze én is hallottam már az integrációról, de néha az a jó, ha természetes közegében marad az a népesség, aki ott meggyökerezett.”* (önkormányzati szakember)

2004-ben az első országos bérlakásépítési programban a lakónépesség csökkenése miatt a központi városrészben elhelyezkedő, bezárt általános iskolát építették át szociális bérlakássá, ami nemcsak tovább növelte a szegény, roma családok koncent-

rációját ezekben az utcákban, hanem a központi városrészben a város legnagyobb szegénynegyedét hozta létre, ahol napjainkban mintegy nyolcszázan élnek a kis-méretű, jellemzően félkomfortos, zsúfolt lakásokban. Részben ez, részben a fiatalok magas aránya magyarázza a városrész jelentős, 16,7%-os népességnövekedését 2001 és 2011 között. A városrész erősen stigmatizált, ami azonban az elbeszélésekben csak szituációhoz kötötteen etnicizálódik, alapvetően a deviáns, kriminalizált életformához kapcsolódik. *„Ott már tényleg az marad, aki nem tud máshova elmenni.”* (szociális gondozó) Az egy-két utcában koncentrálódó lakások jelentős része önkormányzati tulajdonban van, de az önkormányzatnak nincsenek sem eszközei, sem forrásai arra, hogy ekkora volumenű problémát kezeljen. *„Az, hogy felszámoljuk a L. utcát, és újabb L. utca alakuljon ki valahol, az egy felelőtlen dolog lenne. A L. utcát kell, az utca elejéhez fölhozni a végét. Ennek kell, legyen a cél. Onnan jár a legtöbb ember a közmunkába. Csináltunk mi ott kísérleti programoktól kezdve mindent. Több generációnak föl kell nőnie, hogy ebben itt változás legyen, és minimalizáljuk az ilyen rétegeket. Nagyon nehéz és sziszifuszi meló, de ebben a kollegák, a családsegítő, a gyermekjólét, gyámügy, mi, mindenkinek iszonyú nagy dolgunk van. Aki pedig nem oda való, azt el kell paterolni.”* (önkormányzati vezető)

A 2., 3., 4. városrészek egykori kolóniák és munkástelepek, ahol a város periferiáján, a városközponttól jelentős távolságra laknak szegény roma és nem roma családok. Az önkormányzat stratégiája, hogy a város peremén elhelyezkedő kolóniák közül időről időre felszámolja a legrosszabb helyzetben levőt, a lakókat pedig „érdemesség” alapján költözteti szét a különböző státuszú városrészek önkormányzati lakásaiba. A 2. városrész magában foglalja a város két legrosszabb állapotban levő egykori munkástelepét, ahol a folyamatos bontásoknak köszönhetően 2011-ben már csak néhány tucat család lakott önkormányzati bérlakásban. *„Az volt a legrosszabb hely. 1951 óta én láttam ezeket a barakkokat. Építkezéshez csinálták meg, amikor építették a lakótelepet. Hat barakk, de már csak három volt meg.”* (szociális munkás) 2014–2015-ben az önkormányzat EU-s fejlesztési forrásból felszámolta ezt a barakktelepet, de az itt lakókat *„nem engedték be [...] a városba, merthogy olyanok, a város leszavazta”* (szociális munkás). Ezért az önkormányzat a telep egy távolabbi, jobb fizikai állapotban levő részén felújított hat lakást, és a legproblémásabb családokat ide költöztette, ez lett a város „büntetőtelepe”, amelyet a felújított lakások állagmegóvása, a tér ellenőrzése miatt a rendőrségre bekötött kamerákkal szereltek fel. Ez a megmaradt teleprész nagyon távol helyezkedik el a város központjától és intézményeitől, így láthatatlan a város lakóinak. A telepen élők számára a rendőrség és a szociális munkások⁷ rendszeres jelenléte az összes kapcsolat a város intézményeihez. A telep felszámolása során a többi családot vagy a város szegregált városrészeibe, vagy a különböző városrészekben újonnan vásárolt szociális bérlakásokba költöztették. *„Először az egyik részét mindenképpen a L. utcába [1. városrész], mert ott*

7 Terepmunkánkat még az EU-s fejlesztés fenntartási időszakában végeztük, amelynek kötelező eleme volt az utánkötendő szociális munka.

voltak lakásaink. Ott történt egy vetésforgó, onnan is el akartak jönni, „tisztességesebb” emberek, nem akartak abban a környezetben élni, fölszabadultak lakások, és oda ment a nagy része. A többi része pedig a város különböző pontjaira lett elhelyezve, ahol lakást tudtunk anno venni.” (projektvezető) Az önkormányzat lakásvásárlási lehetőségeit korlátozta, hogy csak megfizethető és fenntartható (nem távfűtéses) lakásokat tudott megvenni, ami tulajdonképpen a városon belül egyetlen városrészre koncentrált a lehetőségeket. Azaz a „telepfelszámolás” során az önkormányzat az erősen kontrollált költözésekkel egyrészt megerősítette és újratermelte a telepi létet, konzerválta a problémát, másrészt áthelyezte egy másik városrészbe (vö. Virág–Jelinek 2019).

Az ipari vállalatok jóléti gondoskodásának, ezen belül is a lakhatás biztosításának hagyománya a 19. századig vezethető vissza (Nagy 2012), és bizonyos szempontból ezt a hagyományt követték a szocialista iparvárosok is. A város jelentős része a szocializmus időszakában épült fel, a lakások az ide költöző munkásoknak épültek, akik ezt mintegy „szociális juttatásként” kapták. A gyári, majd tanácsi lakások elosztása érdemesség, azaz az üzemben betöltött pozíció alapján történt: az üzemi hierarchia legalján dolgozó szakképzetlen munkások jellemzően az alacsonyabb komfortfokozatú, a várostól távolabbi kolóniákon kaptak lakást, míg a szakmunkások kiérdemelték a modern, városi panellakásokat. E hagyományra építve az önkormányzat egyik legfontosabb eszköze a szegény családok támogatására és egyben fegyelmezésére a szociális bérlakások elosztási mechanizmusa. *„Helyi társadalompolitikai koncepció, hogy úgy értelmezzük a lakásrendeletet, hogy milyen elvárásaink vannak a rászorulókkal kapcsolatban. [...] Elég komoly kontrollt tudunk tartani felettük, tudjuk érzékeltetni, hogy van veszténivalójuk, ezzel valamiféle fegyelmezettség kimutatható a városban. De fel is mutatunk neki lehetőségeket: aki már három éve bérlő a lakást, és nincs hátraléka – kaphat jobb helyen lakást. Nemcsak szankció, hanem pozitív kép is. Sok minden eredményt el lehet a lakáson keresztül érni. Első az életkörülményeknek a javítása. Utána egy folyamatos kontroll.”* (a lakásosztály vezetője) A szociális bérlakások elosztásán keresztül az önkormányzat alapvetően az érdemesnek ítélt családokat támogatja, és az érdemességet a rendszeres ellenőrzéseken folyamatosan bizonyítani kell. *„Szociális bérlakások elnyerése esetén 14 hónapig a családsegítő szolgálattal együtt kell működni a családnak, tehát van külön családgondozó, akinek bemutatják a befizetett számlákat, ellenőrzi a gazdálkodást, ez is egy ilyen védett lehetőség.”* A szociális bérlakások szerződését csak egy évre köti az önkormányzat, amelyet bármilyen szabálytalanság, a lakások nem „rendeltetésszerű” használata alapján fel lehet mondani. *„Ha nem működnek együtt, akkor repülnek. Nagyon határozottan meg van nekik mondva, hogy innen el kell menni. Érzékeltettük velük, hogy ha nem mennek át a másik lakásba, akkor milyen előnyöktől, lehetőségektől esnek el.”* (önkormányzati vezető) Az érdemes-érdemtelen családok közötti határvonal alapvetően a szociális szakemberek diszkrecionális döntésén múlik (Gilson 2015; Lipsky 1980). A döntésnél nem csak és kizárólagosan a rászorultságot vizsgálják, abban döntő a családok életvitele, az ehhez kapcsolódó tapasztalatok: mennyire együttműködők a szociális szakemberekkel, milyen rendszeresen járnak a gyerekek iskolába, óvodába, voltak-e rendőrségi

ügyeik, vannak-e tartozásaik. Ezen megközelítés illeszkedik a 2008 után kialakuló és a 2010 után felerősödő, a szegénységet önhibaként feltüntetető és büntető workfare politikához (Szikra 2018, Vidra 2018). Hasonlóan erős kontrollfunkciója volt 2016-ig a közfoglalkoztatásnak (Kovai 2019), abban csak az arra „érdemesek” vehettek részt folyamatosan. Ugyanakkor a közfoglalkoztatásnál előnyben részesítették azokat, akik szociális bérlakásban éltek, a város ugyanis e jövedelmen keresztül biztosította a bérleti és közüzemi díjak megfizetését. Mindez a szociális szakemberek és városi ügyintézők narratívájában a különböző szociális, oktatási és foglalkoztatási területek összehangolt munkájaként jelenik meg, amelynek célja a családok minél komplexebb megsegítése. Hangsúlyozzák, hogy mindez egy kisváros intézményi keretei között képzelhető csak el, ahol a különböző intézményekben dolgozó szakemberek személyesen is ismerik egymást, akár napi szinten is folyamatosan egyeztetnek.

Miközben a város lakónépessége 2001 és 2011 között majd tíz százalékkal csökkent, a szegregált városrészekben élők száma annak ellenére növekedett 7,3%-kal, hogy a városban számos városrehabilitációs és telepfelszámolási program zajlott az elmúlt húsz évben, továbbá a 2011 utáni telepfelszámolások tapasztalatai is arra utalnak, hogy ez a tendencia folytatódik. A helyi hatalom elsősorban a jóléti rendszer részeként működő fejlesztési programokon, a szociális bérlakások ellenőrzési és elosztási mechanizmusain, valamint a legszegényebbek számára még napjainkban is az egyetlen biztos megélhetést nyújtó közfoglalkoztatási lehetőségek elosztásán keresztül működteti és tartja fent az érdemes és érdemtelen szegények, illetve a szegények és a város többi lakója közötti térbeli és társadalmi határokat.

2.2 A szellemváros

A nyolcvanas években még a lakosság növekedésében és az ipari munka vonzerejében bízva építették fel az ide érkező munkások számára a város utolsó lakótelepét (6. városrész), de befejezésére a gazdasági válság miatt már nem került sor. Jelenleg még demográfiailag fiatalos városrésznek számít, ami nem elsősorban a gyerekek magas számának, hanem az idősebb korosztály hiányának köszönhető, ugyanakkor a lakónépesség száma még az előregedő városrészeknél is erőteljesebben csökkent 2001 és 2011 között (1. táblázat). A lakótelep befejezetlenségének érzetét erősíti térbeli elkülönülése is: az erdő szélén lévő, városon kívüli terület. Mivel ez volt az utolsó nagy lakásépítési beruházás a nyolcvanas években, ezért a szolgáltató infrastruktúra kiépítése nem történt meg teljes mértékben, a városrészben egyetlen óvodán és néhány kisbolton, dohánybolton kívül minden más szolgáltatást a városközpontban lehet csak elérni. A házak rosszul szigeteltek, a távfűtés nagyon drága. A városrész ambivalens helyzetét írja le egy lakóval készült interjú: *„Gyönyörű zöldövezetben van, friss a levegő, el lehet menni ott csatangolni, mellettünk az erdőbe, sőt ha kinézel az ablakon, még szarvasokat is láthatsz, meg őzikéket néha, rókát. Ott rohangálnak azon a nagy réten velünk szemben, szerintem szép hely. Csak hát ugye pont emiatt, a drága távfűtés miatt so- kan elmenekülnek, aztán ott maradnak a lakások, meg a legolcsóbb szerintem a városban.”*

A befejezetlenség, a városon kívüliség és a magas fenntartási költségek miatt az egyébként is csökkenő lakónépességű városrészben nagyon gyorsan estek az ingatlanárak. Az olcsó lakások és az elérhető hitelek a kétezres években vonzóvá tették a városrészt a fiatal családok számára. Abban az időszakban többen költöztek ide, nemcsak a városból, hanem a környező falvakból is, felfelé mobil, a városban megkapaszkodni vágyó fiatalok (lásd erről Németh 2020) vagy éppen a megyeszékhelyről kiszoruló. Így vannak családok, akik a városrészbe költözést lefelé mobilitásként, egyfajta kényszerként élték meg, ahogy vannak olyanok is, akiknek ez a lakóhely jelentős előrelépés mobilitási pályájukon. Ezzel a lakótelep egy olyan, a városon belül elkülönülő *átmeneti tér*, amely társadalmilag homogén, jellemzően az alsó középosztály lakóhelye, ugyanakkor a városi közeg lehetőséget ad a „rejtőzködésre”, arra, hogy mindenki maga döntse el, mennyiben vállalja fel például az etnikai hovatarozását. Az átmeneti tér lakói folyamatosan változnak, legtöbbjük számára ez csak ideiglenes vagy annak gondolt lakóhely mobilitási pályájuk egy pontján. A városrész társadalmi stabilitása jelentős mértékben függ a be- és kiköltözők társadalmi és etnikai összetételétől, amelyet alapvetően az ingatlanárak határoznak meg. Néhány szociális szakember a szociális problémák sűrűsödésének tereként beszélt a lakótelepről. Mivel a lakások itt döntően magántulajdonban vannak, az önkormányzatnak nincsenek eszközei arra, hogy befolyásolja a városrész migrációs folyamatait. A lakótelep társadalmi stabilitásának megbillenésére utal, hogy az önkormányzat – érzékelve a sűrűsödő problémákat – erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a városrész hivatalosan is bekerüljön az új (2015-ben keletkezett) városfejlesztési stratégiában lehatárolt szegregált területek közé, amely alapján jelentősebb fejlesztési pénzekkel lehetett volna javítani a lakótelep infrastrukturális ellátottságán.

Az interjúkban mindenki csak a saját és a szomszédos lépcsőházzal tudott történeteket, de az alapján úgy tűnik, hogy a 2008 utáni devizahitel-válság a lakótelepen nagyon sok családot érintett. „*Szerintem rengeteg lakás ment így csődbe, akik hitelre vagy ilyen svájci frankos hitelre vették a lakásaikat, ugye, ott azok utána nem tudták fizetni a hitelt is meg az ötvenezres fűtésszámlákat, mert brutális.*” A hitelválságból alapvetően két menekülési útvonal kínálkozott. Elsősorban azok a fiatalok, akik még nem alapítottak családot, 2012 után egyre nagyobb számban külföldön vállaltak munkát, vagy elköltöztek az ország gazdaságilag fejlődő részébe. Azok, akik ezt nem tudták megtenni, a város környéki kertekbe költöztek ki. A várost körülölelő, több helyen a városszövetbe is beékelődő, egykori zártkertek világa társadalmilag nagyon heterogén: egymáshoz közel eső területeken laktak viskókban meghúzódó szegények és átalakított-kibővített hétvégi házakban alsó középosztálybeli családok. Jellemzően a városhoz közelebb eső vagy a városszövetbe beékelődő területek magasabb státuszúak, és bár az infrastrukturális ellátottság sehol nem teljes ezeken a területeken, a távfűtéses házak fenntarthatatlan költségei miatt egyre inkább menekülési utat jelentett a városi alsó középosztálynak (Vigvári–Gagyai 2018).

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a lakótelep térbeli pozíciója, infrastruktúráis ellátottsága miatt a város periferiáján helyezkedik el. Lakónépessége az elmúlt két évtizedben folyamatosan csökken, az interjúkban már-már „szellemvárosként” emlegették. A városon belül olyan átmeneti tér, amelynek stabilitását a költözések dinamikája határozza meg, amelyet az önkormányzat nem tud kontroll alatt tartani. Az itt élő családok társadalmi pozíciójának bizonytalansága összefonódik a városrész bizonytalan, ambivalens helyzetével.

3. „Igazából nem fogadta be őket a város.”

Az alföldi mezőváros térszerkezete inkább egy kiterjedt faluéhoz hasonlít. A városközpontban elhelyezkedő fontosabb intézmények körül található az egykori polgári házak, a szocializmus ideje alatt épült néhány négyemeletes panelépület, majd a város széle felé haladva szegényebb utcák következnek, amelyek a város két végén fekvő cigánytelepekbe⁸ torkollnak. A mezővárosban történetileg a középbirtok volt jellemző, majd erre épülve a szocializmus időszakában a két állami gazdaságban alapvetően szántóföldi növénytermesztés folyt. A város körüli, egykor kiterjedt tanyavilágnak már csak a töredéke van meg, a városi kertek pedig részben lakóterületekké alakultak. A városhoz tartozik két, távolabb elhelyezkedő, egykor az állami gazdasághoz tartozó telep is.

2. táblázat: A fiatalos és elöregedő korszerkezettel jellemezhető városrészek népességének alakulása 2001 és 2011 között

	Szlokok száma	Lakónépesség 2011	Népességváltás 2001/2011	Fiatalok aránya 2001	Fiatalok aránya 2011
1. Északi szegregátum	6	2063	0,6	31,3	24,3
2. Déli szegregátum	5	1909	-5,5	31,9	30,3
Roma szegregátum összesen	11	3972	-2,4	31,6	27,2
Nem roma szegregátum összesen	8	1810	-8,9	24,7	17,6
Idősödő összesen	6	1655	-13,7	12,8	10,6
Város összesen			-8,6	19,8	16,9

A táblázat a Központi Statisztikai Hivatal népszámlálás 2001 és 2011 adatállományai felhasználásával készült. A dokumentumban foglalt számítások és az azokból levont következtetések kizárólag Virág Tünde és Koós Bálint szerelmi termékei.

8 Mivel a helybeliek egyszerűen cigánytelepek vagy csak telepnek hívják ezt a két városrészt, a tanulmányban mi is így nevezzük.

A csökkenő lakónépességű városon belül a fiatalos demográfiai szerkezetű városrészek pontosan fedik a szegregált városrészeket, jelentős különbség van azonban etnikai összetételükben és demográfiai jellemzőikben. A város szélén elhelyezkedő két nagy cigánytelep a két legfiatalosabb városrész. A déli szegregátumban, ahol a legmagasabb a fiatalok aránya, a lakónépesség harmada 14 éven aluli, ugyanakkor a lakónépesség csökken, míg a másik szegregátumban, ahol jelentősen csökkent a fiatalok aránya, a lakónépesség száma stagnál. A város további fiatalos korszerkezetű részeiben – a városi kertek, a két egykori állami gazdasági telep és egy kisebb, városon belüli terület – jellemzően, de nem kizárólagosan, nem cigány szegény családok élnek, ahol a gyerekek aránya és a lakónépesség a cigánytelepeken tapasztalhatóan jóval nagyobb arányban csökkent 2001 és 2011 között. Mindezen adatok arra utalnak, hogy a cigánytelepekről és a szegénytelepekről is költöznek el családok. A következőkben az interjúk alapján elemzem, hogy az elmúlt évtizedekben hogyan változott e városrészek pozíciója.

A mezővárosban a társadalmi jellemzők alapján szegregált városrészek a cigány és nem cigány szegények elkülönült lakóhelyeit takarják, amelyek történeti emlékezete a város 19. század végi iparosodásához köthető. *„Érkezik egy csomó jövevény. Akkor nagy a gyűszmélés az országon belül is. Akkor épül a téglagyár, malmok, kell az építőelem, és akkor oda sok szegény sorsú magyar család is kitelepül. Érdekes, hogy ezek a magyarok mind szegény néppeséget alkotnak, de a cigányok mellett.”* (helytörténész) Ebben az időszakban – az 1893-as összeírás alapján – már több mint háromezren laknak a várostól délre elhelyezkedő cigánytelepen. *„A kezdeti időkben a paraszti közösség igényeit kiszolgáló mesterségekből éltek. Kovácsok voltak, meg kupeckedtek, így volt is helyük a városban. Vályogot vetettek, de abban az időben még a magyarok is rendszerezten csinálták. Mindenféle munkát rájuk lehetett bízni, amit már a magyarok nem nagyon csináltak. [...] Ahogy megépül a vasút, és pont ott jön el, ahogy érkezik a vonat, egyből a cigánytelepre lehetett látni. A városi tanács egyik ülésén szólalt fel valaki, hogy a cigányokat onnan el kéne rakni, hogy ne azt lássák, akik utaznak a vonaton. Akkor átrakják egy részüket északra. Itt is megmarad. Marad egy olyan, hogy déli külváros, amelynek csak egy része cigányok lakta, a többi ilyen szegény sorsú magyar.”* (helytörténész) A beszámoló szerinte a helyi tanács nem nagyon foglalkozott azzal, hogy kik és hogyan építkeznek a cigánytelepeken, számos ház, házszerű építmény épült fel informálisan. E helyzetet annyit javítottak a szocializmus időszakában a telepfelezés során ugyanitt felépült szoba-konyhás, komfort nélküli CS-házak, hogy bár az addigi putriknál jobb feltételek mellett újratertelték a telepi létet, de legalább a tulajdonjoguk tisztázott volt (Virág 2010). A nyolcvanas években a rendszeres jövedelemmel rendelkező családok OTP-kölcsönrel építettek maguknak komfortos házakat a telepen vagy közvetlenül a telep melletti utcákban, amelyekre esetlegesen további hitelekkel vettek fel, nem egy esetben ezek törlesztőrészeit ma is fizetik, vagy már évek óta nem is tudják fizetni. Napjainkban a telepeken számos ház tulajdonjoga tisztázat-

lan. Az elmúlt évszázadban, miközben a telepeken formálisan vagy informálisan folyamatosan épültek házak, a két cigánytelep városon kívüli pozíciója fennmaradt.

Napjainkban a két cigánytelep erősen stigmatizált, kriminalizált, a város terein és intézményein kívüli térként jelenik meg a helyi narratívákban. Az elbeszélések a városon kívüliséget az ismeretlen, más, ezért veszélyes, távoli hely képzetével azonosítják, egyfajta különálló, saját intézményekkel rendelkező és saját szabályok mentén működő városként írják le. Az itt élőket a többségi társadalom cigányoknak tekinti, és akként kezeli őket, azaz az etnicitás észlelése erősen a térhez kötődik, ugyanakkor azokról az itt élő családokról, akikről személyes tapasztalatokkal rendelkeznek, akikkel együttműködnek, inkább differenciált, az egyes családok, élethelyzetek és stratégiák különbségeire figyelő narratívákat hallhattunk. Bár a város két szélén elhelyezkedő cigánytelepet különböző attribútumokkal ruházzák fel, jellemzően a délit tartják „veszélyesebbnek” és „zűrösebbnek”, ami azonban jellemzően nem személyes tapasztalatokon, hanem városi legendákon alapul. *„Egy utca vezet be és egy utca vezet ki, és utána, és utána az kiszélesedik. Egy átlagos városlakónak csak ilyen homályos fantáziái vannak, hogy mi lehet ott, de nem valós. Nem mennek oda. Szerintem félnek odamenni. Ez nem olyan terület, ahova most én fogom magam és kísételek. Szerintem semmit nem látnak ebből. Vannak ilyen homályos elképzeléseik, hogy hú, hogy ott mi lehet. Mikor mi kimegyünk családot látogatni akár biciklivel vagy bárhogy, és akkor úristen, mit gondoltok? leszednek minket a bicikliről. Nem látnak bele egyáltalán.”* (szociális gondozó)

A város vezetői a velük készített interjúk során a két cigánytelep térbeli és társadalmi határait határozottan a városon kívül jelölték ki, ugyanakkor a mindennapi gyakorlatok arra utalnak, hogy az önkormányzatnak nincsenek eszközei e határok kontrolljára és fenntartására. Az önkormányzatnak összesen 150 bérlakása van, ennek hozzávetőlegesen az ötödét „városérdek miatti bérbeadásra” tartják fent. Azaz a városi intézményekben dolgozó képzett szakemberek, orvosok, pedagógusok, rendőrök pályázás nélkül költözhetnek a megüresedő önkormányzati lakásokba. Évente öt-hat megüresedő lakásra lehet pályázni, a bérlők kiválasztásánál ugyanakkor hangsúlyosan veszik figyelembe, hogy a bérlő képes lesz-e fizetni a bérleti és a közüzemi díjakat. Mindezen túl van egy térbeli szűrő is: a két cigánytelep mellett is van néhány önkormányzati lakás, ahová jellemzően csak az adott telepről jelentkeznek bérlőnek, arra viszont nagyon ritkán van példa, hogy a telepről valaki a városban kapjon önkormányzati bérlakást.

A városon belüli költözéseket alapvetően a helyi ingatlanpiac és a gazdasági növekedés időszakában folyamatos munkaviszonnyal rendelkezők kiegyensúlyozottabb jövedelmei, hitelképessége határozza meg. Annak ellenére, hogy a lakásárak regionális és települési egyenlőtlenségei miatt (Pósfai et al. 2018) a városban nagyon alacsonyak az ingatlanárak, a szelektív és alapvetően a középosztály magán-lakásvásárlásait támogató közpolitika előtérbe kerülése okán (Misetics 2019) a rendszeres jövedelemmel és megtakarítással nem rendelkező családok számára esélytelen

önálló lakást vásárolni. „Az ingatlanpiac, az elég érdekesen alakult. Nem volt benne hullámzás. A folyamatos lefele menetel jellemzi. Nem volt benne, hogy akármilyen CSOK-os vagy akármilyen kormányintézkedés, ami gyakorlatilag valamilyen család, otthonteremtésre lehetőséget adott volna, akár még annak idején volt ez a fészekrakó program, ez nem volt hatással egyáltalán, én azt éreztem.” (önkormányzati képviselő) Már 2001 és 2011 között is csökkent a szegregált városrészek lakónépessége, és bár az adatok szerint a városból a képzetlen családok költöztek el (Koós 2020), ez a csökkenés valószínűleg a cigánytelepeken élő családok városon belüli, más városrészbe költözésének is köszönhető. Terepmunkánk során is megfigyelhettük, hogy egyre több, korábban a telepen élő család vásárol lakást a cigánytelephez közeli utcákban vagy akár a belvárosban. A városszéli előregedő városrészekben a tulajdonosoknak nincsenek erőforrásaik arra, hogy befolyásolják a beköltözéseket. A régi parasztházak árát alapvetően a használt lakások vásárlására fordítható állami támogatások összege szabályozza. Azaz ebben az esetben a város népességének csökkenése, egyes városrészek előregedése és kiürülése lehetőséget ad a helyi cigánytelepről való elköltözésre. Ezzel a város pereme olyan átmeneti térré alakul, amely etnikailag és demográfiaiban polarizált: egymás mellett élnek fiatal, kisgyermekes roma családok és idősebb nem romák.⁹ A városrész státuszát, megítélését a költözések dinamikája határozza meg; amit a jobb lakáskörülmények közé költöző cigány családok felfelé mobilitásként élnek meg, az évtizedek óta itt élők a városrész leértékelődéseként, a cigánytelep terjeszkedéseként érzékelik. „A déli területen már olyan sűrűn laknak, inkább a városba befelé is költöznek. Kisebb parasztházakat, vagy olyat, amit meg tudnak vásárolni. Ezek magántulajdonban lévő házak, de hogy kié, azt nem lehet nyomon követni.” (szociális munkás) „A városba nem engedték be őket. Ez mostanában indult, hogy aki vagyonosabb, az vesz városi lakást vagy városi házat. Nem mindenki örül neki.” (helytörténész)

Miközben a két cigánytelepen megfigyelhető a városba költözés, az elszegényedő városi lakosok egy-egy családi konfliktus, válás, hiteltartozás miatt a legolcsóbb lakhatást kínáló, város környéki kertekbe szorulnak ki: „A többség, az önként választotta ezt, de vannak sokan, akik egyszerűen csak oda kerültek, mert a családi életük megromlott, vagy akármilyen történet, és vettek egy kunyhót, és vagy éppen bérlik, és ott próbálnak éldélgélni. [...] Mindenképpen olcsóbb, mint a városban egy ház. Egy-két millió forintért meg lehet venni egy kunyhót egy kis kert földdel. Van, aki szívesen teszi, van, aki rákényszerül.” (tanyagondnok) A városon kívül fekvő egykori állami gazdasági telepre költözők jellemzően „az idősebbek, akik még a tanyáról költöznek oda, mert közelebb van”, vagy azok, akik a telepen működő vállalkozásoknak dolgoznak.

Bár az önkormányzat nem tudja kontrollálni a városon belüli költözéseket, elsősorban az oktatási intézmények használatában formálisan is biztosítani tudja az egyre szűkülő helyi középosztály elkülönülési törekvéseit. A református és a katolikus általános iskolában szinte alig találunk cigánytelepi gyerekeket. A két cigány-

⁹ Ez a jelenség nagyon hasonló a hetvenes években az aprófalvakban történt költözésekhez. Lásd bővebben: Havas 1999; Szelényi 1990; Virág 2010.

telepen élő mobilabb családok az északi telep mellett elhelyezkedő, szintén egyházi fenntartásban lévő általános iskolába járatják a gyerekeiket. *„Együtt beszélünk meg polgármester úrral, a János atya meg én, hogy csinálunk egy iskolát. Eldöntöttük egy ilyen baráti összejövetelen a Fideszben, nem vagyok Fidesz-tag, félreértés ne essék, nem mintha bűn lenne végül is, tehát összejöttünk, megbeszéltük hárman, két év múlva beindult az iskola. Tehát már a kis cigány gyerekek úgy jöttek, fehér ing, fehér blúz, fekete szoknya, fekete nadrág, a szülők nem jöttek be a templomba, de a gyerekek bementek, mert ugye ott már fegyelem volt. És egyre jobban, a gyerek bevitte az anyját is, az apját is, akkor szülői munkaközösség, kertészkedés. Tehát valami visszahat.”* (helyi vállalkozó) Más tanodáktól (Kovai 2020) eltérően itt a helyi elit kezdeményezte a cigány gyerekek oktatási feltételeinek javítását célzó intézményfejlesztést, de ebben az esetben a cél nem a helyi roma középosztály megteremtése, inkább valamiféle civilizatorikus misszió, a családok helyzetének konszolidálása volt. A város egyetlen állami fenntartású iskolájában nagyon alacsony a tanulólétszám, ide szinte csak a legszegényebb telepi gyerekek járnak, a tanárok eszköztelenek a halmozódó magatartási és pedagógiai problémákkal szemben.

A helyi fejlesztések, felújítások egyrészt a középosztály lakónegyedeire, másrészt a város szimbolikus tereire koncentrálnak. A kilencvenes évekig a szűk belváros kivételével sehol nem volt szilárd útburkolat, járda, vezetékes víz, de a kilencvenes években a lakók összefogásával és az önkormányzat támogatásával szinte az egész városban kiépültek az alapvető infrastrukturális feltételek úgy, hogy *„inspiráltuk a lakókat arra, hogy dolgozzunk együtt”* (önkormányzati vezető). Ezek az alapvető fejlesztések a két cigánytelepen sem akkor, sem azóta nem történtek meg: *„sok helyen van, hogy nehezebben járható, vagy hogy nem járható. Ez mindenképpen gond, mert a szemétszállítástól, a tűzoltó, mentő, rendőrség, ha ki kell menni, akkor ez problémát jelent.”* (önkormányzati vezető) A fejlesztések tekintetében az önkormányzat nem tesz különbséget a nem cigányok lakta szegregált városrészek, külterületek és a cigánytelep között. A város körüli kertekben sincsenek fejlesztések, a népesebb pusztán, ahol jelenleg is 12-15 család él, még az ivóvízellátás sem megoldott. Az infrastruktúra kiépítésének halogatására mindig van költségvetési indok, de legfőképpen az, hogy *„ez [hogy nem fizetnek hozzájárulást a lakók] az embereknek az igazságérzetét felborzolná. Nem tartanak igazságosnak.”* (önkormányzati vezető)

A városvezetés különös figyelmet fordít a város szimbolikus tereinek felújítására és e terek használatának szabályozására. A főtér környékén elhelyezkedő legfontosabb hivatalokat, a református templomot, az ezeket összekötő parkokat, sétányokat felújították és folyamatosan gondozzák. Az ezekben a központi terekben található néhány vendéglátóhely, étterem, cukrászda, söröző teraszai egy takaros kisváros hangulatát tükrözik. De ezekben a terekben elvéve sem találkozhatunk cigány családokkal, annak ellenére, hogy a roma családok egy része meg tudná fizetni ezeket a szolgáltatásokat. *„Igazából nem fogadta be őket a város. Ugye itt két külön város*

van, és olyan tendencia van inkább, hogy legyen nekik boltjuk, legyen nekik kocsmájuk, legyen nekik szórakozóhelyük, a városba ne jöjjenek.” (helyi vállalkozó)

A város terein és társadalmán kívül elhelyezkedő cigánytelepeken és a városszéli szegényebb utcákban mindig a munkaerőpiac tartalékserege élt, azok a képzetlen vagy alacsony végzettséggel rendelkező munkások, akik olcsón és rugalmasan dolgoznak, könnyen mozgósíthatók, a munkapiaci hierarchia legeljén helyezkednek el, ezért munkájuk mindig bizonytalan, alapvetően a különböző gazdasági ciklusokhoz igazodik (Czirfusz et al. 2019; Kovai–Vigvári 2020). A szocializmus időszakában, amikor helyben, a mezőgazdaságban egyre kevesebben tudtak elhelyezkedni, a cigány és nem cigány férfiak többsége hetente ingázott, jellemzően Budapestre. Az ingázó életforma miatt a cigánytelepeken és a városban élők közötti társadalmi kapcsolatok, érintkezések nagyon ritkák, alkalmoszerűek voltak, ami erősítette a telep és a város elkülönülését. A különböző gazdasági ciklusokhoz igazodva a kilencvenes években nagyon nagy volt a visszatörődés a városba, majd a gazdasági növekedés idején a korábbi munkavállalási minták elevenedtek fel. Ugyan a 2008-as válság utáni gazdasági fellendülés időszakában a városban épült egy néhány tucat főt foglalkoztató összeszerelő üzem és egy hűtőház, de sem a fizetések, sem a munkakörülmények nem versenyképesek az ország más területein vagy akár külföldön hasonló munkát nyújtó vállalkozásokéval. Azaz mire helyben lett volna munkahely, a külföldi munkavállalás és az országon belüli más, versenyképes bért kínáló munkahelyek elszívták a helyi munkaerőt. Ugyanakkor ezzel a cigány férfiak helyi munkaerőpiaci pozíciója jelentősen javult, lehetőséget kaptak addig elérhetetlen pozíciók betöltésére: *„Még mindig jobb egy félkész szakmunkást kapni, aki fiatal, és mondjuk ki őszintén, egy cigány ember, mint hogy nem kap az ember semmilyen, vagy olyan embert kap, aki képtelen bármit is ellátni.”* (helyi vállalkozó)

Összefoglalás

Tanulmányomban bemutattam és elemeztem az évtizedek óta csökkenő lakónépességű városokon belüli demográfiai ambivalenciák térbeli és társadalmi következményeit. Az esettanulmány helyszínének kiválasztott két, évtizedek óta csökkenő lakónépességű város vezetésének célja ugyanaz; a helyi társadalmi viszonyok és osztálypozíciók fenntartása, a terek és intézmények használatának kontrollálása. A két városban az eltérő társadalomtörténeti és településszerkezeti adottságok, a szociális gondoskodás tradíciójának és beágyazottságának, a cigányok és nem cigányok közötti társadalmi kapcsolatok alakulásának helyi különbözőségei nemcsak a városon belüli szegregációs minták alakulását befolyásolták, hanem egyben meghatározzák a helyi önkormányzat eszközeit és lehetőségeit is a marginális társadalmi csoportok térbeli és társadalmi helyzetének, városon belüli mozgásának befolyásolására és kontrolljára. A helyi önkormányzatok különböző fejlesztés- és társadalompolitikai, intézményfenntartási eszközei, valamint lehetőségei meghatározzák a marginalizált csoportok településen

belüli térbeli és társadalmi helyzetének alakulását. Azokban a csökkenő lakónépességű városrészekben, ahol sem az önkormányzat, sem az ott élő családok nem képesek a térbeli és társadalmi folyamatokat kontrollálni, olyan átmeneti terek alakulnak ki, amelyeknek településen belüli pozíciója billenékeny, viszonylagos stabilitásukat a be- és kiköltözések dinamikája határozza meg.

Az egykori szocialista iparvárosban a jóléti gondoskodás hagyománya szorosan kapcsolódott az üzemhez, ahol a férfiak többsége – cigányok és nem cigányok egyaránt – dolgozott. Napjainkban az önkormányzat elsősorban a szociális bérlakások ellenőrzési és elosztási mechanizmusain, valamint a legszegényebbek számára még napjainkban is az egyetlen biztos megélhetést nyújtó közfoglalkoztatási lehetőségek elosztásán keresztül egyrészt egyfajta jóléti gondoskodást biztosít, másrészt fenntartja az érdemes és érdemtelen szegények közötti, valamint a szegények és a város többi lakója közötti térbeli és társadalmi határokat. A különböző, elsősorban EU-s finanszírozásból megvalósuló városrehabilitációs és telepelfszámolási programok a helyi jóléti rendszer részeként működnek. Annak ellenére, hogy az elmúlt húsz évben több telepelfszámolási program is zajlott a városban, a szegregált városrészekben élők száma növekedett. Bár e programokon keresztül az önkormányzat a legrosszabb állapotban levő telepeket időről időre megszüntette, és sikeresen bővítette bérlakás-állományát, de az erősen kontrollált költözésekkel egyes telepeken, lakótömbökben megerősítette és konzerválta a térbeli kirekesztettséget, a telepi létet, vagy a lakásvásárlásokkal és költöztetésekkel más városrészekbe helyezte át a problémát.

A mezőváros két szélén található cigánytelep évtizedek óta a város terén és társadalmán kívül helyezkedik el, és a helyi narratívákban erősen stigmatizált, kriminalizált térként jelenik meg. A telepen élő cigány családok évtizedek óta ingáztak a városból, így nem vagy csak esetlegesen alakultak ki mindennapi érintkezések, társadalmi kapcsolatok romák és nem romák között a városon belül. Az intézményi narratívákban a két cigánytelep térbeli és társadalmi határainak városon kívüli pozicionálása, diszkurzív kijelölése nagyon erős, az önkormányzatnak azonban nincsenek eszközei e határok kontrolljára és fenntartására. Ugyanakkor az önkormányzat különböző formális és informális eszközökön keresztül szabályozza a marginalizált társadalmi csoportok intézményhasználatát, támogatja az egyre szűkülő középosztály elkülönülési törekvéseit.

A városokon belül vannak olyan csökkenő lakónépességű részek, ahol sem az önkormányzatok, sem az ott élők nem tudják kontrollálni a be- és kiköltözéseket, a térbeli és társadalmi folyamatok dinamikáját. Ennek következményeként a városokon belül kialakultak olyan átmeneti terek, amelyek helyi megítélése ambivalens, relatív pozíciójuk a városban bizonytalan, társadalmi stabilitásuk jelentős mértékben függ a be- és kiköltözők társadalmi és etnikai összetételétől, amelyet viszont alapvetően az ingatlanárak határoznak meg. Az iparváros periferiáján elhelyezkedő, befejezetlen lakótelepen a térbeli pozíció és a fenntartási költségek, míg a mezőváros peremén, a cigánytelep közelségében a városrész térbeli pozíciója, valamint a

lakások mérete és minősége okozza az alacsony ingatlanárakat, ami nyitottá teszi a városrészeket. A beköltöző családok egy része kényszerként, nagyobb része azonban lehetőségként, mobilitási pályáján egyfajta előrelépésként éli meg a költözést. Ugyanakkor a városrészben élő családok többsége és a város vezetése a társadalmi stabilitás megbillenéseként, a szociális problémák sűrűsödésekként és a városrész leértékelődésekként élik meg ezt a folyamatot.

Abstract: This comparative case study based paper analyses the ambivalent socio-spatial consequences of decades-long shrinkage in two Hungarian middle-size towns. In particular, it focuses on the formal and informal everyday practices and institutional regulations through which local governments seek to control the effects of population change and movement within the two towns. Census track-level analysis indicates the ambivalent nature of persistent population loss. This includes: diverging neighbourhood situations in terms of age, population change and social composition and the subsequent fragmentation and polarisation of local societies. Moreover, the traditions and embeddedness of local social history and the development of social relations have affected patterns of socio-spatial segregation and conditioned means through which local governments control and influence the internal migration and socio-spatial position of marginalized groups. There are neighbourhoods experiencing population loss where neither the local government nor the families living there cannot exercise control over local social and spatial dynamics. These neighbourhoods can be seen as transitional zones where social stability greatly depends on the level of the in- and out-migration flows and the social and ethnic status positions of those residents who move in or out.

Keywords: shrinking town, socio-spatial marginalization, demographic polarization, transitional zone

Irodalom

- Bolt, G. – Phillips, D. – Van Kempen, R. (2010): Housing Policy (De)segregation and Social Mixing: An International Perspective. *Housing Studies*, 25(2): 129–135. DOI: 10.1080/02673030903564838
- Czirfusz M. – Ivanics Zs. – Kovai C. – Meszmann T. (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. *Fordulat*, 26(2): 142–170.
- Feischmidt M. – Szombati K. (2013): Cigányellenesség és szélsőjobboldali politika a magyar társadalomban: Gyöngyöspata és a hozzá vezető út. *Esély: Társadalom és Szociálpolitikai folyóirat*, 24(1): 74–100.
- Gagy, Á. – Vígvári, A. (2018): Informal Practices in Housing Financialisation: The Transformation of an Allotment Garden in Hungary. *Critical Housing Analysis*, 5(2): 46–55. DOI: 10.13060/23362839.2018.5.2.442
- Gilson, L. (2015): Lipsky's Street Level Bureaucracy. In Page, E. – Lodge, M. – Balla S. (eds): *Oxford Handbook of the Classics of Public Policy*. Oxford: Oxford University Press.
- Grossmann, K. – Haase, A. (2015): Neighborhood change beyond clear storylines: what can assemblage and complexity theories contribute to understandings of seemingly paradoxical neighborhood development? *Urban Geography*, 37(5): 1–21. DOI: 10.1080/02723638.2015.1113807

- Haase, A. – Bernt, M. – Grossmann, K. – Mykhnenko, V. – Rink, D. (2016): Varieties of shrinkage in European cities. *European Urban and Regional Studies*, 23(1): 86–102.
- Havas G. (1999): A kisteleplülések és a romák In: Glatz F.(szerk.): *A cigányok Magyarországon.*, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 163-203.
- Jelinek Cs. (2020a): „Gúzsba kötve táncolunk” – Zsugorodás és a kontroll leszivárgásának a politikai gazdaságtana magyarországi középvárosokban. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 115-136.
- Jelinek, Cs. (2020b): Turning a “Socialist” Policy into a “Capitalist” One: Urban Rehabilitation in Hungary during the Long Transformation of 1989. *Journal Of Urban History*, April 2020. DOI: 10.1177/0096144220908880
- Jelinek Cs. – Virág T. (2020): Zsugorodó városok és társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 4-26.
- Koós B. (2020): Városi zsugorodás és lakóhelyi szegregáció az ezredforduló után. *Tér és Társadalom*, 34(1): 48–68. DOI: 10.17649/TET.34.1.3182
- Kovai C. (2017): *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság.* Budapest: L’Harmattan Kiadó.
- Kovai, C. (2019): Permanent wage labour as a norm: Workfare policy and everyday experiences of precariousness in a small Hungarian former industrial town. *socio.hu*, 7: 143–161. DOI: 10.18030/socio.hu.2019en.142
- Kovai C. (2020) Egy „elképzelt” középosztály és a lokalitás „valósága”: tanodaprogramok mozgásterei egy zsugorodó városban. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 72-95.
- Kovai C. – Vignvári A. (2020): Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom*, 34(3): 68–89. DOI: 10.17649/TET.34.3.3284
- Lamont, M. – Molnár, V. (2002): The Study of Boundaries in the Social Sciences. *Annual Review of Sociology*, 28: 167–195. DOI: 10.1146/annurev.soc.28.110601.141107
- Lipsky, M. (1980): *Street-level bureaucracy: dilemmas of the individual in public services.* New York: Russell Sage Foundation.
- Misetics B. (2019): Kevesebbet kevesebbeknek: A lakásfenntartás önkormányzati szintű támogatása 2015 után. *Esély*, 31(1): 3–41.
- Mykhnenko, V. – Turok, I. (2008): East European cities – patterns of growth and decline, 1960–2005. *International Planning Studies*, 13(4): 311–342.
- Nagy E. – Tímár J. – Nagy G. – Velkey G. (2015): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom*, 29(1): 35–52. DOI: 10.17649/TET.29.1.2680
- Nagy P. (2012): „Ahol a vállalatvezetés az úr...”. A Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. szociális és jóléti intézményrendszere Ózdon. *Korall*, 13(49): 17–36.
- Neményi, M. – Vajda, R. (2014): Intricacies of Ethnicity: A Comparative Study of Minority Identity Formation during Adolescence. In Szalai, J. – Schiff, C. (eds.) *Migrant, Roma and Post-Colonial Youth in Education across Europe.* London: Palgrave, 103–119.

- Németh K. (2020): Marginalizált térből átmeneti térbe: egy térbeli-társadalmi mobilitási pálya megélt jelentései. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 50-71.
- Picker, G. (2016): 'That neighbourhood is an ethnic bomb!' The emergence of an urban governance apparatus in Western Europe. *European Urban and Regional Studies*, 23(2): 136-148. DOI: 10.1177/0969776413502659
- Pósfai, Zs. – Gál, Z. – Nagy, E. (2018): Financialization and Inequalities: The Uneven Development of the Housing Market on the Eastern Periphery of Europe. In Fadda, S. – Tridico, P. (eds.): *Inequality and Uneven Development in the Post-Crisis World*. London: Routledge, 167-190. DOI: 10.4324/9781315388823
- Rumpel, P. – Slach, O. (2014): Shrinking Cities in Central Europe. In Herrschel, T. – Dostál, P. – Raška, P. – Koutský, J. (eds.): *Transitions in Regional Science – Regions in Transitions: Regional research in Central Europe*. Praha: Wolters Kluwer, 142-155. <https://www.researchgate.net/publication/276893329>
- Scott, W. A. – Small, L. M. (2013): Reconsidering the urban disadvantaged the role of systems, institutions, and organizations. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 647(1): 6-20. DOI: 10.1177/0002716213479317
- Small, M. L. (2008): Four Reasons to Abandon the Idea of 'The Ghetto'. *City and Community*, 7(4): 389-398.
- Szelényi I. (1990): Regionális fejlődés, gazdálkodás, igazgatás. Szociológiai szempontok a téma kutatásához. In: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Akadémiai Kiadó, 159-172.
- Szikra D. (2018): Ideológia vagy pragmatizmus? Családpolitika az orbáni illiberális demokráciában. In Bozóki A. – Füzér K. (szerk.): *Lépték és ironia: Szociológiai kalandozások*. Budapest: MTA TK – L'Harmattan Kiadó, 219-241.
- Váradi M. M. – Virág T. (2015): A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle*, 25(1): 89-113.
- Vidra, Zs. (2018): Hungary's punitive turn: The shift from welfare to workfare. *Communist And Post-Communist Studies*, 51(1): 73-80. DOI: 10.1016/j.postcomstud.2018.01.008
- Virág T. (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Virág T. (2015) Bevezető. In Virág T. (szerk.): *Törésvonalak: Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum Kiadó, 7-25.
- Virág, T. – Jelinek, Cs. (2019): Courtiers en développement et projets fondés sur le lieu dans des quartiers urbains en difficulté. Le cas de Pécs en Hongrie = Development Brokers and Place-Based Projects in Deprived Urban Neighbourhoods: The Case of Pécs, Hungary. *Justice spatiale – Spatial justice*, 13: 1-22.
- Wacquant, L. (2007): Territorial Stigmatization in the Age of Advanced Marginality. *Thesis Eleven*, 91(1): 66-77.
- Wacquant, L. (2012): A Janus-Faced Institution of Ethnoracial Closure: A Sociological Specification of the Ghetto. In Hutchison, R. – Haynes, B. D. (eds.): *The Ghetto: Contemporary Global Issues and Controversies*. Boulder, CO: Westview Press, 1-32.

- Wacquant, L. (2016): Revisiting territories of relegation: Class, ethnicity and state in the making of advanced marginality. *Urban Studies*, 53(6): 1077–1088. DOI: 10.1177/0042098015613259
- Wimmer, A. (2008): The making and unmaking of ethnic boundaries. *American Journal of Sociology*, 113(4): 970–1022.
- Wolff, M. – Wiechmann, T. (2018): Urban Growth and Decline: Europe’s Shrinking Cities in a Comparative Perspective 1990–2010. *European Urban and Regional Studies*, 25(2): 122–39. DOI: 10.1177/0969776417694680.

Marginalizált térből átmeneti térbe

Egy térbeli-társadalmi mobilitási pálya megélt jelentései¹

Németh Krisztina

nemeth.krisztina@krtk.mta.hu

Beérkezés: 2020. 06. 05.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020. 09. 30.

Elfogadás: 2020. 10. 20.

Összefoglaló: A tanulmány egy stigmatizált és marginalizált falusi térből egy társadalmilag heterogénebb városi átmeneti térbe (Vigvári 2016; Virág 2018) költöző roma nő, illetve családja térbeli, valamint társadalmi mobilitásának ívét és megélt tartalmát próbálja elemezni a habitust „társadalmi helyérzetként” (Bourdieu 2002; Hillier–Rooksby 2002) értelmezve. Az elemzés a „társadalmi helyérzetként” felfogott habitus kognitív struktúráit a helyek reprezentációján, a helytapasztalaton, a testiesült struktúráit a térhasználaton és az életmódon keresztül vizsgálja (Bourdieu 2000, 2002; Düll 2014, 2015a, b). Az elemzés megmutatta, hogy a szóban forgó család története nem egyszerűen egy falusi marginalizált térből egy relatíve jobb helyzetű városi átmeneti térbe vezető térbeli mobilitás. Mind a térbeli, mind a társadalmi (foglalkozási) mobilitás fokozatos kiagyazódást és előrelépést mutat, amit egy mikromobilitás (Porcelli et al. 2014) indított el. A térbeli és a társadalmi mobilitás íve a helyek reprezentációjából és a foglalkozási mobilitással járó (társadalmi) szerepváltozásokból kiolvasható, míg a mobilitás megélt tartalmát, a habitusra gyakorolt komplex hatásait a térhasználat és az életmód változásai, illetve az ezek körüli feszültségek fedik fel. A térbeli mozgást a kibocsátó falusi tér tisztító tényezői és a városi zsugorodás kontextusában alakuló sajátos átmeneti tér is alakította. Következésképp ez a mobilitási pálya egyszerre tekinthető bizonyos fokig tipikusnak az adott városi átmeneti térben, illetve atipikusnak a falusi marginalizált térből való ritka kilépés miatt. A család mindkét térben kissé „kilógó”, ambivalens pozíciót foglal(t) el, ami a térbeli-társadalmi mobilitással együtt ambivalens „társadalmi helyérzetet” körvonalaz. Az ambivalenciák, azaz a mobilitás megélt jelentései önértelmezésre, önpozicionalizálásra sarkallnak, ami betekintést nyújt a habitus lassú adaptálódásának folyamatába.

Kulcsszavak: térbeli és társadalmi mobilitás, habitus, társadalmi helyérzet, helyreprezentáció, térhasználat

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alap „Marginalizáció és (im)mobilitás: a habitus dinamikája” (124455 számú) projektjéből biztosított támogatással, a posztdoktori (PD_17) pályázati program keretében készült. A terepmunka és a posztdoktori kutatás kapcsolódik a „Helyi közpolitikák és a marginalitás (újra)termelődése hanyatló városokban” (119465) című, Virág Tünde által vezetett NKFIH-kutatáshoz.

Köszönöm a tematikus szám vendégszerkesztőinek és szerzőinek, valamint az anonim lektoroknak a kéziratához fűzött megjegyzéseket és kritikát.

Elméleti keretek: hely(tapasztalat), térhasználat, mobilitás, „társadalmi helyérzet”

A fizikai tér, az épített és a mindennapokban bejárt, belakott környezet sokféleképpen hat az egyénre, és tartós nyomokat, beállítódásokat rögzít benne. A környezetpszichológia alapvetése, hogy a fizikai tér „szituálja” a viselkedést, miközben az ember és a környezete közötti kölcsönhatásokon keresztül válnak „szociofizikáivá” a terek (Düll 2015a: 19). „A térbeliséget, a világ és az ember állandóan zajló »együtműködését«” (Hidas 2015: 38) a humán és társadalomtudományok igen sokrétűen tárgyalják (Berger 2018; Bourdieu 2000; Creswell 2009; Düll 2014, 2015a, b; Hidas 2015; Keszei 2015; Kollár-Tamáská 2019). Mindezeket a kölcsönhatásokat a környezetpszichológia a helyélmény, a helytapasztalat, a tér-, avagy helyhasználat és a helyidentitás fogalmaival vizsgálja². A „szociofizikai tér” gyakorlati cselekvésekkel (használaton vagy épp elkerülésen, mindennapi rutincselekvéseken, a „lakozáson” [Hidas 2015: 41] keresztül) vagy gondolati-affektív műveletekkel (kötődés, viszolygás, emlékezés, asszociáció) válik „pszichológiai értelemben interpretált térré, azaz helyvé” (Düll 2015a: 21). A fizikai tér tehát a jelentéseken és a jelentőségen keresztül válik helyvé (Creswell 2009). A *helyélmény* voltaképpen a fizikai tér megélt (értelmezett), affektusokkal átszőtt tapasztalata (Düll 2014, 2015a, b; Keszei 2015). A hely *reprezentációja* stabil és előhívható tudás a helyről, egyfajta kognitív-mentális struktúra, amely a mindennapi gyakorlatokat rutinná szervezi (Düll 2014, 2015a, b). A helyeknek mint jelentésekkel teli struktúráknak (Creswell 2009; Düll 2014, 2015a, b) kiténtetett szerepe van az élettörténetekben (Keszei 2015). A helyekhez való viszonyulások, tapasztalatok az identitás alapelemei, amelyek az állandóság, a folytonosság, az érzelmi stabilitás és az odatartozás érzéseit nyújtják, egyben az adott térhez kötnek bizonyos típusos tapasztalatokat (Düll 2015a, b; Hidas 2015; Keszei 2015).

Fenomenológiai értelemben a tapasztalat voltaképpen az ember és a világ viszonya (Creswell 2009). Bourdieu (2000) szerint a helyek közvetlenül hatnak az egyénre a testen keresztül, ami egyfajta „lenyomatként” (*memory pad* – Bourdieu 2000: 141) őrzi a térbeli-társadalmi világ struktúráit. A test a társadalmi világba vetett, miközben a társadalmi világ a testbe bevésődik (Bourdieu 2000: 150–153). A habitus a világban való működés többé-kevésbé állandósult módja, egyszerre „strukturált” és strukturáló struktúra: az észlelés, a gondolkodás és a cselekvés egy meghatározott módja, amely dialektikus viszonyban áll az objektív struktúrákkal (Berger 2018: 142; Bourdieu 2000: 148–153, 2002: 31). Ugyanakkor a habitust jelentős mértékben építik kevésbé vagy egyáltalán nem tudatosult, „bevésett” tapasztalatok, következképpen „csak abban a környezetben működik problémamentesen, ahol elsajátítása korábban végbement” (Fáber 2018: 57).

2 A helyélmény épp az állandóságon, a bejósolhatóságon, a környezet felett érzett kontrollon keresztül nyújthat érzelmi stabilitást. Az odatartozás élménye, a helyhez való erős érzelmi viszony (helykötődés) időbeliséget is kölcsönöz a helyekhez való viszonyok, miközben a helyek tapasztalata tartósan beépülhet az egyén identitásába. A helyidentitás a személyes identitás egyik kiténtetett alstruktúrája, amely folytonosságot teremt, és olyan tartós sémákat alakít ki, amelyekkel az egyén képes felismerni, hogy mi lehetséges, milyen viselkedés megfelelő az adott helyen (egyen-környezet közötti illeszkedés) (Düll 2014, 2015a, b).

A habitus a társadalmi tapasztalatok inkorporációja miatt feltételezhetően „a téri gyakorlatokat is vezérli” (Berger 2018: 146). A habituson keresztül a világ „belülre kerül”, és épp ezáltal válik otthonossá (Bourdieu 2002: 143). A habitus közvetlenül is összefüggésbe hozható valamely társadalmi pozíció „belakásával”, elsajátításával, valamint az adott társadalmi pozícióhoz kötődő „otthonosság” érzésével (Berger 2018: 146). Következésképpen a habitus felfogható egyfajta „testiesült társadalmi helyérzetként” is (Hillier–Rooksby 2002: 5), ami ily módon az egyik legalapvetőbb, bensővé tett tapasztalatról, az egyén világban való helyéről és az ahhoz fűződő kognitív és testiesült viszonyáról informál (Bourdieu 2002; Hillier–Rooksby 2002). A társadalmi helyérzetként felfogott habitus látni engedi a betöltött pozíció és a diszpozíciók, valamint a habitus és a belakott világ (*habitat*) összeállítását vagy össze nem illését³, illetve a másokhoz, a más társadalmi pozíciókhoz való viszonyulást is (Bourdieu 2000: 148, 2002: 150–153.)

Miközben az élettörténeti kontinuitás megköveteli a különböző helyek gondolati összekötését, a térbeli-társadalmi mobilitás szorosan kötődik a „*honnan hová?*” kérdéshez, ami elkerülhetetlenül helyekhez kötődik, és helyeken keresztül is értelmeződik. Mind a helyek, mind az elmozdulás maga térbeli, társadalmi jelentéseket sűrít, és önértelmezésre is sarkall.

„A tér bármely helyének leírása olyan megértő ábrázolási kísérlet, melynek kitüntetett referenciális vonatkozása a megfigyelő szubjektum egzisztenciális státusza. Waldenfels szerint »a helyhez« való viszony értelmezése a szerző reflexív tudatosságának függvénye, amit tulajdonképpen egyetlen látszólag egyszerű, lényegében lezárhatatlan kérdés tematizál: hol vagyok.” (Biczó 2018: 54)

Az alábbiakban egy marginalizált falusi térből egy városi átmeneti térbe (Vigvári 2016; Virág 2018) költöző roma nő térbeli és társadalmi mobilitásának ívét, valamint megélt jelentéseit próbálom megragadni a habitust „társadalmi helyérzetként” (Bourdieu 2002; Hillier–Rooksby 2002) értelmezve. A társadalmi helyérzetként felfogott habitus tudatosult tartalmait, kognitív struktúráit az élettörténetbeli helyek *reprezentációján*, a *helytapasztalaton*, míg a kevésbé tudatosult, testiesült tartalmait a *térhasználat* és az *életmód* változásain keresztül próbálom megragadni. Ehhez a térbeli mobilitás mellett támaszkodom a társadalmi mobilitás mint különféle társadalmi (vagy foglalkozási) pozíciók közötti tartós elmozdulás fogalmára, valamint a szubjektív mobilitás fogalmára, ami az elmozdulás (illetve mozdulatlanág) szubjektív érzetét, továbbá ennek egyéni értékelését firtatja (Andorka 1982; Hajdu–Huszár–Kristóf 2019; Huszár–Záhonyi 2018).

Módszertan

Az elemzés több ülésben felvett élet- és családtörténeti⁴ interjúkon alapul, amelyet Gyöngyivel, egy középkorú roma nővel készítettem 2017–18-ban. Gyöngyivel félig

3 A habitus és a belakott (társadalmi) világ a lakáson, lakozáson, lakberendezésen keresztül (Berger 2018) elméleti kapcsolódási pontot teremt a környezetpszichológia egyén-környezet közötti illeszkedés fogalmával.

4 A családtagokkal készült interjúkat nem vonom be ebbe az elemzésbe.

strukturált interjúkat készítettem, amelyekben a családtörténeti összefüggéseken túl nagy hangsúlyt fektettem a terek és a hozzájuk kapcsolódó emlékek, érzések és gyakorlatok felidézésére⁵. Az elemzésben arra koncentrálok, hogy miként olvashatók ki a különféle (marginalizált) helyek reprezentációjának és a hozzájuk kötődő praxisoknak a változásából a mobilitási pálya „objektív” és szubjektív jelentései, valamint hogy a megélt és inkorporálódott helytapasztalatok hogyan formálódnak egyfajta „(testiesült) társadalmi helyéretté” (Hillier–Rooksby 2002: 5), és miként járulhatnak hozzá az önértelmezéshez. A térbeli-társadalmi elmozdulást ugyanakkor nem csak a narratív önértelmezésen, hanem a(z elbeszél) gyakorlatokon, a habitusban rögzült reagálási módokon, illetve ezek változásain (Bourdieu 2000, 2002; Hillier–Rooksby 2002) keresztül is vizsgálom tárgyává teszem. Ily módon az interjúhelyzetbeli énbemutatást (Goffman 1981) megpróbálom kitágítani a gyakorlatok felé is azzal, hogy átjárást keresek az elbeszélés és a praxis között (Kovács 2006: 41). A habitust építő tudatosult tartalmak és összefüggések könnyebben reprezentálódnak a narratív identitásként felfogható élettörténeti szövegben⁶ (Keszei 2015; Kovács 2006, 2007a, b; Kovács–Vajda 2002). A nehezebben elbeszélhető, azaz kevésbé tudatosult, például testiesült tartalmakról⁷ viszont inkább a gyakorlatok és a feszültségek, az ambivalenciák tudósítanak.

Az elemzésbe háttérként, kontextusként bevonok más, a téma szempontjából releváns terepi interjúkat, valamint más kutatások eredményeit is, amelyeket igyekszem a saját eredményeimmel összevetni, összekötni.

A városi tér és a kontextus: egy zsugorodó iparváros átmeneti tere

Kutatásunk egyik terepe egy olyan városi tér, amelynek története, helyzete és reprezentációja szorosan kötődik a szocialista nagyipar fellendüléséhez és hanyatlásához. Különösen igaz ez a kiválasztott mikrotérre. Ez a város legfiatalabb városrésze, egy valamikor magas presztízsunek szánt szocialista lakótelep, amely önmagában is erős szimbolikus jelentéssel bír mint a szocialista modernizáció és életforma építészeti lenyomata és ígérete⁸. A szóban forgó lakótelep a várostól térben is kissé elkülönül, miként egy ott felnőtt szociális munkás fogalmazott: „*a semmi közepén*” áll. A várostól való távolsága relatív marginalizáltságának egyik jele és oka. A másik, ennél fontosabb tényező a nagyberuházás befejezetlensége, ami főként a lakótelep infrastrukturális hiányosságaiban, a helyi intézmények részleges hiányában, az utak és a lakóépületek relatív elavultságában megfogható. A tér befejezetlensége őrzi a '80-as évek gazdasági válságának városi környezetbe írt hatását, amelyet a rendszerváltás (később a gyárbezárások) és a zsugorodás (elvándorlás) is súlyosbítottak (Czirfusz et al. 2019;

5 Bár az interjúfelvételek nem követték a narratív életútinterjú kötött kérdezőtechnikáját (Kovács 2007a, b; Kovács–Vajda 2002), a narratív kérdések részleges alkalmazása teret engedett az önálló, asszociációk által vezetett mesélésnek. Bár nem végeztem el az egyéni (hermeneutikai) esetrekonstrukciót, az elemzés során erősen támaszkodtam ennek módszertani fogásaira (finomelemzés, abdukció; lásd: Kovács 2007b; Kovács–Vajda 2002; Shank 2008).

6 Ugyanakkor ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a tudattalan vagy nehezebben verbalizálható tartalmak, össze nem illeszkedések, homályos érzetek ne formálnák a narratív, avagy a személyes identitást. A narratív identitás és a tudattalan identitás kapcsolatáról lásd: Pintér 2012.

7 A testbe írt társadalmi tapasztalatokról és a tudatosság kérdéséről lásd bővebben: Fáber 2018.

8 Más városi térben és egy speciális kontextusban lásd erről N. Kovács Tímea (2019) elemzését.

Jelinek 2020). A lakótelep befejezetlenségéhez így társadalmi problémák is kapcsolódtak, mindenekelőtt az ott lakók (rokkant)nyugdíjazása, illetve munkanélkülisége, miközben a megélhetési gondokat a korszerűtlen és pazarló fűtés, valamint az épületek rossz hőszigetelése miatti tetemes rezsiköltség is tetézte.

Ma a szóban forgó lakótelepen a megkérdezettek szerint a városi átlagnál olcsóbbak az ingatlanok. A sajátos ambivalenciák miatt a lakótelep inkább egyfajta átmeneti tér, amely társadalmilag viszonylag heterogén és nem (vagy csak enyhén) stigmatizált (vö. Vigvári 2016; Virág 2018). Élnek itt a régi nagyiparhoz kötődő stabilabb helyzetű családok, nyugdíjasok, akik ki tudják gazdálkodni a rezsit. Mellettük a viszonylag olcsó ingatlanok heterogén, jellemzően az alsó és az alsó középosztályi lét peremén billegő családokat vonzanak ide: fizetésképtelen, más városi terekből kihulló devizahiteleseket, kevés tőkével vagy tőkével nem rendelkező, megkapaszkodni vágyó fiatal párokat, kisgyerekeseket, valamint más, marginalizáltabb terekből menekülő, munka és otthon után vágyó kiségzisztenciákat (mint Gyöngyi és családja). Esetükben a tetemes rezsiköltség a lakáshitelekkel együtt könnyen adósságcsapdává válhat (Csizmady–Hegedüs–Vonnák 2019). Nem véletlen, hogy a szociális szakemberek látóterében is megjelenik a városrész, amelyet egyikük így jellemezett: „*a gyökértelen, siktetelen életet maguk mögött tudó családoknak a mentsvára.*”

A szociális szakemberek szerint a szóban forgó lakótelep egy időben „szellemváros”⁹ volt az üres lakások miatt. Bár a kifejezés elterjedtsége és organikus volta önmagában is felvet kérdéseket, az elnevezés mindenképp rögzíti a város hanyatlását. Ebben az elvándorlás és a külföldi munkavállalás is megjelenik a városi térre, különösen a városrészt vetítve. A lakótelep vonzó és taszító tényezői együttesen magyarázzák a fluktuációt: a kimenekülést avagy előrelépést ebből a térből, és az új belépők érkezését.

A városrész ma ellentmondásos mutatókkal jellemezhető; atipikus a zsugorodó iparvároson belül is. A korösszetétele fiatalos, és nem mutatja a szegregálódás jeleit¹⁰ (Koós 2020; Virág 2020), ezzel együtt mégis elég ambivalens helyzetű a városban. Egyes vélemények szerint „gettó”. Az erős kifejezésben megjelenik a lakóhelyi vagy területi stigmatizáció (*territorial stigmatization*) (Wacquant 2011; Wacquant–Slater–Pereira 2014) lehetősége, ám ez inkább azzal az önkormányzati szándékkal hozható összefüggésbe, hogy az a lakótelep szegregátummá nyilvánításával allokáljon ide fejlesztési forrásokat. A benne élők jó része azonban nem látja kirívónak a városrész helyzetét. A szóban forgó lakótelep városon belüli pozícióját például egy ott felnőtt szociális munkás a „*kicsit mostoha*” fordulattal írta le, amellyel arra utalt, hogy erre nem költenek annyit, mint más lakótelepekre. Más szociális szakemberek azonban

9 A szellemváros kifejezést a szociális szakmában dolgozó interjúalanyok önmaguktól csak ritkán használták, de mások is ismerték és ide kötötték a kifejezést, ami arra utal, hogy valamiképp része a városrésztől alkotott diskurzusnak. Ugyanakkor a kifejezés többnyire rákérdezésre került elő, ami jelzi, hogy nem túl bevett vagy elterjedt vélekedésről van szó. Az egyik szociális munkás a kifejezés felbukkanását egy videoriporthoz kötötte, ami megmagyarázza a relatív ismertséget, ugyanakkor fokozott óvatosságra is int e toposz értelmezésekor (lásd még erről e számban: Virág 2020).

10 A számítás 2011-es adatokra épül, és az aktív korúak (15–64 évesek) körében a legfeljebb általános iskolát végzetek és a nem foglalkoztatottak (azaz a munkanélküliek és az inaktívak) arányát veszi alapul. A módszertanról és a kutatás kontextusáról lásd bővebben: Koós 2020.

a jövőben egy potenciális városi problémagócként is el tudják képzelni. A megítélése tehát ambivalens; a percepciója azonban nem pusztán a fizikai tértől és annak paramétereitől függ, hanem az ott élők társadalmi helyzetétől, sorsától is¹¹. Bár erről nincs kvantitatív adatunk, a lakosságcsere a lakók és a szociális szakemberek véleménye szerint inkább az utóbbi tíz évben vált látványosabbá, ami bizonytalanabbá tette a szóban forgó lakótelep jelenbeli és jövőbeli pozícióját a városban. Ezt a billegő, relatíve marginalizált, relatíve normalizált megítélést mi sem jelzi jobban, mint hogy a megkérdezett, jobbra alsó középosztályhoz sorolható szociális szakemberek közül többen is kötődnek ehhez térhez; ott élnek vagy ott nőttek fel. Mindez olyan benyomást kelt, mintha az ambivalens, enyhén stigmatizált városrész megítélése is átmeneti lenne a városi diskurzusban, amit a stabilitásra vágyó egzisztenciák jelenléte is visszatükröz. Ezek fényében nem is olyan meglepő, hogy itt talákoztam az idősgondozóként dolgozó Gyöngyivel, aki egy falusi, erősen marginalizált teret elhagyva itt próbál a családjával megkapaszkodni és egzisztenciát teremteni.

Élet- és családtörténeti váz

Az 1976-os születésű, roma származású Gyöngyi anyja és apja is az 1940-es évek elején született. Gyöngyinek hét testvére volt. Édesapja a nyugdíjazásáig a közeli nagyobb városban dolgozott építőipari segédmunkásként, anyja háztartásbeli volt. Gyöngyi kisiskolás volt, amikor az anyja meghalt. Ezután az apja a legkisebb gyerekeket, köztük Gyöngyit, egyedül nevelte. Az ő nyugdíjából és a még otthon élő nagyobb testvér pénzéből éltek. Az apa közel húsz éve halt meg.

A család egy faluban élt, pontosabban a falutól térben és társadalmilag elkülönülő, erősen izolált és stigmatizált helyen, egy komfort nélküli, egyhelyiséges önkormányzati bérlakásokból álló soron („*cigánysoron*”)¹². Gyöngyi helyben végezte az általános iskolát, a falu egyetlen általános iskolájában, majd egy közeli városban tanult szakmát, de hamar abbahagyta az iskolát. Előbb rövid ideig egy nagyobb városban dolgozott egy hűtőházban, majd a faluban egy szövőgyárban helyezkedett el, de időközben volt közfoglalkoztatott és munkanélküli is.

Közel húszévesen ismerte meg a szintén falubeli, de nem a marginalizált térben lakó roma férjét, majd a férfi hozzájuk költözött. Később a fiatal pár egy másik komfort nélküli lakásba költözött ugyanazon az önkormányzati házsoron. 2006-ban gyereük született. A férfi évekig a szakmájában dolgozott szakácsként egy nagyobb városban, majd később különféle üzemekben szinte folyamatosan dolgozott betanított munkásként. 2007-ben a család a szóban forgó lakótelepre költözött. A kétszobás panellakáshoz az önerőt szociálpolitikai támogatás jelentette, a vételár nagy részét hosszútávra felvett devizahitelből fedezik. A 2008-as válságot követően alig tudták törleszteni a lakáshitelt, egy ideig a lakásuk is veszélyben forgott.

11 „Egy kerület és egy város (minden kerület és minden város) elsősorban is sorsokból áll” (A. Gergely 2007: 7).

12 Mivel Gyöngyi történetéből úgy tűnik, hogy ez az elnevezés az elemzett marginalizált mikrotér „bevett” falubeli neve, ezért az elemzéshez én is használok, hogy érzékeltessem a falun belüli helyzetét, stigmatizáltságát.

Gyöngyi a költözés után gondozói képesítést szerzett. Több mint tíz éve idősgondozóként dolgozik közalkalmazotti státuszban a város egyik intézményében. A férje egy közeli városban helyezkedett el egy közepes méretű cégnél. A család megélhetése alacsony státuszú bér munkán alapul, bevételeiket lakás- és létfenntartásra (rezsire, lakáshitelre, a munkába járás költségeire és élelmiszerre) fordítják. A gyerekük a jobb státuszú tanulókat vonzó, szomszédos lakótelepi iskolába jár, a terepmunka idején pályaválasztás előtt állt.

A térbeli mobilitás íve: a helyek reprezentációja és a helytapasztalatok

A marginalizált falusi tér és a hozzá kötődő jelentések

A megtett térbeli és társadalmi utat az első interjú legelső gondolata sűríti, amely a gyerekkort firtató kérdésre felelt. Gyöngyi a gyerekkorának elmagyarázásához, kontextusba helyezéséhez rögtön a mostani pozíciójába „kapaszkodik”. Mintha a múlt és jelen között feszülő élettörténeti ív a „honnan hova?” kérdésem, azaz a helyek közötti mozgáson keresztül válna megragadhatóvá. Eközben a térbeli mobilitás ténye rögtön éles megvilágításba helyezi a mobilitás szubjektív jelentőségét és az anyagi nehézségeket:

„Hát, a gyerekkor... igazából öhm, hát mi körülbelül tíz éve lakunk itt, tehát én [a faluban] laktam. Egész kisgyerekkorom, hát ott, ott, hát, itt születtem [a szóban forgó városban], de ott laktunk a szüleimmel [a faluban], és hát körülbelül tíz éve lakunk itt, ide költöztünk, lakáshitel-vásárlás volt, és akkor úgy tudtunk ideköltözni.”

A válasz ugyanakkor a gyerekkorra irányuló figyelmet is igyekszik tompítani, amelynek helyszíne, mint később kiderül, egy stigmatizált falusi tér. Jóllehet Gyöngyi egész gyerek- és fiatalkorát itt töltötte, ennek ellenére csak fokozatosan és némiképp ellentmondásosan bomlik ki a falu és a falutól távolabb eső, marginalizált házsor viszonya. Gyöngyi ezt csak egy későbbi találkozáskor nevezi vonakodva a falusiak által használt nevének „cigánysornak”.

„...ahol mi laktunk, hát, hogy mondjam, mondjam csúnyán?, nem lenézésből, és sose nem felejttem el, hogy honnét [származom]: cigánysor. Most mondjam úgy? Most tényleg el volt szegregálva a falutól, egy külön, elszigetelt öhmm helyen laktunk, és egy sor. [...] Oda raktak minket, most csúnyán kifejezve, hogy tényleg oda csaptak minket, hogy »jó lesz ott nektek«, gondolván; és egy kicsit még arrébb laktak ilyen rossz vérű cigányok, most ühmm olyanok, na. Most nem az, én is az vagyok, csak mégis másabb. [sóhajt]”

Voltaképpen ez az egyetlen nyíltan szóvá tett negatívum, amit a falujáról mond, miközben az elbeszélésében azt hangsúlyozza, hogy kötődött a faluhoz, legfőképp a gyerekkori otthonához, még akkor is, ha az a falun „belül” stigmatizált volt. Az otthonhoz ugyanis jó családi és közösségi emlékek is kötik, miközben ugyanehhez a térhez félelem is kapcsolódik a másik telepi roma családok zaklatásai, fenyegetései miatt. Még a félelemnél is nehezebb volt talán Gyöngyinek a cigánysoron megélt szegénységről, az egy

helyiségből álló kis lakásról, a zsúfoltságról mesélnie. A gyerekkori történeteiből lassan bomlik ki a falutól távol eső házsor marginalizáltsága, lakóhelyi (területi) megbélyegzettsége (Wacquant 2011; Wacquant–Slater–Pereira 2014), amely megmutatja, hogyan válnak a térbeli hátrányok (a fizikai távolság miatti korán kelés, a sáros, latyakos utakon való gyaloglás) a szegénység és az etnikai származás közvetítésével társadalmi hátrányokká, azaz hogyan társulnak ezekhez negatív társadalmi jelentések a faluban.

Az elbeszélésből úgy tűnik, hogy a lakóhelyéhez kötött stigmatizált jelentéstartalmakat Gyöngyi gyerekkorában elsősorban az iskola közvetítette. Az iskola az a hely, ahol saját maga („*hogya ki vagyok, mi vagyok*”) és az otthonának megbélyegzettsége problematizálódott. Gyöngyi nem szeretett iskolába járni, ahol származása s talán szegénysége miatt csúfolták. Csak akkor érezte biztonságban magát, ha a nővére is vele volt. Ugyanakkor a családtörténetben az iskola és tágabban a falu volt a vitathatatlan igazodási pont, aminek meg kellett felelni, ahol újra és újra be kellett bizonyítani a kifogástalan tiszta ruhával, a szülők fáradhatatlan munkájával, hogy a stigma rájuk nem vonatkozik, nem vonatkozhat. „*[Anyám,] ahogya lehetett, tehát, tisztán és szépen öltöztetett. Tényleg nagyon figyelt ránk.*”

A „cigánysor” stigmatizált (helyi) jelentései és ezek (részleges, felemás) elutasítása közötti ellentét beépült Gyöngyi habitusába, sokáig szegényt (Wacquant–Slater–Pereira 2014) és érzelmi nehézségeket okozott neki¹³. Az etnicitással gyakran egybecsúzó területi stigmatizáció elleni védekezés egyik módja a stigma másokra való áthárítása (Goffman 1981), amelyet Wacquant „oldalirányú befekettítésnek” (*later denigration*) nevez (Wacquant 2011: 12). Gyöngyi történetében mindvégig hangsúlyos az a küzdelem, ahogyan gyerekkorában próbálta magától távolítani a származását a falusi térben. Bár ott a területi és etnikai stigma jószerével elháríthatatlan volt, a viselkedésével igyekezett magát és családját megkülönböztetni a másik, veszélyes roma családoktól: „*én is az vagyok, csak mégis másabb*”.

Út a városi lakótelepre

Megismerkedésük után Gyöngyi férje Gyöngyi családjához költözött a marginalizált házsorra. Kevéssel ez után megfogalmazódott bennük az önállósodás igénye. A térbeli mobilitásukat egy egészen kisléptékű, szinte láthatatlan és látszólag jelentéktelen *mikromobilitás*¹⁴ indítja el, amikor a fiatal pár különköltözik Gyöngyi családjától egy önálló önkormányzati bérlakásba. Jóllehet ez mindössze néhány ajtónyi távolságot jelent ugyanazon a házsoron, mégis fordulópontnak tűnik, ugyanis mind az értékek-

13 Az etnicitás és az önazonosság kérdése átszövi Gyöngyi élet- és mobilitástörténetét: az ehhez való viszonyulás dinamikája egyfelől megmutatkozik a marginalizált terek reprezentációi körüli ambivalenciákban, valamint a foglalkozási mobilitással összefüggésben a térhasználat és a szereplehetőségek változásában. Mindezek komplex módon hatnak az énképre, csakúgy, mint az életmódváltás, az orientációk változása. Ugyanakkor ezen összefüggések etnicitás felőli értelmezése túlmutat e tanulmány keretein.

14 A mikromobilitást a kisebb léptékű, sokszor kívülről láthatatlan térbeli mozgások megragadására használok (lásd a lakásmobilitás kontextusában: Németh 2020), kiterjesztve a kifejezés Porcelli és szerzőtársai (2014) által használt jelentését, akik fogyatékkal élő fiatalok napi útvonalai, tevékenységei vizsgálatára használták a fogalmat, és ebben a mozgáster bővítésének eszközt, azaz a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének lehetőségét látták.

ben, mind az orientációkban jelentős változást hoz. Ezt az is alátámasztja, hogy a különköltözést gyorsan a lakásvásárlás és a városba költözés követi.

„És akkor már azon gondolkodtunk, hogy különmenjünk, és akkor mindig csak egy kicsit mentünk külön, akkor öhm, tehát az apukám lakott a sorháznak az egyik végébe, mi meg átköltöztünk a másik végébe, de önálló élet, tehát külön voltunk. Ez már nekünk egy oltári nagy szó, hogy megmozdultunk, hogy egy kicsit különmentünk, hogy mondjam, a családtól, vagy nem tudom. Tehát nem az volt, hogy öhm, hogy van, akitől függünk. Tehát minden téren. Hogy én most mikor tévézek, vagy mikor kapcsolom be, tehát hogy nincs ilyen, és akkor ez jó volt. [sóhajt] És hát nem nagyon sokáig voltunk ott, és akkor intéztük ezt a [városi lakást]. Itt meg ez [a szóban forgó lakótelep], ez valami álom.”

A fenti mikromobilitás voltaképpen nemcsak a szülői családról való leválást (Gyöngyi szavaival a magánélet igényét) jelenti, hanem elindított egy fokozatos (előbb kognitív-mentális, majd fizikai) kiágyazódást is a marginalizált térből és a teret átszövő családi, rokoni hálóból¹⁵. A különköltözés elmélyítette az önállóság, a saját élet feletti döntés élményét, és ez fokozatosan újraírta a családi határokat is: a kétkeresős bér munka felé orientálódó nukleáris család lassanként a kezébe vette a sorsát. Ezt új stratégiák és orientációk megjelenése is jelzi. A családalapítás és az otthonteremtés közepette a marginalizált tér percepciója is megváltozott legfőképp a zaklatások, a fenyegetések, valamint a „cigánysor” falubeli megítélése miatt. Ugyanakkor a kimozdulás esélyei is átértelmeződtek. Ebben a mikromobilitásban sűrűsödik tehát az orientációk változása, így nem meglepő, hogy a különköltözés a gyerekvállalással együtt – ugyanakkor *nem csak* amiatt – szinte rögtön továbblépésre készítet. A továbblépés terve ugyanakkor még az ismert, családi, rokoni támogatással átszőtt közegben született meg, ahol még nem kellett felvállalniuk a közeg elhagyásával járó nehézségeket. A különköltözés mindazonáltal az önállósodás és a térbeli mobilitás katalizátora és a családtörténetet építő ambíciók (és ambivalenciák) gyújtópontja.

Miközben a marginalizált térhez kötődő megtartó erők is megjelentek a történetben, a fiatal pár ekkor szembesült azzal, hogy a faluban nem tudnak a helyzetükön érdemben változtatni. Jóllehet a marginalizált házsoron kaptak egy lakást, máshol nem jutottak önkormányzati bérlakáshoz a faluban, holott érdeklődtek és pályáztak. A városba költözés előtt megnézték helyben egy házat, de az túl drága volt nekik, és az állapota sem volt megfelelő. A mikromobilitás azonban feltehetően már lendületet adott az önállósodáshoz a fiataloknak, akik mindenképpen ki akartak jutni a cigánysorról egyfelől a félelem, másfelől a marginalizáció, a szegénység és az etnikai származáshoz tapadó stigma elől menekülve. Eközben szembesültek azzal, hogy a faluba nem (vagy legalábbis a tervezettnél sokkal lassabban) tudnak beköltözni. Mindez azt sejteti, hogy jelentős erőfeszítések kellettek ahhoz, hogy valaki abban a faluban romaként érvényesüljön, vagy a stigmatizált mikrotérből kikerüljön. Azonban fontos figyelembe venni, hogy Gyöngyi egyik testvére is bent él a faluban, és Gyöngyi elbeszé-

¹⁵ A családi, rokonsági kapcsolatok és hálózatok migrációs döntésekben betöltött szerepéről ld. Durst–Nyiró 2018a; Virág 2019.

lésében a falu alapvetően jó helyként szerepel, ahonnan nem feltétlenül jöttek volna el, ha megfelelőek lettek volna a lakáskörülmények, vagy segítséget kapnak ahhoz, hogy beljebb költözzenek. Összességében a marginalizált tér hátrányai és a falubeli előrejutás nehézségei továbbblökték őket a városi lakótelep felé, ahol egzisztenciájukat a saját erejükből, hitelre alapozva építették fel.

A városi átmeneti tér ambivalenciái

A városi lakótelepi lakást Gyöngyi férje találta egy lakáshirdetésben, és az első látásra megtetszett nekik. Ugyanakkor fontos korlátot jelentett, hogy anyagilag ez a lakótelep tűnt számukra elérhetőnek. A lakás reprezentációját Gyöngyi történetében erős pozitív jelentések szervezik, amelyek rögtön kontrasztot teremtenek a falusi marginalizált térrel.

„[A «cigánysoron»] nem jó volt, sírtunk, féltünk [sóhaj] kimenni az utcára is, mert ha láttak, akkor rögtön bántottak minket, és ez így, nekem ez így nem volt jó. De itt most, itt teljesen nyugalom van. Olyan jó. Ha hazajövök, senki nem piszkál. Elvagyok én úgy mindenkivel egy szintig, köszönünk és egypár szót váltunk, és vége.”

A lakótelepi lakás a nagy erőfeszítések árán megszerzett otthon, ami lehetőséget nyújt a „normális” életvitelre. Ebben benne van a nyugalom a korábban tapasztalt zaklatásokkal szemben, a komfortos lakás kényelme a komfort nélküli egyhelyiségessel szemben, a városi térben kisebbeknek érzékelt távolságok (gyaloglás helyett busz), a magánélet újraírt határai (a nagyobb családról és a szomszédságról való leválás), valamint a társadalom többsége számára elérhető életmód képzete. Ez utóbbi ebben az esetben egy háromfős nukleáris család kétkeresős, alacsony státuszú, bérmunkával fenntartott városi (lakótelepi) létét jelenti (vö. Kovai 2019)¹⁶. Mindez Gyöngyi gyerekkorában legfeljebb álm lehetett, vagy még az sem.

„[M]ég álmomban sem [gondoltam], hogy én, én itt fogok lakni, és most nem is gondolnám azt, hogy... soha nem is gondoltam, hogy... Annyira jó nekem itt, hogy nem is kívánkozok oda vissza [a faluba]. Nem azért, merthogy [a faluval] problémám van, semmi, csak a kettőt összehasonlítva, így minden téren nekem itt [jobb].”

A gyerekfejjel elérhetetlennek tetsző otthon jól jelzi a falusi „cigánysorhoz” kötődő, gyerekként érzékelt mobilitási esélyeket (vö. Kende–Illés 2011). Az évtizedekre felvett devizahitel, amivel a lakást megszerezték, ugyanakkor folyamatosan komoly anyagi nehézségeket ró a családra. Volt, hogy fizetési halasztást kellett kérniük, mert nem bírtak a megnövekedett törlesztőrészlettel, amit egy keresetből próbáltak fedezni, mialatt Gyöngyi GYES-en volt.

Az alapvetően pozitív helyreprezentációt a megszerzett otthon, a kényelem és a biztonság mellett a lakótelepi térhez kötődő külsődleges jelentések (a városi hanyatlás toposzai) és a helytapasztalatok is alakítják. Jóllehet ma Gyöngyi ott lakóként és idősgondozóként nem lát különösebb eltérést a szóban forgó lakótelep és más város-

¹⁶ Kovai Cecília (2019) elemzésében a „normális életet” a rendszeres bérmunkára alapozott megélhetés, a nukleáris család és az otthonokba visszahúzódtott élet jelenti egy másik, stigmatizáltabb városrészben élők szemében.

részek között, mondandójában megjelennek kisebb ambivalenciák, amelyek árnyalják az otthonról alkotott teljesen pozitív képet. Azért, hogy ez utóbbit fenn tudja tartani, Gyöngyi esetenként elhatárolja az otthon a lakótelepi tértől, és a zavaró jelenségeket tudatosan kizárja a látóteréből.

„[...] vandálkodni, meg nem tudom, én ezeket így nem szeretem, az ilyet. Vannak itt olyanok is, de mi azokkal nem törődünk. [...] [Vannak,] akik ilyen kis lébecsek, hogy nem dolgoznak, egész nap az utcán, meg vannak fiatalok [...] meg hát idősek is [...], megvan a kis nyugdíja, elmegy, reggeltől estig ott van a kocsmában, ott van. Aztán az árokban fekszik. De az úgy engem nem foglalkoztat.”

A magas rezsiköltségek és az ebből fakadó fluktuáció azonban felerősítik az amúgy is meglévő egzisztenciális bizonytalanságokat, szorongásokat, amelyeket viszont már nem lehet elválasztani a biztonságot nyújtó otthontól.

„Mert vannak, akik elmennek, mert nem tudják valamilyen oknál fogva fizetni a rezsit. Most szerintem mi is így lennénk, ha nem volna munkahelyünk, vagy az egyikünké megszűnne, szerintem mi is nagyon rossz helyzetben lennénk, hogy, hogy tényleg, attól kéne félnünk, hogy nem tudjuk fizetni a lakáshitelt, meg a rezsit, meg mindent. [sóhajt] Úgyhogy jó, mondjuk nem egyszerű, de addig jó, míg van munkánk.”

Az otthon reprezentációját ugyanakkor a lakótelepi térhez kötődő ambivalenciák és a zsugorodó város, a „szellemváros” toposzai nem igazán alakítják. Gyöngyi tisztában van ezekkel, azaz az elbeszélésében felvillannak az átmeneti térhez kötődő esetleges társadalmi problémák. Miközben a mindennapi tapasztalatok a „lébecsekről” és az italozókról megkövetelik a tudatos kizárást, a szellemvároshoz kötődő társadalmi problémák Gyöngyit nem érintik; így ezeket könnyen elhalványítja a pozitív helykötődés, amely a lakásról esetenként a városi tér egészére is kiterjed: *„[...] bárhonnét, ha hazajövök, én ide jövök haza. És ez nekem tetszik, meg én szeretem [a szóban forgó várost]. Sokan úgy vannak velem, hogy jaj [...], ha meghallják vagy meglátják [...], de nem, nem. Én szerintem, az én véleményem az [a városról], hogy egy nagyon jó város, én szeretek itt lakni. És a családom is.”*

Gyöngyi történetében tehát az enyhe marginalizáltsággal, relatív társadalmi hátránnyal leírható városi átmeneti tér az ambivalenciái ellenére is erősen pozitívan reprezentálódik legfőképp az otthonhoz való pozitív kötődés és a jobb életfeltételek miatt. A hitelre vásárolt lakás – fenntartásának és megtartásának minden nehézsége ellenére is – a társadalmi felemelkedést és beilleszkedést, azaz a „normális” életet (vö. Kovai 2019) ígérő otthon meghitt tere. A szóban forgó lakótelepen éppen azért található otthonra a család, mert ezt a városi zsugorodás ambivalenciái (mindenekelőtt a lakótelep befejezetlensége, a magas rezsiköltség és az ebből következő relatíve olcsó ingatlanok) lehetővé tették. A zsugorodás gazdasági és társadalmi következményei ugyanis egy olyan átmeneti teret eredményeztek, ami viszonylagos nyitottságával a megkapaszkodás lehetőségét kínálta a marginalizáltabb terekből, élethelyzetekből érkezőknek (vö. Vigvári 2016; Virág 2018).

Foglalkoztatási mobilitás – táguló terek és szereplehetőségek

Gyöngyi történetében a „honnan hová?” kérdése egyfelől nagyon is konkrét helyekhez kötődik, másfelől társadalmi pozíciókhoz kötve is értelmezhető. Az általános iskola után Gyöngyi a közeli városba ment továbbtanulni, de hamarosan abbahagyta az iskolát, amit utólag megbánt. Ezután a faluból előbb munkásbusszal járt dolgozni egy nagyobb város hűtőházába, majd egy tanfolyam elvégzése után a helyi szövőgyárban helyezkedett el, hogy anyagilag segíteni tudja az apját és a még otthon élő testvéreit. Időközben volt munkanélküli és közfoglalkoztatott is. („*Én is dolgoztam az utcán.*”) Röviddel a városba költözés után gondozói végzettséget szerzett, máig ezen a területen dolgozik közalkalmazottként. Mindez foglalkozási mobilitásként is leírható, mind intergenerációs (Gyöngyi 14 éves korában az apja már rokkantnyugdíjas, előtte építőipari segéd munkásként dolgozott), mind intragenerációs metszetben (araszolás a betanított munkás pozíciójából egy végzettséget igénylő munkakörbe).

A foglalkozási mobilitás ívéből hasonló fokozatosság olvasható ki, mint a térbeli mobilitáséból.¹⁷ A foglalkozási mobilitás ívét inkább kisebb, fokozatos előrelépések építik, amelyek együtt járnak a falubeli marginalizált térből való kiagyazódással. A foglalkozási mobilitás 18 évesen a betanított szalagmunkával veszi kezdetét, aminek a hűtőház bezárása vet véget. Gyöngyi nagyon szerette ezt a munkát, kitűnt szorgalmával. Ezután egy hosszabb, stabil munkaviszony következett a falusi szövőgyárban a gyerekvállalásig. Ezt a munkát viszont Gyöngyi nem szerette és kimondottan kényszerből vállalta. Úgy tűnik azonban, hogy mindkét bérmunkaviszony alakította mind a térbeli, mind a társadalmi mobilitást. A kétkeresős önálló háztartás stabilizálása (illetve ennek *vágya*) ugyanis nagyjából egybeesik a Gyöngyi családjától való különköltözéssel, azaz az orientációk megváltozásával¹⁸ és a mobilitási vágyak erősödésével.

A térbeli mobilitás a falusi marginalizált térből a zsugorodó iparváros lakótelepére tehát nem pusztán szubjektíve jelentős (vö. Huszár–Záhonyi 2018), hanem társadalmi előrelépésként (foglalkozási mobilitásként) is értelmezhető. A térbeli mobilitás *társadalmi* aspektusai, megélt jelentései megmutatkoznak az életmódváltozásban, ami leginkább a térhasználat változásán, az orientációk és az életmód átalakulásában megragadható. Ennek habitusra gyakorolt sokrétű hatásai a „társadalmi helyérzet” (Hillier–Rooksby 2002) ambivalenciáin és az önpozícionálzáson keresztül elemezhetők.

A térhasználat változásai – a térbeli és a társadalmi mobilitás megélt jelentései

Az elhagyott falusi teret limitált és szabályozott térhasználat jellemezte. Gyöngyi napi útvonalai gyerekként és fiatal lányként is meglehetősen szabályozottak voltak. Gyerekként a szüleivel járt néha vásárokba, de egyedül nem igazán mehetett sehová, a falubeli programokon is bátyja vagy barátnői kíséretében vett részt. Ilyenkor korán haza kellett

17 Bár ezt a családtörténet kontrasztokban reprezentált helyei és a narratíva íve inkább egy nagyobb ugrásnak mutatja – lásd például az első interjúrészletet.

18 Mindez visszatükrözi a korábban jelzett szakirodalmi összefüggést, hogy a kétkeresős stabil munkaviszony elültetheti a „normális élet” vágyát (Kovai 2019).

érnie, a késést szigorúan büntették a szülei. Gyöngyi mindezt a szülei féltő gondoskodásaként értelmezi, és csak kisebbrészt köti a (roma) női mivoltához, valamint az ehhez kapcsolódó elvárásokhoz: „*engem akkor azért nem engedtek, mert féltettek, meg lány, meg mit tudom én, most már értem*”. Mindazonáltal fontos leszögezni, hogy az efféle női térhasználatra vonatkozó szabályok távolról sem kizárólag etnikai meghatározottságúak¹⁹.

Ebben a térhasználatban nagy változást hozott Gyöngyi életében a hűtőház munkásbusza, amely nemcsak a faluból vitte ki Gyöngyit, hanem az otthoni térhez, a családhoz kötődő hagyományos női szerepeken is lazított. Mivel lelkesen és nagy munkabírással vetette bele magát a munkába, a csarnokban még „férfimunkára” is beosztották. E határátlépések ellenére ugyanakkor úgy tűnik, hogy a faluban és az otthoni térben változatlanul a hagyományos szerepek között élt, amiből nehéz volt kiszakadnia. A férjével is úgy ismerkedett meg, hogy közel húszéves dolgozó nőként volt „tárgyalási alapja” apja szigorú szabályaival szemben, és mind a fizetett, mind az otthon elvégzett munkájára hivatkozhatott:

„[...] mert már szerettem volna kicsit eljárni otthonról, vagy nem egész nap otthon ücsörögni, és végül is ott ismerkedtünk meg. És akkor onnét kezdve... nehéz volt, mert tényleg nem öhm mehettünk onnét sehová, öhm a találkánk akkor mindig nagyon körülményes volt. [nevet] De akkor én dolgoztam, és azzal tudtam érvelni, hogy öhm dolgozom, hazaérek, megcsinálok otthon mindent, takarítás, bármi, amit még kell még délután, csak egy kicsit hadd mehessek el otthonról. És így, igen.”

A városba költözve Gyöngyi idősgondozói munkája felülírta a tradicionális nemi szerepekhez köthető, szabályozott térhasználatot. A korábbi kötött útvonalaihoz képest nagy változás, hogy maga tervezi a tömegközlekedési útvonalait, maga osztja be idejét, mivel segítségre szoruló időseket látogat az otthonukban. Bejáratos idegen, más státuszú idősek otthonába, ami nyilvánvalóan hat érték- és ízlésorientációira, illetve az önképére is, hiszen bizalmat élvező, kompetens segítőként jelenik meg. Jól lehet a gondozói munka – tartalmát tekintve – továbbra is kötődik a hagyományos nemi szerepekhez, Gyöngyi számára mégis a közalkalmazotti lét a társadalmi mobilitás, az előrelépés terepe és szimbóluma²⁰. Nemcsak minimális anyagi biztonságot nyújt neki és családjának, hanem közvetíti a társadalmi hasznosság, a munkahelyi megbecsültség és bizonyos fokig a társadalmi felemelkedés tapasztalatát is. Mindez merőben más társadalmi pozíciót és tapasztalatokat körvonalaz, mint a korábbi falusi pozíciója, ahol a roma származását a stigmatizáció miatt megpróbálta elrejteni (Wacquant 2011; Wacquant–Slater–Pereira 2014). A városi tér személytelensége és

19 Cibere Ibolya (2012) szerint az alacsony státusú, szegény férfiak is elvárják, hogy a nők otthonukhoz kötötten éljenek, a külső kapcsolataikat minimálisra szorítsák, ezáltal is ellenőrizhetőek legyenek akár szexuális értelemben, akár a munkateljesítmény, az elvégzett házimunka terén. Mindezek miatt is épül be a tradicionális (szegény) női szerepbe a türelem, a fáradhatatlan munkavégzés, a szorgalom.

20 Váradi Monika tanulmányában (2015) egy vidéki település felzárkóztató intézményeiben foglalkoztatott nők szakmai életútját vizsgálva rámutat arra, hogy milyen rétegzetten vannak jelen a projektvilágba bekerülő roma nők élettörténetében, önképében a roma/cigány identitás elemei és az elismerés igénye. Ezek finom kölcsönhatásai, a társadalmi hasznosságban, a helyi közösségek által mintának tekintett szerepben, a kiemelkedés és ágencia élményében, valamint a női szerepek megváltozásában egyaránt tetten érhetők. Hasonlóan összetett folyamatokat regisztrál a roma nők mobilitása, munka- és családkonceptiói terén Durst Judit, Fejős Anna és Nyíró Zsanna (Durst–Fejős–Nyíró 2016; Durst–Nyíró 2018b).

az idősgondozással megváltozott társadalmi szerep viszont megteremti a roma identitás vállalásának a lehetőségét²¹.

A térhasználat átalakulása jelentős változásokat jelez mind az értékorientációkban, mind az életmódban. Gyöngyi munkavállalásának alapvető feltétele a kiegyensúlyozott párkapcsolat, jóllehet a térhasználat és vele a nemi szerepek átalakulását a bér munka világa mozgatja. Ugyanakkor a két kereset nélkül a család városi otthona, a megszerzett térbeli-társadalmi pozíciója fenntarthatatlan lenne. Ez olyan mélyen beépült Gyöngyi habitusába, hogy korábbi és mostani lakóhelyét is sokszor a munka lehetőségek, az ingázás és a távolságok szűrőjén nézi és értékeli.

A térhasználat változásaiból a habitus dinamikája, az adaptáció lehetősége és ennek korlátai is kiolvashatók. A habitusnak van egyfajta önvédelmi funkciója, amely a szocializáció során bevésett (rutin)cselekvésekhez nem illeszkedő, szokatlan helyzetek elkerülésén, illetve az ismert helyzetek preferálásán alapul (Fáber 2018). Ugyanakkor a habitusnak van valamiféle improvizatorikus, új gyakorlatokat generáló potenciálja is (Bourdieu 2000, 2002; Fáber 2018). Ezek kölcsönhatására világít rá az, hogy Gyöngyi még a falusi „cigánysoron” megszerzi a vágyott jogosítványt. A későbbi otthon helyszínére, a szóban forgó városba járt vezetni úgy, hogy gyakorlatilag nem ismerte a teret. Ebből a váratlan, a marginalizált térhez és pozícióhoz nem illeszkedő vállalásból jól látszanak a fiatal pár mikromobilitással változó orientációi és ambíciói. Ugyanakkor Gyöngyi azóta sem igazán vezet. Bár már kiismeri magát a városban, mégsem szereti, ha egy nap sokat kell a városon belül buszoznia, mert a begyakorolt útvonalakon kívül néha még elbizonytalanodik a városi térben. A közeli nagyobb városba sem szívesen utazik egyedül.

Az elért pozíció szubjektív értékelése – önpozicionalizálás és „társadalmi helyéretz”

A szóban forgó város zsugorodása és ennek térbeli-társadalmi hatásai egy olyan átmeneti térben csapódtak le, amely egyszerre lehet a megkapaszkodás vagy a lecsúszás, a bennragadás tere. Talán épp az átmenetiségből fakadó ambivalenciái és társadalmi nyitottsága teszi ezt a lakótelepet Gyöngyi számára igazán otthonossá: „*Tehát más városrészben nem biztos, hogy én olyan jól érezném magam, mint itt.*”

A városi téren túl azonban a család társadalmi pozíciójában, illetve az ahhoz való viszonyukban is ambivalencia rejlik. Gyöngyi elbeszéléséből kibomlik, hogy mit jelent számukra a városba költözés és az azzal járó életmódváltás (*szubjektív mobilitás* – Huszár-Záhonyi 2018). Emellett az is kiderül, hogy mit gondolnak arról, hogyan nézhet ki a pozíciójuk kívülről, mások szemével. Gyöngyi ezért az interjúk alatt folytonosan pozicionalizálta magát és a családját. Mindez arról informál, hogyan érzik magukat az új térben, egyszerűsített az elért társadalmi pozíciójukban, azaz milyen a „tár-

21 A kérdéshez lásd bővebben: Kovai 2017.

dalmi helyérzetük” (Hillier–Rooksby 2002). Gyöngyi sokszor puhította, relativizálta az interjúban elhangzottakat, reflektálva arra, hogy mindaz, amit elértek, számukra nagy lépés, de mások szemében talán nem is akkora eredmény. (A megszerzett lakás „*valami álmom*”. Majd rögtön hozzátette: „*Most, ahhoz képest.*”) Mondandójának sajátos ritmust, dinamikát kölcsönzött az állítás, majd annak relativizálása, megkérdőjelezése, ami azt sugallja, hogy kívülről is szemügyre veszi és értelmezi a megélt élményeit.

A „társadalmi helyérzethez” kötődő ambivalencia mind az otthonra, mind a munkára vonatkoztatva megjelenik Gyöngyi történetében. A szeretett lakótelepi lakásukat például így jellemzi: „*ez a mi kis rezidenciánk. De szeretem. Jó.*” A „kis rezidencia” kifejezésben bujkáló ambivalencia valamifajta öniróniát sejtet, ami arra utalhat, hogy nekik ez az otthon önmagában nagy eredmény, de kívül „csak” egy hitelre megvásárolt lakótelepi lakás. Egyfelől büszkén meséli, hogy nem minden bútort hoztak el az előző, falusi lakhelyükről, másfelől a vásárlás anyagi korlátait, azaz (ízlés)választásaik anyagi és habituális korlátait is hangsúlyozza. Ezeket az ellentmondásokat, egyszersmind a felfelé törekvés, a státuszelés és -megtartás küzdelmeit Gyöngyi így összegzi: „*ez még nem a teljes igényünk, csak így volt lehetőségünk. Most jobban még nem tudjuk, majd talán egyszer sikerül, hogy szebb meg jobb lesz.*” Ez egyfelől visszatükrözi az „úton lévőséget”, a felfelé mozgásból fakadó átmenetiséget, másfelől a kiszólás sűríti azt az igyekezetet, hogy hiánytalanul betöltsék az új társadalmi pozíciót és az ehhez társított alsó (közép)osztályi életmódot, amit éppen a lakáshitel miatti anyagi megterhelés akadályoz a leginkább. (A tanodák kontextusában lásd: Kovai 2020.)

Gyöngyi a „kis” kitétel mellett szintén sokszor él az „*idézőjelben*” fordulattal, ami szintén relativizálásra, önreflexióra utal. Sokszor említi, hogy igyekeznek „*idézőjelben mindent*” megadni a gyerekeknek. Ebben a kitételben éppen a minden és a számukra teljesíthető maximum feszültsége csapódik le. Mindez azt mutatja, hogy bár az otthonukat (térbeli pozíció) belakták, társadalmi pozíciójukban nem annyira biztosak és otthonosak.

Az ambivalens „társadalmi helyérzet” a foglalkozási mobilitásra is kivetül, ugyanis mindkettő egy felfelé mobil pálya átmeneti, ellentmondásokkal átszótt tere, közege. Miközben az idősgondozás Gyöngyinek a felemelkedést jelenti, kívülről nézve ez is kissé keserűbbé válik. Gyöngyi a közalkalmazotti létet az ehhez kapcsolódó szerep és társadalmi közeg miatt magasabbra értékeli, mint az előző munkáit, ugyanakkor érzi az új társadalmi pozíció körüli ellentmondásokat, köztük az anyagi korlátokat, a hierarchiát is: „*[...] jelentkeztem erre, hogy én ezt szeretném csinálni, és mindig arra gondoltam, hogy jaj, istenem, fehér köpenyes [állás], meg egy kicsit öhm többnek érzem magam. Pedig igazán mi vagyunk a legalján, mert mi végzünk el minden munkát, de én ezt igazán nem is bánom, én ezt így szeretem csinálni.*”

A felfelé irányuló mobilitáshoz kötődő átmenetiséget egyszersmind az ambivalens „társadalmi helyérzet” tovább erősíti, hogy míg az erősen marginalizált falusi térben felfelé „lógta ki”, addig a társadalmilag heterogénebb átmeneti térben a megkapaszkodásért küzdenek, és hogy „ne lógjanak ki”. Az erősen stigmatizált falusi térben Gyöngyiék lakása volt a „*legkiemelkedőbb*” a házson, amelyet megpróbáltak a

lehetőségeikhez mérten, kisebb hitel felvétele árán is komfortosítani. Náluk a védőnő is megpihent, jól érezte magát. Ugyanakkor a marginalizált házsoron kiemelkedő, a többségi társadalom elvárásainak megfelelni igyekvő család az erőfeszítése miatt a faluban már nem feltétlenül kapott elismerést.

Gyöngyi többször utal rá, hogy nem vágyik luxusra és gazdagságra, hanem „normális életvitelre”, amit a lakótelepi lakás és a városi élet biztosít számukra. A normális úgy tünteti fel, mint a luxus és az általuk megélt szegénység közötti középutat, egy, a társadalom többsége számára elérhető életnívót, ami nekik eddig csak vágy volt, és most is csak komoly erőfeszítések árán megvalósítható. Mindezzel elhelyezi magát és családját a társadalmi térben, miközben a pozíció megtartásának nehézségei helyett az elért eredményekre összpontosít. Jóllehet valószínűleg tudattalanul, de folyamatosan reflektál a nehézségekre és az erőfeszítésekre is. A mostani térbeli-társadalmi pozícióra vonatkoztatott „*elértem, de nem bánom*” fordulat a családtörténetben folyamatosan jelen lévő feszültségeket, erőfeszítéseket sűríti. Talán ennek a feloldására is hangsúlyozza többször, hogy nem azért vágytak el a falusi cigánysorról, mert nekik olyan rossz lett volna ott, hanem mert „normális” életmódot szerettek volna teremteni, ami ott nem volt lehetséges. Ehhez azonban ki kellett szakadni a gyerekkori otthonból és a falusi közegből. A mobilitás kutatói perspektívából értelmezett „*ára*”²² a történetében ebben a formában viszont szinte fel sem merül, bár a nehézségek jól láthatók, és a családi szálak is lazultak. Gyöngyi családtörténete mégsem látszik alátámasztani Sorokin disszociációs tézisét, miszerint a felfelé mobil egyének kimondottan szenvednének a társas kapcsolatok hiányától, a jóllétüket fenyegető mentális krízisektől és devianciáktól (Andorka 1982; Hajdu–Huszár–Kristóf 2019). Jóllehet a család kilépett a falusi közegből, úgy tűnik, hogy a tagjai kimondottan élvezik a családi élet újraírt határait.

Talán a korábbi helyhez való kötődés, a származással érzett folytonosság, talán a felemelkedés megélt küzdelmei miatt eshet olyan erős tiltás alá a „*nagyravágyás*” és a „*luxus*” következetesen ismételt tilalma²³. Mindezek megmutatják a habitusként „*rögzült*” „*társadalmi helyérzetet*” és azt is, hogy az új pozíció „*belakása*” megköveteli a habitus lassú változását (vö. Bourdieu 2000, 2002, 2009 [2000]; Hillier–Rooksby 2002). A „*társadalmi helyérzet*” körüli ambivalenciák voltaképpen a térbeli-társadalmi mobilitás megélt jelentései, amelyek az előző és a jelenlegi pozícióhoz kötött tapasztalatok, vágyak és lehetőségek összehétközésére tett erőfeszítéseket mutatják. A diszkurzív önpozicionálás végső soron betekintést nyújt a habitus lassú adaptálásának folyamatába, rámutatva arra, hogy miként válik „*a habitus a szükségből faragott erénnyé*” (Bourdieu 2000: 143). Preferenciáinkon, választásainkon, esélylatolgatásainkon keresztül ugyanis „*hajlamosak vagyunk elutasítani az amúgy is lehetetlent,*

22 Lásd erről bővebben: Durst–Fejős–Nyíró 2016, Durst–Nyíró 2018b.

23 A kiemelkedést, kifelé vágyódást tiltó vagy rosszalló közösségi ellenőrzésre példa az uradalmi pusztai lét kontextusában, hogy a jobb munka- és életfeltételeket kereső, puszták között költözők „*megelégedetlenségét*” (Németh 2013: 45) enyhé rosszallás övezte; miközben a helyben maradásnak nagyobb presztízse volt. A kiemelkedés és a megkülönböztetés igényét és árnyalatait a cigány közösségek is figyelemmel kísérik, lásd például a „*kényesek*” és a „*piszkosok*” közötti különbségtételt (Kovai 2017).

illetve előnyben részesíteni az amúgy is elkerülhetetlent” (Bourdieu 2009 [2000]: 211). Gyöngyi történetében különös tétellel bír az, hogy a különféle terekhez kötődő diszpozíciók között közvetítsen. Ez megfigyelhető azon diszkurzív erőfeszítésében, hogy az elhagyott otthona ne kizárólag negatívként, értéktelenként reprezentálódjon a történetében, és hogy a múltjával, származásával is folytonosságot teremtsen. A vágyak és a lehetőségek mederben tartásával ugyanakkor csökkenti a „társadalmi helyzet” körüli ambivalenciákat. Ezt mutatja az új otthon körüli átmeneti tér bizonyos ambivalenciáinak kizárása, az azonosulás a gondozói munkához kötődő új társadalmi szereppel, ami megköveteli az új térhasználati minták habitusba építését, és ezt jelzi végső soron a mobilitás értelmének keresése, az önpozícionálzás.

A korábbi marginalizált térhez való kötődést, illetve a kilépés objektív és szubjektív nehézségeit sűríti a következő fordulat: „*szertünk volna kicsit kitörni*”. A *kicsit* kitételben benne van a fent elemzett *mikromobilitás* (Németh 2020; Porcelli et al. 2014) fokozatossága és óvatossága, mivel a kifejezés már rögtön puhítja és relativizálja az elhatározás súlyát. A kifejezés mintha éppen a vágy és a realitás ellentétét próbálná összesímíteni, miközben feltehetően a nagyravágyás közösségi tilalma miatt is nehezebb volt a kitörés. Ezért is bírhatott katalizátorhatással a mikromobilitás, ami első lépésben a rokoni és társas támogatással, erőforrásokkal átszótt térben ültette el a mobilitás szándékát. Ezt viszont bizonytalanság övezte. Gyöngyi többször hangsúlyozta, hogy úgy érezték, gyorsan kell cselekedniük, amíg a párjának van munkája. De a szinte folyamatos munkaviszonyuk ellenére sem volt könnyű hitelt szerezniük, így ez a lakás volt a legtöbb, amit a kapott hitelből ki tudtak hozni. Mindez a felemelkedés általános esélyeivel egyszersmind a kínálkozó lehetőségek átmenetiségével való előzetes számvetést is jelzi, de benne lehet a devizában felvett lakáshitel és a 2008-as válság sokkja, utólagosan leszűrt tapasztalata is (vö. Czirfusz et al. 2019; Csizmady-Hegedüs-Vonnák 2019; Csizmady-Kőszeghy-Győri 2019).

A család kitörésében a falu taszító tényezői is szerepet játszottak. Mindazonáltal a „kitörésük” inkább fokozatos kiemelkedés volt, amit a mikromobilitás gyorsított fel. Mobilitásuk azt mutatja meg, hogy milyen nehéz bérlőből tulajdonossá válni egy marginalizált, erőforráshiányos helyzetben és mekkora erőfeszítés egy szegregált térből kijutni a család anyagi támogatása nélkül (vö. Csizmady-Hegedüs-Vonnák 2019; Csizmady-Kőszeghy-Győri 2019). A kiemelkedésükben tágabb makrostrukturális, társadalmi és gazdasági hatások, intézményi folyamatok is látszanak, mindenképp a lakáspolitikai támogatás igénybevétele, a devizahitel elérhetősége egy gazdaságilag prosperáló szakaszban²⁴. A történetből kiolvashatók az otthonnak választott átmeneti tér sajátos ambivalenciái, a vonzereje és megtartásának nehézségei is csakúgy, mint a devizahitel-felvétel és az ebből fakadó nehézségek, illetve a marginalizált réte-

24 Gyöngyiék devizahitel-felvétele és lakásvásárlása a lakáshitelezés 2004 után felgyorsuló második szakaszában történt, amikor a lakosságot a forinthitelektől a kedvezőbb kamatozású és alacsony kockázatúnak vélt devizahitelek felé terelték (Csizmady-Hegedüs-Vonnák 2019).

gek felemelkedésének, előrejutásának gazdasági ciklikussága (vö. Czirfusz et al. 2019; Csizmady–Hegedüs–Vonnák 2019; Kovai 2019, 2020; Vigvári 2016)

A család mobilitási erőfeszítéseinek értékelését nem csak az interjúhelyzet stimulálja. Gyöngyi gyakran utal arra, hogy sokat beszélgetnek a múltrol a gyerekekkel, akinek az ő régi világuk már idegen. Emellett folyamatosan egyeztetik a preferenciáikat és értelmezik a helyzetüket. A megnövekedett reflexiós igény jól jelzi a „társadalmi helyzet” körüli feszültségeket (vö. Bourdieu 2000), mivel maguk is a mobilitási erőfeszítéseik értelmét keresik, és igyekeznek ezeket családiragban kidolgozott történetekkel, jelentésekkel is legitimálni. Mindez folyamatos önpozicionálásra sarkallja őket, így nem meglepő, hogy Gyöngyi a családi döntések mögötti kényszereket és mozgástereteket is élénken érzékelteti az interjúkban. A korlátozott mozgásteret a választások és kényszerek kölcsönhatásai alakítják, miközben ezek a preferenciák és a választások közvetítésével, a vágyak és lehetőségek finom egymásra hangolásával nyerne formát a habitusban „szükségből faragott erényként” (Bourdieu 2000: 143). Miközben azt figyelik, hogy mi a külső világban az észlelt „normalitás”, mérlegelik, hogy azt hogyan, milyen erőfeszítések árán tudják megvalósítani. Így alakul lassan a hátrahagyott életmód (meg nem tagadott és nem lenézett) szegénységgé, így lesz az elérhetőből otthonos és „normális” (és fordítva), valamint így válik az elérhetetlen felesleges luxussá (vö. Bourdieu 2000, 2002, 2009 [2000]). Mindezek egyrészt segítenek értelmezni a helyzetüket, másrészt értelmet adnak a komoly áldozatvállalások árán elért térbeli-társadalmi pozíciónak. Az otthonuk fenntartása megerősíti és viszszaigazolja a mobilitási erőfeszítéseiket:

„És most itt tartunk, de... de én nem is bánom. [...] Huszonöt évre vettük fel a lakáshitelt, és őh [sóhajt] van még vissza bőven, [felgyorsul] nem baj, de legalább, most én úgy gondolom, hogy egy olyan helyen vagyunk, ahol Most, hogyha én elmennék egy albérletbe, akkor nem a sajátomat fizetném. Most talán, talán majd saját lesz egyszer, és jó lesz.”*

Összegzés

Gyöngyi és családja története nem egyszerűen egy falusi, telepi marginalizált térből („cigánysorról”) egy relatíve jobb helyzetű városi átmeneti térbe történő térbeli mobilitás. Mivel a szóban forgó helyek marginalizáltságának foka távolról sem azonos, így a közöttük lévő mozgás már csak emiatt is mobilitásként, sajátos tartalmú társadalmi előrelépésként értelmezhető. A szóban forgó lakótelep összetett városi jelentései, sajátos, billegő helyzete a városi térben és diskurzusban is jelzi azt, hogy inkább egy heterogén összetételű, bizonytalanabb státuszú átmeneti térbe érkeztek (vö. Vigvári 2016; Virág 2018). Ez a város zsugorodásának kontextusában egyszerre lehet a társadalmi előrelépés, a lecsúszás vagy a bennragadás tere, amelynek jövőbeli státuszát a benne élő családok pályája, sorsa is alakítja. Következésképp Gyöngyi és családja mobilitási pályája egyszerre tekinthető bizonyos fokig tipikusnak az adott városi átmeneti térben, illetve atipikusnak a falusi marginalizált térből való ritka kilépés miatt.

A család térbeli mobilitását egy kívülről alig látható, ugyanazon a marginalizált téren belüli mikromobilitás (Németh 2020; Porcelli et al. 2014) katalizálta, amely erősen formálta a vágyakat, és megerősítette a kétkeresős bérmunkán, hitelfelvételeken keresztüli kitörés aspirációját (Kovai 2019). Hasonló fokozatos előrelépés mutatkozik Gyöngyi foglalkozási mobilitásában is. A marginalizált falusi térből való fokozatos kiágyazódás, a házasság és legfőképp az idősgondozói munkával megváltozott társadalmi szerep és rutin átalakította Gyöngyi – korábban a hagyományos női szerepekhez kötődő – térhasználatát. A térbeli-társadalmi mobilitás íve a két marginalizált hely reprezentációja közötti kontrasztból és a foglalkozási mobilitásból, míg a szubjektív mobilitás megélt *tartalma* inkább a helyekhez kötődő térhasználat változásából, a preferenciák, az életmód átalakulásából, illetve az e körüli feszültségekből kiolvasható.

A család helyzete mindkét térben kissé ambivalensnek tűnik, az elhagyott falusi marginalizált térben relatíve jobb, a városi átmeneti térben a lakáshitel terhei miatt relatíve bizonytalanabb a helyzetük. Mindez a felfelé történő térbeli-társadalmi mobilitással együtt ambivalens „társadalmi helyérzetet” körvonalaz, ami voltaképpen a habitus lassú adaptálódásaként is értelmezhető. Az ambivalenciák összebékítésére tett erőfeszítések, azaz a diszkurzív önpozicionizálás betekintést nyújt abba, hogy miként válik „a habitus a szükségből faragott erénnyé” (Bourdieu 2000: 143). A preferenciák és választások, a vágyak és a lehetőségek finom egymásra hangolása, folyamatos megvitatása családi körben is folyik, ami számukra is segít értelmezni mobilitásukat, azaz az elért, ambivalenciáktól sem mentes térbeli és társadalmi pozíciójukat, és egyben igazolja mobilitási erőfeszítéseiket.

Abstract: This paper is an attempt to analyse the range and the lived meanings of the spatial and social mobility trajectory of a Roma woman, who moved from a marginalised and stigmatised part of a village with her family to a more socially heterogeneous urban transitory space (cf. Vigvári 2016; Virág 2018). Drawing on the conceptualisation of the habitus as „social sense of place” (Bourdieu 2002; Hillier–Rooksby 2002), the analysis tries to grasp the cognitive structures of habitus through the representation of places and the place experience, and its embodied structures through the use of space and the lifestyle (cf. Bourdieu 2000, 2002; Düll 2014, 2015a, b). The analysis shows that this family history is not simply a spatial mobility trajectory from a marginalized rural space to a relatively better urban transitory space. In fact both, the spatial and the social (occupational) mobility imply gradual, but significant progress. This family has been gradually disembedded from a marginalised rural place; their social and spatial trajectory was catalysed by an instance of micromobility (cf. Porcelli et al. 2014). The spatial trajectory can be traced by the representation of places, while the range of the social mobility can be revealed through changes in occupational mobility. Lived meanings of this mobility can be grasped by the changes in use of space and lifestyle. The spatial trajectory was shaped by the push factors of the village, and by the pull factors of this specific urban transitory space, which has been shaped by diverse effects of urban shrinkage. Consequently, this woman’s and her family’s mobility trajectory can be considered to some extent as a typical mobility path in the given urban transitory space, while it is also atypical since exit opportunities from rural marginalised places are rare. Mobility is “transitory” because it inherently includes movement: this family did not really fit neither the rural nor the urban place. Therefore their upward spatial and social mobility comes with an ambivalent “social sense of place”. All these lived meanings of this ambivalence trigger a self-positioning, but it is also reflected in the gradual changes in their habitus.

Keywords: spatial and social mobility, habitus, social sense of place, representation of place, use of space

Irodalom

- A. Gergely A. (2007): Felvezetés. In A. Gergely A. – Bali J. (szerk.): *Város-képzetek. Az antropológiai megismerés árnyalatai*. Budapest: Könyv Kiadó – MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont – ELTE BTK Néprajzi Intézet, 5–9.
- Andorka R. (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Berger V. (2018): *Térré szőtt társadalmiság*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Biczó G. (2018): A hely fogalma, jelentése és reprezentációja a 70-es évek szociográfiájában. In Tóth P. P. (szerk.): *A magyar szociográfia a 20–21. században. (Magyarország felfedezése)*. Budapest: Gondolat Kiadó, 45–57.
- Bourdieu, P. (2000): Bodily Knowledge. In uő.: *Pascalian Meditations*. California: Stanford University Press, 128–164.
- Bourdieu, P. (2002): Habitus. In Hillier J. – Rooksby E. (eds.): *Habitus: A Sense of Place*. Aldershot–Burlington: Ashgate, 17–37.
- Bourdieu, P. (2009 [2000]): Struktúrák, habitusok és gyakorlatok. In uő.: *A gyakorlat elméletének vázlatja. Három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág Kiadó, 208–236.
- Creswell, T. (2009): *Place*. <https://booksite.elsevier.com/brochures/hugy/SampleContent/Place.pdf> Utolsó letöltés: 2020. 05. 19.
- Czibere I. (2012): *Nők mélyszegénységben*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Czirfusz M. – Ivanics Zs. – Kovai C. – Meszman T. T. (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtnemetben. *Fordulat [2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon]*, 26(2): 142–172.
- Csizmady A. – Hegedüs J. – Vonnák D. (2019): Lakásrezsím és a devizahitel-válság: intézményi és egyéni stratégiák. *Szociológiai Szemle*, 29(2): 4–32.
- Csizmady A. – Kőszeghy L. – Győri Á. (2019): Lakásmobilitás, társadalmi pozíciók és integrációs csoportok. *socio.hu*, 9(2): 1–27. DOI: 10.18030/socio.hu.2019.3.1
- Dúll A. (2014): Térrétegek kívül-belül: az ember és a földrajzi tér kapcsolata In Dúll A. – Izsák É. (szerk.): *Tér-rétegek. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 7–13.
- Dúll A. (2015a): Az identitás környezetpszichológiai értelmezése: helyézés, helykötődés és helyidentitás. In Bodor P. (szerk.): *Emlékezés, identitás, diszkurzus*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 79–99.
- Dúll A. (2015b): Amikor messze van az „odakinn” az „idebenn”-től: a helyváltoztatás és az identitás összefüggései. In Keszei A. – Bögre Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 19–33.
- Durst J. – Fejős A. – Nyíró Zs. (2016): Másoknak ez munka, nekem szívügyem”. Az etnicitás szerepe a diplomás roma nők munka-család konstrukciónak alakulásában. *socio.hu*, 6(2): 198–225.

- Durst J. – Nyíró Zs. (2018a): Constrained choices, enhanced aspirations: Transnational mobility, poverty and development. A case study from North Hungary. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 28(4): 4–36.
- Durst J. – Nyíró Zs. (2018b): Soul work and giving back. Ethnic Support Groups and the Hidden Costs of Social Mobility. *Intersections East European Journal of Society and Politics*, 4(1): 88–108. DOI: 10.17356/ieejsp.v4i1.406
- Fáber Á. (2018): A habitus. In Pierre Bourdieu: *Elmélet és politika*. Budapest: Napvilág Kiadó, 53–64.
- Goffman, E. (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat.
- Hajdu G. – Huszár Á. – Kristóf L. (2019): Mobilitás és társadalmi integráció. *socio.hu*, 9(4): 42–61. DOI: 10.18030/socio.hu.2019.4.42
- Hidas Z. (2015): Helyek, emlékek, identitások – belakott világaink. In Keszei A. – Bögre Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L’Harmattan Kiadó, 34–51.
- Hillier, J. – Rooksby E. (2002): Introduction. In Hillier J. – Rooksby E. (eds.): *Habitus: A Sense of Place*. Aldershot–Burlington: Ashgate, 3–27.
- Huszár Á. – Záhonyi M. (2018): A szubjektív mobilitás változása Magyarországon. *Demográfia*, 61(1): 5–27. DOI: 10.21543/Dem.61.1.1
- Jelinek Cs. (2020): „Gúzsba kötve táncolunk”. Zsugorodás és a kontroll leszivárgásának a politikai gazdaságtana magyarországi középvárosokban. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 115–136.
- Kende A. – Illés A. (2011): Hátrányos helyzetű gyerekek jelen- és jövőképe. „Erős fal, kerítés, nagy kutya, állás a rendőrségnél”. *Esély*, 22(4): 72–92.
- Keszei A. (2015): Hely és emlékezet között In Keszei A. – Bögre Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L’ Harmattan Kiadó, 52–73.
- Kollár Á. – Tamáska M. (2019): Genius loci: egy módszertani fogalom. In Tamáska M. – Kollár Á. (szerk.): *Genius loci. Irodalom és építészet*. Budapest: Martin–Opitz Kiadó, 7–13.
- Koós B. (2020): Városi zsugorodás és lakóhelyi szegregáció Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 34(1): 48–68.
- Kovács É. (2006): Mari és az ő „cigánysága” – avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában. *Tabula*, 9(1): 41–52.
- Kovács É. (2007a): Interjú módszerek és technikák. In Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 269–278.
- Kovács É. (2007b): Narratív biográfiai elemzés. In Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 373–396.
- Kovács É. – Vajda J. (2002): *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Kovai C. (2017): *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság*. Budapest: L’Harmattan Kiadó.

- Kovai, C. (2019): Permanent wage labour as a norm. Workfare policy and everyday experiences of precariousness in a small Hungarian former industrial town. *socio.hu*, 9(7): 143–161. DOI: 10.18030/socio.hu.2019en.142
- Kovai C. (2020): Egy „elképzelt” középosztály és a lokalitás „valósága”: tanoda programok mozgásterei egy zsugorodó városban. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 72-95.
- N. Kovács T. (2019): Bányák és lakótelepek. Pécs-Uránváros egy szociográfia tükrében. In Tamáska M. – Kollár Á. (szerk.): *Genius loci. Irodalom és építészet*. Budapest: Martin-Opitz Kiadó, 157–175.
- Németh K. (2013): „Koszos lóra bársony nyereg nem illik”. Cselédek és urak – egykor és most. *Belvedere Meridionale*, 25(3): 31–50.
- Németh K. (2020): „Cseberből vederbe” – A mikromobilitás mintázatai egy marginalizált mikrotérben. *Tér és Társadalom*, 34(3): 90–113. DOI: 10.17649/TET.34.3.3279
- Pintér J. N. (2012): A tudattalan identitás. *Imago*, 2(2): 67–72.
- Porcelli, P. – Ungar, M. – Liebenberg, L. –Trépanier, N. (2014): (Micro)mobility, disability and resilience: exploring well-being among youth with physical disabilities. *Disability & Society*, 29(6): 863–876. DOI: 10.1080/09687599.2014.902360
- Shank, G. (2008): Abduction. In Given, L. M. (ed.): *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, Vol. 1-2. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore: SAGE 1–2.
- Váradí M. M. (2015): Roma nők a projektvilágban: portrék. In Virág T. (szerk.): *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 121–141.
- Vigvári, A. (2016): 'Rural poverty' in urban spaces of Budapest Research proposal for examining spatial inequality in contemporary Hungary. *socio.hu*, 6(4): 47–61.
- Virág, T. (2018): Spatial Marginalization of Roma in Bulgaria and Hungary. *CAS Sofia Working Paper Series*, 10. Sofia: Centre for Advanced Study (CAS), 1–31.
- Virág T. (2019): A kapcsolathálózatok szerepe a migrációban egy cigányfalu perspektívájából In Váradí M. M. (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: Argumentum, 74–94.
- Virág T. (2020): Demográfiai polarizáció, térbeli és társadalmi marginalizáció két zsugorodó középvárosban. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 27-49.
- Wacquant, L. (2011): Lakóhely szerinti megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. *Fordulat*, 13(1): 14–27.
- Wacquant, L. – Slater, T. – Pereira, V. B. (2014): Territorial stigmatization in action. *Environment and Planning A*, 46(6): 1270–1280.

Egy „elképzelt” középosztály és a lokalitás „valósága”

Tanodaprogramok mozgásterei egy zsugorodó városban¹

Kovai Cecília

kovai.cecilia@krtk.hu

Beérkezés: 2020. 06. 15.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020. 10. 06.

Elfogadás: 2020. 10. 26.

Összefoglaló: A tanulmány azt vizsgálja, hogy a hátrányos helyzetű roma gyermekek társadalmi mobilitását segítő tanodaprogramok hogyan valósulnak meg egy zsugorodó város társadalmi viszonyaiban. A cikk az antropológiai fejlesztéskritika egyik alaptételét használja, vagyis hogy a fejlesztői projektek megvalósulása egy örökös egyeztetési folyamat eredménye a projekt „küldetését” képviselő szakmai stáb és a célcsoport különböző szereplői között. A tanulmány egy volt ipari középváros két tanodáján keresztül mutatja be az egyeztetési folyamatok különböző módjait. A tanodák esetében az egyeztetési folyamat fő kihívása annak az ellentmondásnak a feloldása, hogy a tanodaprogramok egyéni életutakra koncentrált középosztályosodás projektje olyan strukturális (szélesebb társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok által teremtett) akadályokba ütközik, amelyeknek kezelésére a tanodáknak nincsenek erőforrásaik. A cikkem azt vizsgálja, hogy ennek az ellentmondásnak a kezelése hogyan befolyásolja a tanodaprogramok megvalósulását egy zsugorodó város társadalmi kontextusában.

Kulcsszavak: fejlesztések, társadalmi mobilitás, etnikai különbségtétel, zsugorodó városok

Bevezetés

A cikkem azt mutatja be, hogy a hátrányos helyzetű roma népesség társadalmi mobilitását célzó tanodaprogramok² hogyan valósulnak meg az általunk vizsgált zsugorodó városok társadalmi kontextusaiban. A tanulmány az antropológiai fejlesztéskritika

1 A tanulmány az „Állami beavatkozások és fejlesztői tevékenységek hatása hátrányos helyzetű roma közösségekre” című (PD 121058 számú projekt), a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alap posztdoktori pályázati programjának keretében készült. A terepmunka és a posztdoktori kutatás kapcsolódik a „Helyi közpolitikák és marginalitás (újra) termelődése hanyatló városokban” (119465) című, Virág Tünde által vezetett NKFIH kutatáshoz.

2 A tanoda civil vagy egyházi szervezetek által működtetett intézmény, amely délutáni foglalkozásokkal segíti elő hátrányos helyzetű, főleg roma gyermekek iskolai előmenetelét és társadalmi mobilitását. A fentiek sok esetben együtt járnak a roma etnikai identitás erősítésével is. Tanodák főként olyan településeken, településrészekben működnek, ahol magas a halmozottan hátrányos helyzetű roma gyermekek száma. A tanodák célkitűzéseik szerint az iskolai eredmények javulását nem pusztán a szaktantárgyi korrepetálás eszközeivel kívánják elérni, hanem jóval komplexebb módszerekkel, hiszen a gyermekek iskolai teljesítményét holisztikusan értelmezik, vagyis azt a gyermekek előnytelen társadalmi helyzetének következményének tekintik. Következésképpen a tanodák a korrepetálás mellett számos más, a gyermekek helyzetét kompenzáló programot ajánlanak: kezdve a támogató közösségtől a szabadidős programokon át a különböző fejlesztői tevékenységekig.

egyik alaptételét használva abból indul ki, hogy ezek a programok eleve egy ellentmondásos helyzetbe kerülnek, hiszen a gyerekek középosztályosodását célzó projektjük olyan strukturális (szélesebb társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok által teremtetett) akadályokba ütközik, amelyeknek kezelésére sem hivatásuk, sem kompetenciáik nincsenek. A cikkem azt vizsgálja, hogy ezek az ellentmondások hogyan hatnak a tanodák működésére az általunk vizsgált zsugorodó város viszonyai között.

A tanulmány etnográfiai terepmunkán alapul, amely 2017 és 2019 között zajlott egy volt ipari középváros két tanodájában. Ebben a két évben több hónapos résztvevő megfigyelést végeztem a tanodákban és a célcsoport közösségében, több mint 30 félig strukturált interjút készítettem, valamint informális beszélgetéseket folytattam a tanodák szakmai vezetőivel, dolgozóival, szülőkkel és gyerekekkel. Fontos azonban megjegyezni, hogy a résztvevő megfigyelés, a rögzített interjúzás, a fókuszcsoportos beszélgetések és az informálisabb társalgások kevert módszertana jelentős módszertani dilemmákat hozott a kutatás során. Résztvevő megfigyelőként ugyanis a kutató abban érdekelt, hogy jelenléte minél inkább beolvadjon az adott közeg mindennapjainak menetébe, ezért többnyire igyekeztem háttérbe húzódni vagy egyfajta önkéntesként segíteni a tanodák hétköznapi működését. Ebben a kvázi feltűnésmentes üzemmódban könnyen megfigyelhetőek a hétköznapi gyakorlatok, párbeszédok, és lazább hangvételű informális beszélgetések is egyszerűbben folytathatóak. A résztvevő megfigyelés fenti módon történő alkalmazását azonban igencsak megzavarták a rögzített, négy szemközti interjú vagy fókuszcsoportos helyzetek. Az interjúk egyrészt hivatalosabb jellegüknél fogva egyfajta „hivatalnok”, „hatósági személy” szerepébe emeltek, másrészt pedig az elhangzó, ráadásul rögzített bensőségesebb információk kellemetlenné tették további jelenléteket az érintettek szemében (vö. Németh 2015). A helyzetet csak tovább bonyolította, hogy a tanodák mellett a városi szegénynegyedben is végeztem terepmunkát, hiszen többnyire onnan kerültek ki a tanodás gyerekek. Sok esetben az otthonukban csináltam interjúkat a szülőkkel, akik aztán nehezen tudták hova tenni, hogy a „kutató hölgy” miért lóg még esti órákban is a negyedben. A „tulajdonképpen ki vagy te?” kérdését, amely valószínűleg elég sokakat foglalkoztatott a terepen, végül az utcán bandázó gyerekek tették fel nekem. A válaszom mindig más interpretációkat szült az érintettekben, mindenesetre ezek az értelmezések arra sarkaltak, hogy módszertani repertoáromat az adott helyzethez igazítsam, tekintetbe véve az adatközlők pozícióját és érzékenységeit. Vagyis egyrészt azokkal készítettem rögzített interjúkat, akik hivatalos pozíciót töltöttek be (szakmai vezetők), így számukra nem jelentett kihívást az efféle helyzet, másrészt azokkal, akiket a hétköznapiakban nehezebben lehetett elérni. Míg másokkal, akikkel a mindennapi interakciók lehetségesek voltak, inkább az informális beszélgetést választottam, majd magányos óráimban jegyzeteket készítettem (vö. Németh 2017). Mindezek mellett a tanodák vizsgálata eleve kihívást jelentett, hiszen ezeket az intézményeket rengeteg adminisztrációs és strukturális teher nyomja, így jelenlétem sok esetben egyfajta ellenőrzésként értelmeződött.

Ezeket az aggodalmakat igyekeztem tudományos magyarázattal feloldani, vagyis hogy a tanodák tevékenységét szélesebb összefüggésben vizsgálom, és nem tisztzem megítélni a szakmai munkájukat. Magyarázatom nem volt túl hatásos, inkább a személyes jelenléteimből fakadó, kialakuló informális, bizalmi kapcsolatok segítettek. E tanulmányban is tartom magam azonban „tudományos magyarázatomhoz”, vagyis hogy cikkem célja nem a vizsgált tanodaprogramok „sikerességének” megítélése, hanem a tanodaprogramnak mint fejlesztői tevékenységnek a szélesebb elméleti és strukturális keretbe helyezése, mozgástereiknek és kényszereiknek értelmezése.

A tanodaprogramok működésének értelmezéséhez többek között a nemzetközi fejlesztéseket vizsgáló kritikai irodalom alapvetéseit használom. Fő állításuk, hogy a fejlesztői tevékenységek maguk is részei annak az egyenlőtlenségeket termelő strukturának, amely a fejlesztendő csoportok előnytelen helyzetét létrehozzák. Ez nem is lehetne másként, hiszen működésük ellehetetlenülne, ha nem illeszkednének a létező társadalmi, gazdasági, politikai erőviszonyok feltételeihez. A fejlesztői diskurzus azonban többnyire ignorálja azokat a strukturális kényszereket, amelyek mind a fejlesztők, mind a fejlesztendők mozgástereit meghatározzák. Ennek következménye, hogy fejlesztések csak nagyon limitált mértékben tudnak eredményeket elérni, sőt legtöbb esetben maguk is e meghatározottságok logikája szerint működnek, vagy csupán a bürokratikus kontroll burjánzásához járulnak hozzá (Annist 2005; Elyachar 2005; Escobar 1995; Ferguson 1994, 2015; Mitchell 2002; Mosse 2005).

Habár a magyarországi tanodák egy nagyon különböző társadalmi kontextus fejlesztői tevékenységei, mint amelyekről a fenti kritikák születtek, mégis számos ponton használhatóak ezek a kritikai megállapítások. Az első tanodák a 90-es évek közepén jöttek létre kimondottan civil kezdeményezéseként, többnyire önkéntes munkából és adományokból tartották fenn magukat. Missziójuk a kezdettől fogva az volt, hogy a hivatalos, állami oktatási rendszer kárvallottjait, hátrányos helyzetű roma gyermekeket készítsenek fel a továbbtanulásra, ezzel elősegítve a társadalmi mobilitásukat. Az ún. tanodamozgalom első úttörői deklarálták, hogy az államtól és az iskolarendszertől függetlenül kívánnak működni, és egyfajta „grassroot” mozgalomként a szülőkkal és a hátrányos helyzetű közösségekkel való kapcsolattartásra építik intézményeiket. A tanodák létrejöttében az osztályalapú etnikai kirekesztés és különbségtétel kritikája elsődleges szerepet játszott. A tanodamozgalom „cigány” programként definiálta magát egy olyan társadalmi környezetben, ahol a cigányság elsősorban stigmát jelentett, amelytől a társadalmi mobilitás jobb esetben megszabadít. A tanodák ezzel szemben a cigány identitást és a társadalmi mobilitást összekapcsolták, az előbbi mint vállalható erőforrást jelenítették meg. A tanodamozgalom maga tehát egyrészt egyfajta rendszerkritikai aktusként értelmezhető, másrészt pedig egy korszak jellegzetes termékeként, hiszen egy olyan időszakban született, amikor nem pusztán a civil szervezetek konjunktúrája zajlott, hanem a civil társadalom eszméje is fénykorát élte. A 2000-es évek elejére azonban az adomány- és önkéntes alapú fenntartás kifulladt, a növekvő számban létrejövő tanodák

finanszírozását immár az állam vállalta, ez ún. projektalapú finanszírozást jelentett, amely új lehetőségeket és egyúttal kényszerpályákat hozott a tanodák számára. Mindeközben a fent leírt misszió többé-kevésbé állandó maradt, csupán új feltételek között kellett megvalósítani (Baráth 2016; Fejes 2016; Kende 2018; Szőke 2016).

A tanodaprogramok tehát nem ignorálják teljesen a strukturális kényszereket, hiszen a gyermekek gyenge iskolai teljesítményét egyrészt az előnytelen társadalmi helyzet következményeként értelmezik, másrészt az oktatási intézmények diszfunkciójának látják (Kende 2018; L. Ritók 2016; Szőke 2016; Szűcs 2015). Ugyanakkor a tanodaprogramok megvalósulását is nagyban meghatározza az a fejlesztői tevékenységeket általában jellemző feltételrendszer, miszerint úgy kell változásokat elérniük, hogy az egyenlőtlenégeket termelő strukturális körülmények alakítására nincs módjuk, sőt maguk is kénytelenek azokhoz illeszkedni. Elég, ha csak a tanodaprogramok finanszírozására gondolunk, amely az állami szervek döntésén múlik, és maximum három évre teszi lehetővé a kiszámítható működést.

A tanodaprogramokat tehát a strukturális feltételek kontextusában érdemes vizsgálni, ezzel párhuzamosan pedig azt célszerű megnézni, hogy a konkrét programok hogyan kezelik, interpretálják ezeket a kényszereket megvalósulásuk során. A tanodaprogramok célkitűzéseiben a hátrányos társadalmi helyzet olyan adottságként jelenik meg, amely a tanodák segítségével egyéni erőfeszítések révén legyőzhető. Hasonlóképpen az elérni kívánt középosztálybeli pozíció is úgy tűnik fel, mint amely független az azt lehetővé tevő társadalmi viszonyoktól. A tanodáknak tehát egy nehezen feloldható ellentmondás feszítésében kell működniük, amelynek a lényege az, hogy a hátrányos helyzetű gyermekek társadalmi mobilitását elsősorban egyéni erőfeszítések révén hivatottak elérni, miközben annak lehetőségeit társadalmi, gazdasági, politikai (strukturális) kényszerek határozzák meg. A fentiek következtében a fejlesztői munka sok esetben folyamatos kudarcként, egyfajta sziszifuszi küzdelemként jelenhet meg az azt végzők között, amely során a tanodaprogramok missziójának célkitűzéseit szinte lehetetlen megvalósítani.

A fejlesztéskritika egy jelentős irányzata azonban éppen a „siker” fogalmát, valamint a policy (esetünkben misszió vagy célkitűzés) és a megvalósulás viszonyát értelmezi újra (Annist 2005; Ferguson 2015; Mitchell 2002; Mosse 2005). David Mosse (2005) szerint nem a policyn múlik a fejlesztői programok megvalósulásának mikéntje, hiszen az folyamatos megvitatás alatt áll. A szereplők a projektek célkitűzéseit sok esetben ignorálják, ellenállnak neki, taktikailag használják, nem hivatalos célokat követnek a hivatalosak helyett, és mindannyian a saját pozíciójukból fakadó érdekeik szerint teszik ezt. A programok mindennapi gyakorlatai során tehát különböző érdekeket, szempontokat, diskurzusokat kell összeegyeztetni. A fejlesztés valójában ezen összeegyeztetések folyamata. Donorok, tanácsadók, programvezetők, szakemberek, projektmunkások csak akkor képesek befolyást gyakorolni, ha a javaslataik, elképzeléseik lefordíthatóak az érintettek vagy bármely résztvevő saját szándékaira, céljaira, ambícióira. Az igazi kérdés tehát nem az, hogy a policy

siker programot tesz-e lehetővé, hanem az, hogy hogyan termelődik a „siker” a megvalósulás során. Valójában egy projekt nem azért működik, mert a policyból realitás lesz, hanem mert a policy-modell lehetővé teszi az események közös értelmezését. A „siker” akkor következik be, ha a szereplők találnak egy domináns, működő interpretációt, amely a projektet értelemmel ruházza fel számukra (Mosse 2005).

Hasonlóképpen a tanodaprogramok esetében sem az fő a kérdésünk, hogy egyes programok mennyire hűen követik az eredeti misszió céljait, hanem az, hogyan zajlik ez az egyeztetési folyamat, hogyan lesznek összehangolhatóak a különböző résztvevők érdekei, értékei és ambíciói. A Mosse által leírt egyeztetési folyamat fő kihívása pedig a tanodák esetében az eredeti misszió célja, vagyis a középosztályosítási projekt megvalósítása egyéni erőfeszítéseken keresztül, és a „strukturális realitás”, vagyis a célcsoportot előnytelen pozícióban tartó gazdasági, politikai folyamatok között feszülő ellentmondás feloldása (vö. Németh 2020). A tanodáknak ezt az ellentmondást kell kezelniük valahogyan azért, hogy egyáltalán megvalósulhassanak. Ez az ellentmondás különösen erős egy periférikus helyzetű, volt ipari középváros esetében, hiszen a középosztálybeli habitus elsajátítását a tanodák egy olyan társadalmi kontextusban hivatottak érvényesíteni, amely csak igen korlátozott mértékben teszi lehetővé a középosztályi pozíció elfoglalását. Az egyeztetési folyamatokat tehát mindig az adott strukturális kontextusban uralkodó viszonyrendszerek alakítják, amelyek esetünkben egyrészt egy zsugorodó, volt ipari középváros strukturális körülményeit, másrészt az osztályhelyzettel összefüggő cigány–magyar különbségtétel működését jelentik.

Tanulmányomban egy volt iparváros két tanodáján keresztül mutatom be az egyeztetési folyamatok különböző módjait. A tanodák két helyi roma egyesület keretében működnek, az egyeztetési folyamatok alakulásában tehát kiemelt szerepet játszanak a hátrányos helyzetű roma népességhez kötődő intézményrendszerek. Az egyik tanoda (Kezdő Szikra) a 90-es években induló civil szervezetek konjunktúrájához kapcsolódik, a civil társadalom erősítésének és szükségességének eszméjéhez köti a középosztályosodási törekvéseket. Míg a másik (Roma Hajnal) szintén a 90-es években induló roma kisebbségi politika intézményi világához kötődik, amelyben az érdekképviselő csak a pártpolitika logikáján és erőterén belül képzelhető el. Az esettanulmányokban azt mutatom be, hogy e különbségek hogyan alakítják az egyeztetési folyamatokat a szereplők között a program megvalósulása során. Mindezek előtt azonban mindenképp szükséges megvizsgálni az osztályalapú etnikai különbségtétel általános jellemzőit és lokális megjelenését, hiszen ez az a legfőbb strukturális kényszer, amely a tanodák mozgástereit esetünkben meghatározza.

Cigányság és osztályhelyzet

Mindenekelőtt fontos megjegyezni, hogy az etnicitás és az osztálypozíció összefonódása nemcsak a cigányságra és nem is csak Magyarországra jellemző jelenség, hanem egy olyan rendszerszintű folyamat, amely által határ képződik a formális foglalkoztatásban részt vevők, valamint az azon kívül vagy abban csak időszakosan te-

vékenykedő tömegek között (Boatcă 2015; Quijano 2000; Rajaram 2018; Wallerstein 2000). Az általunk vizsgált társadalmi közegekben az előbbi rendre a „magyar”, míg az utóbbi a „cigány” pozícióhoz társul, tehát az osztályviszonyok egyenlőtlenségei az etnikai hierarchia működésével is járnak. A tanodáink „célcsoportjának” ingatag strukturális helyzete szintén abból fakad, hogy a formális munkaerőpiac vagy nem szívja fel őket, vagy csak igen nehezített körülmények között ad helyet számukra. Tehát bizonyos értelemben pozíciójuk az ún. „felesleges” vagy „többlet”-népesség fogalmával írható le. Ahogy azonban számos szerző írja, e „felesleges” népesség nincs kizárva a kapitalista termelési rendszerből, csupán annak egy privilegizáltabb szegmenséből, a formális, stabil bér munkából. Valójában ez a népesség éppen kizáratása által részese a termelésnek, a munka olcsó, könnyen mozgatható és kizsákmányolható tartalékseregeként (Dunaway 2018 [2012]; van der Linden 2001; Rajaram 2018; Sanyal 2007; Wallerstein 2000). E szerzők azonban azt is hangsúlyozzák, hogy e réteg gyakran rasszizált vagy etnicizált népesség, a faji vagy etnikai hovatartozás az előnytelen strukturális pozíció esszencialista igazolásaként működik, az osztályhatárok stabilizálásaként (Boatcă 2015, Rajaram 2018, Quijano 2000, Wallerstein 2000). Az osztályhelyzet rasszizálásának/eticizálásának e globális léptékben zajló folyamata közép-kelet európai kontextusban elsősorban „cigánykérdésként” jelenik meg (Efremova 2012; Grill 2018; Kovai 2017; Petrovici–Rat–Simionca–Vincze 2019; Rajaram 2018; Szombati 2018). Vagyis magyarországi esetekben, ahogy az általunk vizsgált városban is, az osztályviszonyok egyenlőtlenségei a „cigány”–„magyar” etnikai különbségtétellel erősödhetnek meg.

Ugyanakkor az etnicitás és az osztályhelyzet közötti megfelelés szigorúsága nem mindig és mindenhol azonos mértékű. E célcsoportok társadalmi helyzetét ugyanis esetünkben leginkább a formális, állandó bér munka expanziójának és visszahúzóadásának ciklikus mozgásai alakítják. Míg egy felívelő gazdasági ciklusban e csoportoknak van némi esélyük betagozódni a formális bér munka legalsóbb szintjeire, addig a válságok idején kiszorulnak onnan. Ezt a hullámzást az osztályalapú etnikai különbségtétel működése is követi. Egy konjunktúraciklusban a társadalmi mobilitás csatornái is jobban megnyílnak, amelynek nyomán az etnikai különbségtétel kirekesztő mechanizmusai sem érvényesülnek olyan nagy erővel. Úgy tűnhet, hogy ebben az időszakban az egyéni erőfeszítések és a strukturális körülmények nem elmentmondásban, hanem összhangban állnak egymással, így aztán a tanodaprogramok is több „sikert” könyvelhetnek el. A strukturális körülmények kedvezőtlenebbre fordulásával azonban a tanodák „sikerhez” vezető útja is rögzösebbé válhat, vagy egyszerűen „siker” fogalma értékelődik át az egyeztetési folyamatok során.

A tanodáknak tehát e rendszerszintű folyamatok hatalmas erőfőlnyében kellene teljesíteni az egyének középosztályosodásának misszióját. A tanodák hivatása tulajdonképpen az, hogy az etnikailag stigmatizált munka tartalékseregéből minél több gyerek küzdje fel magát az egzisztenciális biztonságot, kiszámítható, megbecsült életpályát nyújtó középosztálybeli pozícióba. Igen egyenlőtlen küzdelem ez, amelyet

a tanodáknak valamiképpen pacifikálniuk kell a megvalósulás egyeztetési folyamatai során. Az egyeztetési folyamatok azonban mindig a lokális viszonyok között történnek, ahol a rendszerlogika sajátos módokon érvényesíti erejét. Habár a munka tartaléksege nagyon is szükséges a tőke folyamatos felhalmozásához, a formális bérmunkán kívül rekedtek a helyi középosztály szempontjából mégis szó szerint „feleslegesnek” tűnhetnek, egyszerűen nemkívánatosnak, akiktől jobb lenne a falvaknak, városoknak megszabadulniuk, hiszen ők testesítik meg a strukturális labilitás és a társadalmi dezintegráció riasztó tapasztalatát. És mivel ez többnyire etnicizált népességet, esetünkben a cigányságot jelenti, a fenti kívánalmak olykor rasszista követelésként jelennek meg, máskor pedig helyi intézmények kirekesztő mechanizmusai által teljesülnek (vö. Feischmidt–Szombati 2013; Kovai 2017; Szalai 2007, 2010; Szombati 2018; Virág 2015).

Lokális szinten az osztályhelyzettel kapcsolatos aspirációk és félelmek tehát összekapcsolódnak az etnikai különbségtétellel, amely nagyban meghatározza a tanodák mozgásterreit az egyeztetési folyamat során. Az aktoroknak a fenti státuszfélelmek kirekesztő mechanizmusai között kellene érvényesíteniük a hátrányos helyzetű, többnyire cigány gyermekek társadalmi mobilitását. Amint láttuk, az osztályhelyzet és az etnicitás összefonódása azonban rendszerszintű folyamat, amely kiemelt szerepet játszik a lokális osztályviszonyok alakításában, egyenlőtlenségeinek újratermelődésében. Ugyanakkor a rendszerszintű folyamatok máshogy jelennek meg a különböző pozíciójú városokban, e különbségek pedig másfelé irányíthatják a tanodák egyeztetési folyamatait. Az általunk vizsgált városban a szélesebb, rendszerszintű folyamatok elsősorban a drasztikus népességsökkenésben és az ezzel járó demográfiai átalakulásban mutatkoznak meg, amelyek maguk után vonják az osztályalapú etnikai különbségtétel változásait is.

A megvalósulás helyszíne: osztály- és etnikai különbségek egy zsugorodó városban

Az általunk vizsgált városban az osztályalapú etnikai különbségtétel a tartós népességsökkenés és a demográfiai átrendeződés évtizedek óta zajló ambivalens folyamataiba illeszkedik (vö. Jelinek–Virág 2020; Virág 2020). Egy volt ipari középváros csak igen korlátozott mértékben teszi elérhetővé a magasabb státuszú osztálypozíciók elfoglalását, így a társadalmi mobilitás vágya elköltözésre sarkallja az arra képes rétegeket. A fenti folyamat legfőbb sajátossága tehát, hogy a városból való elvándorlás elsősorban a képzetesebb, jobb pozíciójú lakosságra jellemző, míg a legkedvezőtlenebb helyzetű népesség erőforrás híján a városban ragad. Mivel a fenti osztályhelyzet sok esetben bizonyos etnikai hovatartozással társul, ezért a város osztályszerkezetét érintő demográfiai átalakulás együtt jár a cigányság arányának növekedésével is (vö. Durst 2010; Kovách 2012; Ladányi–Virág 2009; Virág 2010). Az osztályhelyzet etnicizálódása és a fenti demográfiai változások hatásai igen ellentmondásosak lehetnek (vö. Németh 2020). A jelenlegi munkaerőhiány következtében például olyan pozíciók is megnyílhatnak az etnikailag stigmatizált, marginalizált népesség számára, amelyek korábban nem, ami alapvetően kedvez a társadalmi

mobilitás lehetőségeinek. Ugyanakkor a cigányság arányának növekedése újfajta kirekesztő mechanizmusokat indíthat el, hiszen a helyi középosztályi státusz védelme többek között a cigányságtól történő elzárkózásban manifesztálódik. A fentiek leginkább a városi oktatási rendszer szelekciós mechanizmusaiban érhetőek tetten, amely többnyire etnikai szegregációt is jelent (vö. Szalai 2010; Zolnay 2020). A tanodák szervesen kapcsolódnak a helyi oktatási rendszerhez, így elkerülhetetlen, hogy maguk is viszonyuljanak e szelekciós mechanizmusokhoz valamilyen módon, akár úgy, hogy részeivé válnak, akár a folyamatos ellenállás révén.

A városban tehát a társadalmi mobilitás évtizedek óta összekapcsolódik a térbeli mobilitással, pontosabban szólva a városból való elköltözéssel. Míg azonban a 2008-as válság előtt a megyén vagy országon belüli centrumok rendelkeztek nagyobb elszívó hatással, addig a válság után az EU-n belüli centrum-periféria viszony lett egyre hangsúlyosabb. A külföldi, elsősorban nyugat-európai munkavállalás a megélhetési stratégiák normatív mintázatává vált a városban a társadalom szinte összes rétegében (vö. Váradai 2019). A külföldi munkavállalás lehetővé teszi a helyi viszonyrendszerekből nem kinyerhető tőkék megszerzését, újfajta társadalmi mobilitási csatornát jelent, amely egyféle alternatív, sőt rivális társadalmi mobilitási útvonalként jelenik meg a tanodák oktatáson keresztül történő középosztályosodási projektje mellett. A külföldi munkavállalásnak a társadalmi mobilitásra és a tanodák működésére gyakorolt hatásairól még nincsen pontos képünk, annyi azonban biztosnak látszik, hogy a külföldi munkavállalás a fent leírt osztályalapú szelektív elvándorlás folyamataiba illeszkedik, hiszen a tartós kivándorlás a tőkeerősebb rétegeket érinti. A külföldi munkavállalás tehát tovább erősítheti a népességsökkenés demográfiai átalakulással járó folyamatait, amelynek hatásai, mint láttuk, igen ambivalensek az osztályalapú etnikai különbségtétel működésére.

A hátrányos helyzetű cigányság számarányának növekedése azonban nemcsak a fenti kirekesztő mechanizmusokat indíthatja el, hanem azt is eredményezheti, hogy a cigányság súlya megnő a helyi politikai közéletben, hiszen szavazataik jelentősége felértékelődik. A városban annak méretéhez és gazdasági-politikai súlyához képest egyébként is élénk roma közéletet találhatunk, mind civil, mind kisebbségpolitikai vonalon jelentős szereplők és intézmények nőttek ki az elmúlt évtizedekben. E szereplők különböző módokon és súllyal, de rendre helyet kapnak a város döntéshozatalában; ha szándékaikat nem is tudják érvényesíteni, a vezetés mégis legitim szereplőként tekint rájuk. Tanodáink szintén ezekhez az intézményekhez kapcsolódnak. Habár a demográfiai átalakulás fenti aspektusa konkrétan a kisebbségpolitikai érdekképviselő intézményéhez kötődő tanoda egyeztetési folyamataiban kap jelentőséget, általában a cigányság helyi pozíciójára is jelentős hatást gyakorol.

A tanodák egyeztetési folyamatait tehát a fenti strukturális körülmények között zajlanak, ezekben kell kezelniük valahogy azt a kulcsellentmondást, amely a középosztályosítási küldetés és a helyi viszonyok „strukturális realitása” között feszül.

A két tanoda: a „civil” és a „politikai”

Brókerek és közvetítők

A civil és a kisebbségpolitikai intézményrendszer merőben más értelmezési keretet ad a tanoda programok megvalósulásának egyeztetési folyamataihoz. Az előbbi esetben a kulcsellentmondás explicit módon, problémaként jelenik meg a tanoda mindennapi működésében. A program megvalósulását alapvetően határozza meg a feszültség az általa képviselt értelmiségi középosztálybeli habitus és a helyi társadalmi viszonyok reális lehetőségei között. A másik esetben ezzel szemben a kulcsellentmondás rendre feloldódik a célcsoport megélhetési stratégiái között. A tanoda mindennapi működése során a célcsoport strukturális helyzetéből fakadó stratégiák az a veszéllyel fenyegetnek, hogy uralmuk alá hajtják a tanoda középosztályosodási projektjének eredeti küldetését. A fenti eltérés a civil és a kisebbségpolitikai intézményrendszer különbségeiből adódik, amelyekhez a két tanodát életre hívó helyi roma egyesületek kötődnek. E két intézményi környezet máshogyan kapcsolódik a szélesebb strukturális folyamatokhoz, más típusú viszonyt hoz létre a célcsoporttal és a többségi társadalommal, ahogyan más értékeket, erőforrásokat rendel a társadalmi mobilitáshoz is.

Egy kisváros társadalmi kontextusában azonban sokszor egy személyben sűrűsödnek össze egy-egy hegemon diskurzus és intézményi kultúra osztályhabitushoz kapcsolódó értékvilágai. Gyakran e személyek lesznek ezek helyi képviselői, akik azonban nem csupán közvetítik a hegemon diskurzust, hanem a lokális viszonyokhoz adaptálva módosítják is azt, még akkor is, ha ezek a módosítások sok esetben elismerés hiányában láthatatlanok maradnak (Ivasuic 2018). Ők azok az aktorok, akiket a szakirodalom „brókernek” hív. A „bróker” az a szereplő, aki egyszerre működik az erőforrások kapuőreként és áramoltatójaként, ugyanakkor a „bróker” nem pusztán közvetítő, hanem ő az, aki a közvetítés folyamatában kitermeli a hatalom és a morál helyi dinamikáit és értelmezését (Auyero 2000; Auyero–Benzecry 2017; James 2011; Koster – van Leynseele 2018).

A Kezdő Szikra és a Roma Hajnal egyesület alapítói ilyen szereplőknek tekinthetők, hiszen ők azok, akik egy bizonyos értelemben hegemon intézményrendszer és diskurzus erőforrásait képesek a helyi közegbe becsatornázni. A Kezdő Szikra esetében ez az erőforrás a civil társadalom eszméjéhez és az értelmiségi osztályhabitusához kötődő civil szervezeti hálózatot jelenti. Vezetője, Zsuzsanna e fenti civil intézményrendszer és diskurzus erőforrásait mozgósítja, viszi be egy volt iparváros lokális viszonyai közé. A városban az ő tevékenységeihez kötődnek az oktatáson keresztül történő roma középosztályosodás tipikus értékei. A Roma Hajnal esetében pedig az erőforrások a roma kisebbségi önkormányzat intézményrendszeréből és diskurzusából származnak, amelyek inkább a helyi politikai hatalomhoz kapcsolódnak. Az egyesület vezetője, Robin kapcsolati tőkéje révén egyfajta közvetítői szerepet tölt be a lokális intézményes (politikai) hatalom és a helyi szegénynegyed

között. Robin az a közvetítő figura, aki a mindennapi létfenntartáshoz szükséges erőforrásokat csatornázza a helyi szegénynegyed közegébe. A következő fejezetekben a tanodák e két intézményrendszerhez kapcsolódó egyeztetési folyamatait mutatom be, amelyek szorosan kapcsolódnak alapítójuk életútjához és osztályhabitusához.

A Kezdő Szikra: „elképzelt középosztály” egy volt iparvárosban

Egy gyárváros és az értelmiségi habitus

A Kezdő Szikra egyesület több mint másfél évtizedes működését alapvetően határozza meg a civiltársadalom ethoszának és az értelmiségi habitus helyének keresése a lokális társadalmi viszonyok között. A tanoda mindennapi működésében szintén a civil társadalom ethoszával átítatott középosztályosítási projektje küzd az azt akadályozó strukturális folyamatokkal: többek között a civilszervezeti hálózatok leépülésével, a város strukturális helyzetéből fakadó erőforráshiányokkal, a helyi osztályalapú etnikai különbségtétel kirekesztő mechanizmusaival és végül, de nem utolsósorban a célcsoport sérülékeny társadalmi helyzetéhez adaptálódó habitusával. E fenti értelmezési keret alakulása azonban nem magától értetődő, hanem a civil társadalom eszméjéhez kötődő intézményi hálózatból ered. Ebben a keretben a középosztályosítás nem pusztán az egzisztenciális biztonság elérését jelenti, hanem bizonyos értékek elsajátítását is, amelyek egyfajta értelmiségi habitushoz kapcsolódnak. Ilyen érték például az oktatás útján történő társadalmi mobilitás, az etnikai identitás egyéni döntésen alapuló választhatósága, a magaskultúra fogyasztása, szintén az oktatáshoz kötődő szakértelem elismerése vagy éppen a gyermekek egyéni készségeinek kiteljesítése. A Kezdő Szikra tanoda többek között ezeket az értékeket képviselve végzi tevékenységét egy olyan társadalmi közegben, ahol e fenti értelmiségi osztályhabitus megvalósulásának kevés a realitása, következésképpen a célcsoport társadalmi mobilitási stratégiái sem ebbe az irányba tartanak. Az egyeztetési folyamatok fő tétje tehát az ellentmondás kezelése a helyi társadalmi struktúrára, a célcsoport reális lehetőségei és a tanoda által képviselt értékek között. Ahhoz azonban, hogy átlássuk a fentiek hatását a tanoda megvalósulásának folyamataira, érdemes megnéznünk a tanoda vezetőjének életpályáját, aki mint „bróker” figura közvetíti ezeket az értékeket, erőforrásokat a helyi közeg felé.

A Kezdő Szikra egyesület és tanoda alapítója, Zsuzsanna első generációs roma értelmiségi, most negyvenes éveinek elején jár, életpályája a helyi roma középosztályosítás egyik jellegzetes irányát mutatja meg, amelyben a civil szervezetek hajdani konjunktúrájának legalább akkora szerepe van, mint az oktatási rendszer mobilitási csatornáinak. Zsuzsanna, habár a városban nőtt fel, soha nem lakott az egykori cigánytelepen, ahol a népes oláh cigány közösség élt. Szemben a városi oláh cigány többséggel, ő romungró származású, szülei gyári munkások voltak, akik jellegzetes aszimulációs életpályát futottak be. A szülők mindig arra törekedtek, hogy kapcsolati

hálójuk a helyi cigány közösségen túlmutasson, lányukat pedig tanulásra ösztönözték, boldogulását elsősorban az oktatáson keresztül képelték el. Zsuzsanna akkoriban a helyi gimnáziumban tanult tovább egyetlen romaként, azután pedig a közeli nagyváros tanítóképzőjén szerzett diplomát. Mindeközben Zsuzsannát más meghatározó impulzusok is érték. Még gimnazista korában ismerkedett meg a közeli nagyvárosban kibontakozó roma civil szerveződések munkájával. A főiskola alatt, majd annak elvégzése után is e civil szervezeteknél dolgozott, civil kapcsolathálókon keresztül bejáratos lett fővárosi, felső középosztálybeli értelmiségi körökbe is. Pályáját, értékválasztásait, felhalmozott kapcsolati és kulturális tőkéit ezek az élmények alakították. Amikor Zsuzsanna már úgy érezte, hogy elég tapasztalatot és szakmai gyakorlatot szerzett, elhatározta, hogy a városban hoz létre saját tanodát. Azzal a felvállalt céllal tette ezt, hogy a helyi hátrányos helyzetű gyerekekhez is eljuttathassa az értelmiségi, középosztálybeli habitus értékeit, amelyeket mobilitási pályája során ő is elsajátított.

Habár ez a fenti küldetés összhangban áll a tanodaprojektek küldetése által képviselt elvárásokkal, kevésbé kompatibilis a strukturális körülmények adta lehetőségekkel. A Kezdő Szikra tanoda megvalósulása ezért egy állandó helykeresésnek tekinthető a lokális társadalmi viszonyok között. E helykeresés tétje, hogy a tanoda megőrizze integritását és relatív autonómiáját a nála jóval dominánsabb helyi intézményi struktúrák, például az iskola és a szokásrendszerek, például a célcsoport stratégiái között, miközben a működés érdekében alkalmazkodnia is kell hozzájuk. A tanodának tehát egyfajta köztes teret kell létrehoznia az általa képviselt értékvilág és a volt gyárváros strukturális realitása között. Ez a közteség a szakmai stáb közös értelmezési keretében „híd”-szerepként fogalmazódik meg.

Tanoda mint „köztes tér”

A tanoda mint „köztes tér” működése többek között az iskola hegemon intézményével való viszonyában érthető meg. Az iskola intézménye dominanciájánál fogva mindig azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a helyi oktatási rendszer szelekciós mechanizmusainak eszközévé teszi a tanodát, hiszen a tanoda a lokális kontextusban hamar a szegregált intézmények szerepébe kerülhet, ahová a „nem kívánatos” cigány gyermekek kerülnek. Hasonlóképpen az is állandó fenyegetésként jelenik meg, hogy az iskola teljesítményelvű logikája pusztán „C” osztályos tanuló napközivé degradálja a tanoda igen komplex funkcióját. Az egyeztetési folyamatok során tehát a tanodának meg kell védenie magát az iskolák intézményi túlerejétől, mindezt úgy, hogy közben az együttműködés is elengedhetetlen, hiszen a gyerekek egy része az iskola ajánlásával érkezik. Az iskolával történő egyeztetési folyamatok következképpen igen egyenlőtlenek, a „köztes tér” könnyen elvesztheti kontúrjait. A tanoda autonómiájának megőrzésében a szakmai stáb közös értelmezési kerete döntő szerepet kap, hiszen úgy tűnik, részben ez biztosítja a tanoda integritását az azt szétszedő strukturális viszonyok között.

A Kezdő Szikra szakmai stábjának közös fejlesztői diskurzusában a gyermek társadalmi beágyazottságától, iskolai teljesítményétől függetlenül, önmagában álló

értékként jelenik meg, mint egy kibontakozásra váró lehetőség, amely együtt jár a társadalmi felemelkedéssel. A tanoda mai gárdája: mentorok, különböző, diplomás szakemberek, közmunkások egyaránt osztják a Kezdő Szikra misszióját, vagyis azt, hogy a gyerekek az iskolai teljesítményük javulása mellett részesülhessenek a középosztálybeli gyerekeknek kijáró élményekben és értékekben. A stáb tagjai abban is egyetértenek, hogy a tanoda fő funkciója nem pusztán a jobban tanuló gyerekek „szállítása”, hanem egy olyan tér kialakítása, ahol a gyerek „önmaga” lehet, ahol felszabadulhat kicsit az iskola és a család vagy akár a kortárscsoport rá nehezedő elvárásaitól. A tanoda tehát egy olyan térként jelenik meg, ahol a strukturális kényszerek legalább pár röpké órára nem érvényesítik erejüket.

Ugyanakkor e „köztes tér” közös értelmezési keretének kialakulása, magának a szakmai stábnak a fenntartása sem független a strukturális lehetőségektől. Sőt az egyeztetési folyamat egyik legfőbb kihívása a tanodaprojektek által elvárt szakmai stáb biztosítása, hiszen a pályázatok még az inkább személyes készségeket igénylő mentori pozíció betöltését is diplomához kötik. A diplomával rendelkező szakemberek bevonása azonban extrém nehézséget jelent egy zsugorodó középvárosban, hiszen olyan, egyetemet végzett munkatársakra van szükség, akik nemcsak azonosulni tudnak a fenti küldetéssel, hanem személyes ambícióik, megélhetési stratégiáik szempontjából is megfelelő hely számukra egy középvárosi tanoda többnyire csak részfoglalkoztatást nyújtó pozíciójának betöltése. Habár Zsuzsanna rendkívül éles szemmel szűrja ki a kulturális tőkében és habitusban hozzá hasonló, szakértelemmel rendelkező embereket a városban, a fentebbi fejezetekben ismertetett mobilitási stratégiák igencsak leszűkítik számára a választékot.

A diplomás szakértelem biztosítása a hátrányos helyzetű gyermekek számára azonban a tanodának csak az egyik funkciója. A tanoda „köztes terének” fenntartásában talán még fontosabb az állandó jelenlétet, a tanoda hétköznapi működését biztosító munkatársak alkalmazása, hiszen ők azok, akik a mindennapokban megteremtik a gyermekek számára a tanoda „köztes terének” biztonságát és otthonosságát. A tanodapályázatok azonban kevés forrást allokálnak erre a funkcióra, így e munkatársak megszerzése további egyeztetési folyamatokat igényel. Ezeket a munkaköröket olyan érettségizett, gyermekes, közfoglalkoztatott roma nők töltik be, akik úgy érzékelik, a helyi elsődleges munkaerőpiac jelenlegi körülményei között nem tudnák a munka és a család igényeit összeegyeztetni. Ők származásuk és személyes viszonyaik révén némileg kapcsolódnak a célcsoport társadalmi közegéhez, így a köztes téren belül is egyfajta közvetítőként működhetnek a célcsoport és a tanoda társadalmi mobilitási projektje között.

A „köztes tér” tulajdonképpen az „otthonlét” egy sajátos formája, ahol a különböző szereplők úgy ismerhetik fel a számukra otthonos viszonyokat, hogy közben valamilyen módon kapcsolódnak a tanoda középosztályosítási küldetéséhez. Ezt az „otthonosságot” elsősorban az informális viszonyok biztonsága teremti meg, amelyek főként Zsuzsanna köré összpontosulnak. A tanoda hétköznapi működését szervező munkatársak

az ő kapcsolati hálójából kerültek ki. A bizalomra épülő informális viszonyok nemcsak a közös értelmezési keret fenntartásában segítenek, hanem a bizonytalan strukturális helyzetben is kapaszkodót nyújtanak. Előfordult például, hogy Zsuzsanna nyugdíjas nagynénje akkor is bejárt „gazdasszonyként” dolgozni, amikor a finanszírozás éppen szünetelt, így biztosítva a tanoda működésének folytonosságát. Az informális viszonyok azonban a célcsoport számára is elsődleges igazodási pontokat jelentenek, többnyire ezeken keresztül ismerik fel az otthonos motívumokat a tanoda „köztes terében”. Az informális kapcsolódások nélkül mindig fennáll a veszélye annak, hogy a tanoda funkciója felismerhetetlenné vagy értelmezhetetlenné válik a célcsoport számára.

A tanoda mint „köztes tér” helye a célcsoport stratégiáiban

A tanoda jelenleg egy háromemeletes bérház legfelső emeletén működik, félúton a szegénynegyed és a belváros között, ezzel is mintegy kifejezve köztes jellegét. A házba belépve már a lépcsőházban gyermekrajzok és színes feliratok fogadják a látogatót, amelyek mind-mind a „gyermek” mint kiteljesítendő érték elvét hirdetik: „értékes vagy”, „számít a véleményed”, „nagyszerű dolgokra vagy képes” – olvashatjuk, mintegy ellentételezve a gyermekek strukturális helyzetéből fakadó elhanyagoltságát. A tanoda maga egy olyan otthon képét idézi fel, ahol a biztonság mellett a kiteljesedéshez és a társadalmi felemelkedéshez szükséges kulturális javak is elérhetőek: számítógépek, könyvek, hangszerek, társasjátékok állnak a gyerekek rendelkezésére. A tanodába járó gyermekek sokszor csak bolyonganak e javak között, vagy egyiktől a másikig rohannak, felkapják, majd leteszik őket. A tanoda személyzete ilyenkor igyekszik „útba igazítani” őket, megtanítani az e javakhoz tartozó osztálypozíció viselkedési módjait. Az „útba igazítás” azonban más területeken is működik, a tanoda a cigányság és az osztálypozíció viszonyát téríti el a megszokottól idegen irányba. A színes falakon Martin Luther King és Gandhi idézetei olvashatók, a szekrényeket lovári nyelvű szöszedetek díszítik. A fentiek összekapcsolják az etnikai identitást az érdekérvényesítés és a középosztályosodás lehetőségével, ami újszerű a lokális kontextusban, hiszen a cigányság többnyire stigma, amely az alacsony osztálystátuszhoz társul.

Úgy tűnhet, a Kezdő Szikra tanoda a maga középosztályhoz kötődő értelmiségi habitusával egyfajta strukturális otthontalanságra lenne kárhóztatva a városban. A szülők és a tinédzserek egy része ennek megfelelően nem is találja meg a tanoda funkcióját. A tanoda egy értelmezhetetlen és így irreleváns tér számukra, vagy éppen az idegenséget ismerik fel benne, a középosztálybeli habitus intézményét, ahová ők életükben felhalmozott tapasztalataik alapján „nem valók”. A szülők és a gyerekek a tanodához is, mint minden, gyerekeket felügyelő intézményhez a hatósági jelleget társítják, elsősorban ellenőrző funkcióval ruházzák fel, ami igencsak megnehezíti a bizalmi viszony kialakulását. Más esetekben a tanoda erősen stigmatizált helyé válhat a célcsoport szemében, ahova „nyilvánvalóan” olyan gyerekek járnak, akikkel valami „gond” van, ezért igyekeznek elkerülni azt. A tanodának elsősorban a városban domináns mobilitási stratégiák között kell érvényesülnie, ami szintén számos kihívást hordoz.

Az egyik domináns mobilitási stratégia az oktatáshoz kötődik, amely elviekben kapcsolódik a tanoda középosztályosítási projektjéhez. A szülők azonban elsősorban a helyi oktatási rendszer szelekciós logikája szerint igyekeznek biztosítani gyermekeiknek az előbbre jutást. Ebben a logikában pedig minden intézmény kerülendő, ahol túl magas a hátrányos helyzetű cigány gyermekek aránya, következésképpen a tanoda is. A mobilitási stratégiák e fenti alaptételét még azok a szülők is elsajátítják, akiknek nincs elegendő erőforrásuk ahhoz, hogy gyermeküket magasabb státuszú intézménybe járassák. Esetükben e hegemon stratégia azt eredményezi, hogy „nem tudják” igénybe venni a tanoda szolgáltatásait, hiszen azt a helyi oktatási rendszer legalsóbb, stigmatizált szegmensként értelmezik, ahonnan minden erejükkel próbálnak kikeveredni. A fentiek eredményeképpen az ún. feltörekvő családok egy része, akik még esetleg osztanák is a tanoda társadalmi mobilitáshoz kötött értékeit, nehezen vonhatók be.

A másik domináns társadalmi mobilitási stratégia, a külföldi munkavállalás kevéssé kapcsolódik az oktatáshoz. A külföldi munkavállalás egyféle alternatív, sőt rivális társadalmi mobilitási útvonalként jelenik meg a tanodák oktatáson keresztül történő középosztályosítási projektje mellett. E rivális stratégia erejét és hatásait a tanoda munkatársai is érzékelik, ezt többnyire úgy fogalmazzák meg, hogy a tanulásnak, főleg a diplomaszerezéshez szükséges érettséginek kisebb lett a presztízse az elmúlt években. *„Ha egy gyereket ma megkérdezel, mi szeretne lenni, azt mondja, majd kimegyek németbe mosogatni”* – mesélik. Mások olyan esetekről számolnak be, amikor a szülők drasztikus hirtelenséggel szakították meg gyermekük felfelé ívelő iskolai pályáját a külföldi munkavállalás miatt. A külföldi munkavállalás lehetősége a gyerekekkel folytatott beszélgetésekben is megjelenik mint a jövőre vonatkozó ambíció. Ezt a stratégiát néhány külföldön keresett szakma kivételével többnyire nem kötik össze az oktatás útján történő felemelkedéssel.

A tanodának tehát a fenti két domináns mobilitási stratégia között kellene definiálnia a saját helyét, miközben mindkét stratégia dinamikái inkább a tanoda ellen hatnak, mintsem mellette. A megvalósulás egyeztetési folyamatai során azonban úgy tűnik, mégis létrejön a célcsoporttal a társadalmi mobilitás egyfajta közös értelmezési kerete, amely megteremti a kapcsolódás lehetőségét. Sok esetben azok a szülők és gyerekek veszik igénybe a tanoda szolgáltatásait, akik valamilyen távol akarják magukat tartani strukturális helyzetüktől, például a szegénynegyed utcai életének fenyegetéseitől. *„Amíg a gyerek tanodában van, addig sem lóg az utcán”* – mondják a Kezdő Szikrába járó gyerekek szülei. A tanoda olyan tér a szülők és a gyerekek számára, ahol ha csak pillanatokra is, de kiléphetnek abból a strukturális pozícióból, amelyben életük nagy részét töltik. A tanodának az a felvállalt funkciója, hogy a gyermek a tanoda köztes terében megpihenjen kicsit a ránehezülő strukturális kényszerek között, tehát úgy tűnik, sok esetben rímel a célcsoport igényeire.

A fenti egyeztetési folyamatok azonban rendre strukturális korlátokba ütköznek a megvalósulás során. A sérülékeny strukturális helyzetű családokban például a gyerek nem kifejezetten a kibontakozásra váró lehetőség, hanem inkább egy funkció, többek

között például munkaerő. A nagyobb testvéreket sokszor a kisebbek felügyeletére fogják be, így a tanodában töltött időre ez a segítség kiesne a család életéből. A tanoda és a célcsoport különböző, gyermekkel kapcsolatos attitűdje sokszor teljesen megakasztja az egyeztetési folyamatokat, nem egy lánygyermek esett ki a tanodából a fentiek miatt. Ugyanakkor a tanoda legfőbb vonzereje az, hogy a sérülékeny strukturális helyzetből fakadó hiányokat pótolni tudja, tehát egyfajta kvázi „szociális intézményként” működik. A legkülönbélebb hiányok lehetnek ezek, a pótvizsgára felkészítő magántanártól kezdve a nyári táboron át a délutáni uzsonnáig. A tanoda e hiánypótló funkciója azonban a szegénnyel is társítja az intézményt, olyan helyé teheti a célcsoport szemében, ahová azok mennek, akik nem tudják biztosítani a dolgokat a gyermekeiknek, tehát a tanoda a szegénységgel járó stigmatizáció terévé válhat.

Az egyeztetési folyamatoknak tehát számos strukturális kényszerítő tényezőn kell valahogyan úrrá lennie, legyenek azok a társadalmi mobilitás hegemón stratégiái, az etnikai különbségtétel kirekesztő mechanizmusai vagy éppen a tanoda „strukturális otthontalansága”, „középosztályiságának” idegensége a célcsoport szemében. Azt is láttuk, hogy az egyeztetési folyamatok során létrejönnek kapcsolódási pontok, kialakul egy közös értelmezési keret, amelyben a tanoda értékkel ruházódik fel, a mindennapok során hasznosítható intézménnyé válik a célcsoport bizonyos tagjai számára. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy mind a strukturális korlátok leküzdésében, mind a kapcsolódási pontok megtalálásában kiemelt szerepet játszanak az informális viszonyok, a személyes kötődések. Szinte kivétel nélkül minden szülő egyfajta személyes élményt nevez meg a tanodával való bizalmi viszony első lépéseként, legfőképpen Zsuzsannával, aki minden erejével igyekszik elhozni a volt gyárváros lakóinak a középosztálybeli értelmiségi habitus értékeit és erőforrásait.

Mint láttuk, a Kezdő Szikra egyeztetési folyamatainak fő tétje, hogy valamiképpen kezelje az ellentmondást az értelmiségi habitushoz kötődő középosztályosodás egyéni projektje és a strukturális kényszerek között, amelyek a célcsoport osztályhelyzetét és mobilitási stratégiáit alakítják. Az egyeztetési folyamatok során létrejönnek a találkozási pontok a tanoda küldetése és a célcsoport stratégiái között. Ugyanakkor a tanoda köztes terének integritását folyamatosan kihívás elé állítják a zsugorodó, volt gyárváros társadalmi viszonyai, köztük a pár éve létesült új tanoda, a Roma Hajnal eltérő intézményi logikára támaszkodó működése.

A Roma Hajnal: a „strukturális realitás”

Politikai klientelizmus és roma érdekképviselés

A Roma Hajnal egyesület a kisebbségpolitikai érdekképviselés intézményi világához kapcsolódik. Ebben az intézményi keretben az ún. „strukturális realitás” nem akadály, hanem egyszerűen az a terep, ahol az erőforrásokért küzdeni kell. Ennek megfelelően a kulcsellentmondás a középosztályosítási projekt és a „strukturális realitás” között nem

feszültségként jelenik meg, mint a Kezdő Szikra esetében. A Roma Hajnalnál éppen az a veszély fenyeget, hogy a tanoda szinte teljességgel illeszkedik a helyi társadalmi viszonyok dinamikáihoz, ez a különös harmónia pedig majd a középosztályosítási projekt eltűnéséhez vezet. A fenti különbség a Kezdő Szikrához képest elsősorban a különböző intézményi és diszkurzív háttérből fakad, amelyekbe a tanodák ágyazódnak.

A Roma Hajnal egyesület a 90-es években induló roma kisebbségi politika intézményi háttérből nőtt ki, amelyben az érdekképviselő, valamint a társadalmi felemelkedés kevésbé a civil társadalom eszméjéhez vagy az oktatáshoz kapcsolódik, inkább a helyi és országos politikai viszonyokhoz kötődik. Az érdekképviselőnek és a társadalmi felemelkedésnek ez a stratégiája a szegény közösségekre jellemző politikai klientelizmus gyakorlatait hozza létre (Auyero 2000: 55–81; Auyero–Benzecry 2017: 99–119). A roma érdekképviselő politikai intézményéhez kapcsolódó Roma Hajnal egyesület a politikai klientelizmus szálain keresztül szorososan be van kötve a helyi társadalom strukturális viszonyaiba, ám úgy tűnik e viszonyok is csak szűk teret adnak egy tanoda fejlesztői tevékenységének. A Roma Hajnal tanoda esetében az egyeztetési folyamatok tétje éppen az, hogy a policy eredeti középosztályosítási projektje ne tűnjön el teljesen a célcsoport strukturális helyzetéből fakadó stratégiái között, a közös értelmezési keretben pedig valamiképpen helyet kapjon a középosztályosítási projekt relevanciája.

Ahhoz azonban, hogy a Roma Hajnal tanoda működését és társadalmi beágyazottságát jobban átlássuk, szintén érdemes megismerni alapítójának, jelenlegi vezetőjének életpályáját, hiszen abban nyomon követhető a roma kisebbség politikai érdekképviselőtének és a helyi cigány közegeknek a viszonya, ahonnan az egyesület alapítója is származik. Robin, ahogy a városban szólítják, negyvenes éveinek elején járó roma férfi. Életpályája egy darabig párhuzamosan haladt a városi cigányság társadalomtörténetével, családja a helyi oláh-cigány közösséghez tartozott. Robin kora gyermekkorát a városzéli cigánytelepen töltötte, szülei és idősebb testvérei a gyárban dolgoztak, az iskola után az ő útja is egyenesen a gyárba vezetett, amely akkoriban a boldogulás evidens helyszíne volt a helyi cigányság számára. Zsuzsanna szüleivel ellentétben Robin apja és anyja a felemelkedés lehetőségét nem annyira az oktatásban és az etnikai határokon túlmutató kapcsolati tőkében, hanem éppen a cigánysághoz kapcsolódó rokoni hálózatok erejében látta. Fiaik később e hálózatok működtetésével értek el sikereket a helyi roma politika világában. A 90-es években Robin szintén a rokoni szálakon keresztül, testvérei révén került kapcsolatba az akkoriban kibontakozó roma kisebbségi önkormányzatiság intézményével. A roma érdekvédelem kérdése azonban a gyár bezárása után erősen összefonódott a saját önfenntartás egzisztenciális tétjeivel. A gyár bezárása ugyanis Robint és családját is érzékenyen érintette, a „politika” pedig egyfajta mobilitási pályát jelentett a Robinhoz hasonló, munka nélkül maradt roma fiatal emberek számára, olyan intézményt, amelyen keresztül jól jövedelmező kapcsolatokra lehet szert tenni.

A 2000-es évekre Robin és testvérei, valamint a velük politikai szövetségben állók megszervezték a megyei roma önkormányzatokat, ahol Robin jelenleg is vezető

szerepet tölt be. Robin és testvérei a 90-es évek végétől a helyi önkormányzat munkájában is rész vesznek különböző pozíciókban. Robin a jelenlegi vezetéssel is igen szoros kapcsolatot ápol, nyílt támogatója a polgármesternek. Ő és testvérei azonban azt is hangsúlyozzák, hogy mind az érdekképviselő, mind a fenti kapcsolati tőke kamatoztatása csakis a megfelelő számú szavazat biztosításával lehetséges, hiszen a helyi roma vezetők csak így kerülhetnek alkupozícióba a városi politikai döntéshozatalban. A szavazatok biztosítása viszont, ahogy a kisebbségi önkormányzati pozíció megtartása is, a helyi marginalizált roma közösségben való jártasságot, állandó jelenlétet igényel. Ezt az állandó jelenlétet a Roma Hajnal egyesület biztosítja, amely Robin vezetésével a város szegénynegyedében működik, és amelynek tevékenységi körébe a tanoda is beletartozik.

A Roma Hajnal egyesület működése nagyon hasonló ahhoz, amit Auyero és Benzecry ír a politikai klientelizmus működéséről Buenos Aires szegénynegyedében (Auyero 2000: 55–81; Auyero–Benzecry 2017: 99–119). Az egyesület a tanodán kívül is igen szerteágazó tevékenységeket folytat, úgymint adományosztást, különböző felnőttképzések, roma napok szervezését, cigány népzene klubot gyermekeknek, számtalan egyéni segítségnyújtást. Az egyesület szerteágazó tevékenységei erőforrásokat csatornáznak be egy rendkívül erőforráshiányos közegbe, mégpedig Robin kapcsolathálóján keresztül, amelyet a helyi hatalommal alakított ki. „*Majd beszélék Robinnal*” – szokták mondani helyben, ha valakinek olyan segítségre van szüksége, amelyet a helyi hatalom tudna nekik biztosítani (pl. közmunka, rendkívüli segély, szociális bérlet). Ugyanakkor a segítségért folyamodók mind tudni vélik, hogy Robin mit kér ezért cserébe: annak a pozíciónak a megerősítését, ahonnan ő ezekhez az erőforrásokhoz hozzáfér, vagyis a szavazatukat. Az egyesület Robin kapcsolati tőkéje révén egyfajta közvetítői szint szerepét tölti be az intézményes hatalom és a helyi közeg között, Robin pedig az a közvetítő figura, akit a szakirodalom „brókernek” hív (Auyero 2000; Auyero–Benzecry 2017; James 2011; Koster – van Leynseele 2018).

A tanoda tehát a politikai klientelizmus fenti dinamikáiba ágyazódik bele, a lakók sok esetben nem is igazán választják el az egyesület és Robin egyéb tevékenységétől, ennek megfelelően is viszonyulnak hozzá. Míg a Kezdő Szikrát a fent leírt strukturális otthontalanság jellemzi, addig a Roma Hajnal tanodáját éppen ellenkezőleg, a helyben uralkodó strukturális viszonyok hálózák be, működését azok fenyegetik. Robin tevékenységéhez a lakók, a „célcsoport” viszonya igen ambivalens. Egyfelől a segítségkérés és az erőforrásokhoz való hozzáférés egyik legkézenfekvőbb eszköze, hiszen úgy tűnik, az általunk vizsgált közegekre is igaz az, amit Auyero ír a politikai klientelizmusról és a bróker figurájáról. Vagyis hogy ezekben a közegekben a politika nem kollektív harc az államhatalomért, nem is piszkos üzlet, hanem segítő és hasznos gyakorlat, potenciális hozzáférés az állami erőforrásokhoz az önkormányzat közvetítésével. A bróker szintén nem a kollektív érdek és akarat képviselője, nem is önző, korrupció figura, hanem egy többé-kevésbé hatékony problémamegoldó (Auyero: 2000: 55–81; Auyero–Benzecry 2017: 99–119). Másfelől a mi

közegeinkben e fenti gyakorlatnak megvan a maga kritikája, ami részben annak is köszönhető, hogy Robin klientúrája nem állandó, nem csak bizonyos embereken segít, hanem bizonyos helyzetekbe kerülő embereken. Mikor az adott helyzet elmúlik, a lojalitás is csökkenhet. A fő kritika e gyakorlattal szemben az, hogy Robin pusztán saját érdekei szerint használja az embereket, még a gyerekeket is, így a tanoda tevékenysége szintén a klientelizmus értelmezési keretébe kerül. Ha pedig ez megtörténik, a tanoda veszélyes helyé válhat a célcsoport szemében, amely a gyermekek keresztül erősíti a klientalizmus függő viszonyát a szülők és Robin között. Az egyeztetési folyamatok egyik fő tétje, hogy a klientelizmus fenti logikája ne uralja teljesen a célcsoporttal közös értelmezési keretet.

Tanoda a szegénynegyed kontextusában

A Roma Hajnal tanoda tehát többnyire a klientelizmus fenti keretében értelmeződik a helyi közeg számára, tevékenységét az azzal kapcsolatos folyamatos bizalmatlanság kíséri. A tanoda a szülők és a gyerekek szemében nem válik el attól a társadalmi színtértől és strukturális helyzettől, amelyben élnek, így akik ilyen térre vágnak, inkább a másik tanodába viszik a gyermekeiket. A Kezdő Szikra térben is egyfajta köztességet képvisel, a gyerekeknek át kell lépni bizonyos határokat, eljönni a környékről, belépni egy csendes bérházba, bekopogni egy ajtón, ahol ismeretlen arcok fogadhatják őket. Ezzel szemben a Roma Hajnal része a szegénynegyed mentális térképének, Robint mindenki ismeri, ahogy tudni vélik különböző ügyeinek szövevényes érdekeltségeit is.

Míg a Kezdő Szikra esetében az osztályhelyezethez kötődő habituális távolság jelenti a kihívást a célcsoport számára, addig a Roma Hajnalnak a közös társadalmi gyakorlatok túlzott közelségével kell megbirkóznia ahhoz, hogy a tanoda stabil gyerekgárdával működhessen. A Roma Hajnalba leginkább azok a gyerekek jutnak el, akik szüleinek Robinhoz fűződő kapcsolata éppen a klientelizmus egy bizalomteli szakaszában van, vagy viszonyukat például valamely rokoni szál miatt egyébként is a bizalom jellemzi. Ők azonban azonnal továbbállnak, ha szüleik és Robin viszonyában negatív változás áll be. Márpedig a klientelizmus viszonyainak legfőbb jellemzője, hogy az adott érdekeknek megfelelően hullámszik a feltétlen lojalitás és a teljes bizalmatlanság között, hiszen a lakók Robin segítségét függésként is értelmezik. Tehát ha az egyeztetési folyamatok a klientelizmus értelmezési keretében zajlanak, akkor ugyan könnyen bevonhatóak a gyerekek, de ugyanolyan könnyen el is veszíthetők. Ebben az értelmezési keretben a tanoda középosztályosítási projektje elveszti a hitelességét a célcsoport szemében.

Ugyanakkor a Roma Hajnal tanodának nemcsak a klientalizmus gyakorlataival kell összeegyeztetnie a tevékenységét, hanem a szülők gyermekük védelmére vonatkozó stratégiáival is, amelyek elsősorban a szegénynegyed utcai életének kontrollálásában mutatkoznak meg. Az utcai élet dinamikájának egyik fő mozgatórugója a gyerekek védelme és fenyegetettsége. A házak előtti padokon, lépcsőkön fiatal asz-

szonyok, nagymamák ücsörögnek. Kint létük funkciója, hogy igyekeznek lehatárolni és irányítani gyerekeik útjait, megóvni őket például a drogosok látványától vagy más, gyermekét hasonló vehemenciával védelmező szülőtől. Sokan inkább azt a megoldást választják, hogy nem engedik a környéken csatangolni a gyermekeiket. Az utca a stigmatizált, sérülékeny strukturális helyzet szimbolikus helyszíne, így az utcai élet elkerülése és a gyermekek mozgásának kontrollálása a társadalmi mobilitásra vonatkozó aspirációk egyik legfőbb aktusa lesz. Más, stigmatizált szegénynegyedhez hasonlóan e védelem itt is a végtelenségig fragmentálja a teret (Wacquant 2008.) Mindenkinek megvan az a határ, amelyen túl már nem megy, vagy amelyen túlra már nem engedi a gyerekét, legalábbis elviekben. A Roma Hajnal könnyen abba a régióba eshet, amelytől éppen a szülők óvják gyermeküket. A Roma Hajnal sokak szemében eleve a szegénynegyed stigmatizált teréhez tartozik, ezért alkalmatlannak tűnik a társadalmi mobilitás elősegítésére. Más esetekben a fragmentáció egyéb dinamikái teszik kerülendő helyé a tanodát, például amikor a szülő úgy véli, éppen azok a gyermekek járnak oda, akiktől ő a sajátját távol tartaná.

A Roma Hajnal tanodába nemcsak azok a gyermekek jutnak el, akiknek szülei éppen bizalomteli kapcsolatban állnak Robinnal, hanem azok is, akiknek útjait szüleik valamely okból kifolyólag kevésbé tudják a fenti módon kontrollálni. Ők azok, akik saját sérülékeny strukturális helyzetük szűk köreit járják, délelőttjüket a legalacsonyabb presztízsű iskola szegregált osztályában töltik, délután pedig a szegénynegyed utcáin bandáznak. Ők könnyen elkeverednek a Roma Hajnal helyiségébe, hogy ott éljék tovább társasági életüket. Szemükben Robin egy nagyon is ismerős tekintélyszemély, egyfajta nagybácsi- vagy apafigura, aki része a számukra otthonos viszonyrendszereknek. A Roma Hajnalba érkezve a gyerekek megtárgyalják Robinnal saját kis közegük aktuális ügyeit, azt, hogy ki kibe szerelmes, ki kivel szökött meg, és mindezt a szegény cigány közösségekre jellemző beszédmódban teszik, ugratásokkal fűszerezve (vö. Réger 1999). A már tizenéves fiúk szemében Robin nemcsak egy, a saját közegükhöz kötődő sikeres férfi, hanem egy olyan figura is, aki mögé beállva az erőforrásokhoz való hozzáférésre számítanak, még ha sok esetben ez csupán Robin pozíciójához kapcsolódó fantázia is. A Roma Hajnal törzsközönsége tehát nem elsősorban a tanuláson és a középosztályosodási aspirációkon keresztül kapcsolódik a tanoda tevékenységéhez, őket elsősorban a tanoda közösségi programjai vonzzák, a főzőklubok, a közös focik, de legfőképpen az egyesület keretében működő „hagyományörző klub”, vagyis a cigánynépzene- és táncoktatás. A „hagyományörző klub” egyféle „alacsony belépési” küszöböt jelent, amely azoknak a gyerekeknek könnyű átlépni, akiknek a tanoda és minden más, oktatással kapcsolatos intézmény inkább szorongást okoz.

Ugyanakkor az ismerős közeg, amilyen könnyen behúzhatja a gyerekeket az egyesület és a tanoda tevékenységeibe, éppen ezen ismerőség okán ugyanolyan könnyen ki is pöröghetnek onnan. Nem pusztán a klientelizmus fenti gyakorlatai miatt történhet ez meg, hanem azért is, mert a gyerekek számára a Roma Hajnal illeszkedik a szegénynegyed életének dinamikáiba, elég egy sértődés, egy kisebb konf-

liktus, egy szerelmi ügy, vagy ha éppen az utcai élet dinamikái jobban lekötik őket, máris hetekre, hónapokra felszívódhatnak. A fentiek olyan közös érdekeken alapuló egyezségekké lesznek elkerülhetőek, amelyek nem a középosztályosodási projekthez kapcsolódnak, hiszen az a gyermekek számára nem értelmezhető perspektíva. A gyerekek érdekeltsége származhat a szülők és Robin között fennálló, korábban leírt viszonyból, de a tanodába járás lehet a feltétele a nyári táboroknak vagy a népzenei csoportban való részvételnek. Az egyeztetési folyamatok többnyire rövid távú, átlátható és megfogható érdekek mentén zajlanak, hiszen a középosztályosodás időtávja beláthatatlan. Az egyeztetési folyamatok során a tanoda nem tud leválni a szegénynegyed közegének stratégiáiról és mindennapi életéről, sőt a közös értelmezési keret is ezen belül jön létre, enélkül azonban a tanoda középosztályosítási projektje eltűnhet a szegénynegyed mindennapi életének dinamikái között.

Összefoglalás

Tanulmányomban egy zsugorodó, volt ipari középváros két tanodáján keresztül vizsgáltam, hogy a tanodák fejlesztői tevékenységének megvalósulására hogyan hatnak a lokális és szélesebb strukturális folyamatok. A két vizsgált tanoda két különböző, a hátrányos helyzetű roma közösségekhez kapcsolódó intézményrendszerhez és diszkurzív kerethez kötődik. Az egyik tanoda a 90-es években induló civil szervezetek konjunktúrájához kapcsolódik, a civil társadalom eszméjéhez és az értelmiségi habitushoz köti a középosztályosodási törekvéseket. A másik szintén a 90-es években induló roma kisebbségi politika intézményi világához kötődik, amelyben az érdekképviselet csak a pártpolitika logikáján és erőterén belül képzelhető el. Tanulmányomban abból indultam ki, hogy az az intézményi és diszkurzív háttér, amelyhez a tanodák kötődnek, nagyban befolyásolja a programok megvalósulásának módjait.

A tanulmányban a nemzetközi fejlesztéseket vizsgáló kritikai irodalom eredményeit használtam, amelyek szerint egyrészt a fejlesztői tevékenységek maguk is részei azoknak az egyenlőtlenségeket termelő folyamatoknak, amelyek a fejlesztendők sérülékeny strukturális helyzetét meghatározzák. Másrészt azt az állítást követtem, hogy a fejlesztések „sikere” nem pusztán a policy megvalósulását jelenti és nem is a policy függvénye, hanem a megvalósulás során létrejövő egyeztetési folyamatoké, amelyek a programok különböző szereplői (a fejlesztők és a célcsoport) között zajlanak. A fejlesztők csak úgy tudnak hatást gyakorolni, ha a javaslataik, elképzeléseik lefordíthatóak az érintettek vagy bármely résztvevő saját szándékaira, céljaira, ambícióira. A fenti megállapításokat használva a tanulmányomban azt vizsgáltam, hogyan zajlik ez az egyeztetési folyamat a tanodák esetében, hogyan lesznek összehangolhatóak a különböző résztvevők érdekei, értékei és ambíciói, valamint hogy ezeket hogyan alakítja a tanodák fenti intézményi háttere. Az egyeztetési folyamat fő kihívása a tanodák esetében a tanodaprogramok eredeti célkitűzése, vagyis a középosztályosítási projekt megvalósítása egyéni erőfeszítéseken keresztül, va-

lamint a „strukturális realitás”, vagyis a célcsoportot előnytelen pozícióban tartó gazdasági, politikai folyamatok között feszülő ellentmondás kezelése.

A tanulmány ugyanakkor abból indult ki, hogy az egyeztetési folyamatokat mindig az adott strukturális kontextusban uralkodó viszonyrendszerek alakítják, ami esetünkben egyrészt egy zsugorodó, volt iparváros strukturális körülményeit, másrészt az osztályhelyzettel összefüggő cigány–magyar különbségtétel működését jelentik. Az általunk vizsgált városban a szélesebb, rendszerszintű folyamatok elsősorban a drasztikus népességsökkenésben és az ezzel járó demográfiai átalakulásban mutatkoznak meg, amelyek a hátrányos helyzetű roma lakosság arányának növekedésével járnak. Ez a demográfiai átalakulás ellentmondásosan hat az osztályalapú etnikai különbségtétel működésére, hiszen egyszerre nyitja meg a társadalmi felemelkedés útjait, termel ki új kirekesztő mechanizmusokat és növeli meg a cigány lakosság politikai jelentőségét a helyi közéletben. A fentiek eltérő módokon jelennek meg a két különböző intézményrendszerhez kapcsolódó tanoda egyeztetési folyamataiban. Ezek az intézmények ugyanis máshogyan kapcsolódnak a helyben lejátszódó strukturális folyamatokhoz, valamint más értékeket, erőforrásokat rendelkeznek a társadalmi mobilitáshoz, ennek megfelelően az egyeztetési folyamatok is eltérő tétellel zajlanak.

A civil társadalom eszméjéhez kapcsolódó, inkább értelmiségi, középosztálybeli értékeket közvetítő tanodát egyfajta „strukturális otthontalanság” jellemzi, ami azt jelenti, hogy a közvetítendő habitus csak kevés ponton érintkezik egy hátrányos helyzetű, volt ipari középváros strukturális viszonyaival. Ebben az esetben az egyeztetési folyamatok fő tétje a fenti ellentmondás feloldása, a találkozási pontok megtalálása a célcsoporttal. A roma érdekképviselő politikai intézményéhez kapcsolódó tanoda ezzel szemben a politikai klientelizmus szálain keresztül nagyon szorosan be van kötve a helyi társadalom strukturális viszonyaiba és a szegény roma közösség életébe. Ebben az esetben azonban éppen ez a szoros strukturális beágyazottság jelenti az egyeztetési folyamatok fő kihívását, hiszen ha a tanoda politikai klientelizmus értelmezési keretébe kerül a célcsoport számára, akkor a tanoda középosztályosítási projektje végleg elveszti hitelességét. A tanulmányban a két tanoda esetén keresztül mutattam be, hogy a tanoda fejlesztői tevékenysége az egyeztetési folyamatok során kénytelen kezelni az ellentmondást a programok célja és a „strukturális realitás” között ahhoz, hogy egyáltalán megvalósulhasson. Ugyanakkor az egyeztetési folyamatokat mindig az adott intézményi és diszkurzív háttér irányítja, amelybe ágyazódva a tanodák működnek, és amelyeken keresztül a szélesebb strukturális folyamatokhoz kapcsolódnak.

Abstract: The paper explores how Hungarian After School Support Programs (ASSPs) supporting the social mobility of underprivileged Roma children operate in the social context of a shrinking city. The article uses one of the main axioms of critical development studies stating that the realization of developmental projects is a result of a continuous negotiation process between the project's staff and

the target group. The paper presents two types of negotiation processes through two ASSPs of a post-industrial middle town. The main challenge of such negotiation processes is to resolve a contradiction: namely, that the mission of Roma children’s social mobility primarily concentrating on individual life trajectories are impeded by such structural obstacles (broader economic, political processes) that ASSP-s don’t have resources to deal with. The paper explores how the treatment of this contradiction shapes the everyday functioning of ASSPs in the social context of a shrinking city.

Keywords: development activities, social mobility, ethnic distinction, shrinking cities

Irodalom

- Annist, A. (2005): The Worshippers of Rules? Defining Right and Wrong in Local Participatory Project Applications in South-Eastern Estonia. In Mosse, D. – Lewis, D. (eds.): *Aid effect: Giving and Governing in the International Development*. London: Pluto Press, 150–170.
- Auyero, J. (2000): The Logic of Clientelism in Argentina: An Ethnographic Account. *Latin American Research Review*, 35(3): 55–81.
- Auyero, J. – Benzecry, C. (2017): The Practical Logic of Political Domination. Conceptualizing the Clientelist Habitus. *Sociological Theory*, 35(3): 179–199.
- Baráth Sz. (2016): Integráció és tanoda. In Fejes J. B. – Lencse M. – Szűcs N. (szerk.): *Mire jó a tanoda?* Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 180–183.
- Boatcă, M. (2015): World-Systems Analysis and the Feminist Subsistence Perspective. In uő: *Global Inequalities Beyond the Occidentalism*. Farnham/Burlington: Ashgate Publishing Company, 121–138.
- Dunaway, W. A. (2018 [2012]): Félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. *Fordulat*, 24: 53–88.
- Durst J. (2010): „Minden évben máshogy fordul a világ”. *Anblokk*, 4: 34–38.
- Efremova, G. (2012): Integralist Narratives and Redemptive Anti-Gypsy Politics in Bulgaria. In Stewart, M. (ed.): *The Gypsy “Menace”: Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. London: Hurst and Company, 43–66.
- Elyachar, J. (2005): *Market of Dispossession: NGO, Economic Development and the State in Cairo*. London: Duke University Press.
- Escobar, A. (1995): *Encountering Development: Making and Unmaking the Third World*. Princeton: Princeton University Press.
- Feischmidt M. – Szombati K. (2013): Cigányellenesség és szélsőjobboldali politika a magyar társadalomban: Gyöngyöspata és a hozzá vezető út. *Esély*, 24(1): 74–100.
- Fejes J. B. (2016): Szegregál-e a tanoda? In Fejes J. B. – Lencse M. – Szűcs N. (szerk.): *Mire jó a tanoda?* Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület, 171–179.
- Ferguson, J. (1994): *The Anti-Politics Machine: „Development”, Depoliticization and Bureaucratic Power in Lesotho*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ferguson, J. (2015): *Give a Man a Fish: Reflection on the New Politics of Distribution*. Durham: Duke University Press.

- Grill, J. (2018): „Re-learning to labour? ‘Activation Works’ and newpolitics of social assistance in the case of Slovak Roma”. *Journal of Royal Anthropological Institute*, 24(1): 105–119.
- Ivasuic, A. (2018): Alter-narratives: Seeing Ordinary Agency. In Ivasuic, A. – Beck, S. (eds.): *Roma Activism. Reimagining Power and Knowledge*. New York – Oxford: Berghahn Books, 129–153.
- James, D. (2011): The Return of the Broker: Consensus, Hierarchy, and Choice in South African Land Reform. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 17(2): 318–338.
- Jelinek Cs. – Virág T. (2020): Zsugorodó városok és társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 4–26.
- Kende Á. (2018): A roma gyerekek méltányos oktatását segítő programok lehetőségei az oktatási egyenlőtlenségek rendszerében. *socio.hu*, 8(1): 144–162.
- Koster, M. – van Leynseele, Y. (2018): Brokers as Assemblers: Studying Development Through the Lens of Brokerage. *Ethnos. Journal of Anthropology*, 83(5): 803–813.
- Kovács I. (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezete és hatalmi változásai*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Kovai C. (2017): *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság*. Budapest: L’Harmattan.
- L. Ritoók N. (2016) Tanoda vagy iskola? In Fejes J. B. – Lencse Máté – Szűcs N. (szerk.): *Mire jó a tanoda?* Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület.
- Ladányi J. – Virág T. (2009): A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdaság átmenet időszakában. *Kritika*, 7–8: 2–8.
- Van der Linden, M. (2001): Global Labor History and “the Modern World-System”: Thoughts at the Twenty-Fifth Anniversary of the Fernand Braudel Center. *International Review of Social History*, 46(3): 423–459.
- Mitchell, T. (2002): *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity*. Los Angeles: University of California Press.
- Mosse, D. (2005): *Cultivating Development: An Ethnography of Aid Policy and Practice*. London: Pluto Press.
- Németh K. (2015): A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása mint az értelmezés rejtett erőforrása. In Virág T. (szerk.): *Törésvonalak: szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 27–44.
- Németh K. (2017): Beszédes hallgatás: A csend interpretálása és a megismerés dilemmái a társadalomtudományi kutatásban. *Szociológiai Szemle*, 27(2): 4–22.
- Németh K. (2020): Marginalizált térből átmeneti térbe: egy térbeli-társadalmi mobilitási pálya megélt jelentései. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 50–71.
- Petrovici, N. – Raț, C. – Simionca, A. – Vincze, E. (2019): Introduction: Racialized Labour of Dispossessed as an Endemic Feature of Capitalism. In Vincze, E. – Petrovici, N. – Raț, C. – Picker, G. (eds.): *Racialized Labour in Romania: Spaces of*

- Marginality at the Periphery of Global Capitalism*. London: Palgrave MacMillan, 1–37.
- Quijano, A. (2000): Coloniality of Power and Eurocentrism in Latin America. In: *International Sociology*, 15(2): 215–232.
- Rajaram, P. K. (2018): Refugees as Surplus Population: Race, Migration and Capitalist Value Regimes. *New Political Economy*, 23(5): 627–639.
- Réger Z. (1999): Teasing in Linguistic Socialization of Gypsy Children. *Acta Linguistica Hungarica*, 46(3–4): 289–316.
- Sanyal, K. (2007): *Rethinking Capitalist Development: Primitive Accumulation, Governmentality and Post-colonial Capitalism*. London – New York – New Delhi: Routledge.
- Szalai J. (2007): *Nincs két ország. Társadalmi küzdelmek az állami (túl) elosztásért a rendszerváltás utána Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szalai J. (2010): A szabadságtalanság bővülő körei. Az iskolai szegregáció társadalmi „értelméről”. *Esély*, 21(3): 3–22.
- Szombati, K. (2018): *The Revolt of the Provinces. Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Rural Hungary*. New York: Berghahn Books.
- Szóke J. (2016): Első a „modell”. In Fejes J. B. – Lencse M. – Szűcs N. (szerk.): *Mire jó a tanoda?* Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület.
- Szűcs N. (2015): A TanodaPlatform bemutatása. *Tani-tani Online*, 2015. 05. 04.
- Várad M. M. (2019): Elméleti kaleidoszkóp – a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei. In uő. (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Virág T. (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Virág T. (2015): Bevezető. In uő. (szerk.): *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 7-27.
- Virág T. (2020): Demográfiai polarizáció, térbeli és társadalmi marginalizáció két zsigorodó középvárosban. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 27-49.
- Wacquant, L. (2008): *Urban Outcast: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. London: Polity Press.
- Wallerstein, I. (2000): *The Essential Wallerstein*. New York: The New Press.
- Zolnay J. (2020): Tér-vakság. Oktatási stratégiák a városi zsigorodás és a tanulói létszám csökkenésének időszakában. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 96-114.

Térvakság

Oktatási stratégiák a városi zsugorodás és a tanulói létszám csökkenésének időszakában¹

Zolnay János

zolnayj@or-zse.hu

Beérkezés: 2020. 06. 15.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020. 09. 29.

Elfogadás: 2020. 11. 04.

Összefoglaló: Az iskolák államosítása óta az oktatási intézményeket három, helyi szinten rivalizáló ágens tartja fenn: az állami tankerületek, az egyházak és az óvodákat fenntartó önkormányzatok. Két részletes vizsgálat, illetve adatgyűjtés alapján ez a tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy a helyi döntéshozók és intézményigazgatók miként érzékelik és értelmezik a számszerű és funkcionális városi zsugorodás folyamatát egy közepes méretű és egy posztindusztriális válsággal küzdő kisebb városban. A vizsgálat eredményei szerint az iskolafenntartás központosítása és a pedagógusok szakmai autonómiájának szűkítése ellenére az oktatási intézmények feletti közpolitikai kontroll paradox módon gyengült, és helyi szinten közpolitikai vákuum alakult ki. Az oktatási piac eredendő instabilitása, a tanulói ingázás, valamint a konkurens fenntartók rivalizálása miatt a döntéshozók és az intézmények nem érzékelik a városi zsugorodást. Az oktatási intézmények úgy vélik, hogy a tanulói létszám csökkenése ellenére képesek lehetnek megőrizni vagy javítani pozíciójukat a helyi oktatási piacon, ha kellően szelektív és kizáró felvételi gyakorlatot folytatnak.

Kulcsszavak: városi zsugorodás, oktatáspolitikai, fenntartói diverzifikáció, oktatási kvázi piac, szelekció

Bevezető

Ha a közoktatás szereplőinek percepcióját szeretnénk leírni, akkor mindenképp tisztázni kell, hogy az iskolák 2013. január 1-jével megvalósult központi állami fenntartásba vételét követően három markáns és egymással gyakran érdekkonfliktusban lévő szereplő formálja a lokális oktatáspolitikát: *az állami tankerületek, az önkormányzatok és az egyházak*. Országos szinten az iskolák államosítása és a fejkvótaalapú normatív finanszírozás megszüntetése együttesen azt jelenti, hogy helyreállt a kormányzati középfokú keretszám-gazdálkodás 1990-ben megszüntetett rendszere, és ismét a kormány szabja meg, hogy az adott évben általános iskolát

¹ A kutatást a „Helyi közpolitikák és a marginalitás (újra)termelődése hanyatló városokban” (119465) című, NKFIH-kutatás keretében végeztük. A kutatáshoz kapcsolódó terepmunkákban részt vett: Jelinek Csaba, Jónás Marianna, Kovai Cecília, Németh Krisztina, Pulay Gergely, Váradi Monika Mária, Vígvári András, Virág Tünde és Zolnay János. Kutatásvezető: Virág Tünde.

végzett diákok mekkora hányada folytathatja tanulmányait a különféle középfokú képző intézményekben. Az általános iskolákat ez közvetetten, de jelentős mértékben érinti, mert a középfokú keretszámok szűkítésének elvi lehetősége is fokozza az általános iskolákra nehezedő szelekciós nyomást. Helyi szinten az államosítás következménye az, hogy megszűnt a formális lehetősége az oktatáspolitikai és a városfejlesztés, illetve az óvodákkal és az iskolákkal kapcsolatos stratégia összehangolásának. Az óvodákkal kapcsolatos önkormányzati politika, illetve az óvodai intézményi policy ugyanis gyakran keresztelte a központi állami fenntartásba került iskolák érdekeit. Az egyházi iskolahálózat nagyon megerősödött, a kiemelt költségvetési támogatásban részesülő, ugyanakkor tandíjmentes egyházi iskolákban tanuló általános iskolások aránya Magyarországon több mint 15 százalékos, ami európai összehasonlításban nagyon magas arány. Az Európai Unióban, az Egyesült Királyságtól eltekintve, négy olyan ország van, ahol történeti okokból az alapképzésben tanuló (ISCED1) diákok között a magániskolákba járók aránya magasabb.² Ráadásul az egyházasítás folyamata Magyarországon rendkívül gyors volt³ (Berényi–Neumann 2019; Ercse–Radó 2019; Hermann–Varga 2016). Az egyházi iskolák szükségképpen csak az önkormányzati/állami fenntartású iskolák rovására alapozhatták meg pozíciójukat, illetve formálhatták beiskolázási stratégiájukat.

Az oktatási intézményfenntartók száma növekedett, miközben a népesség és a tanulólétszám folyamatosan csökken. De vajon érzékeli-e ezt és a korábbi városi funkciók esetleges elvesztését az oktatáspolitikai döntéshozók, a fenntartók és az iskolák? Miként hatott ez a folyamat a helyi oktatáspolitikára? És végül lényegi kérdés, hogy mi jellemzi ezekben a városokban az intézmények térszemléletét, térérzékenységét és beiskolázási stratégiáit.

Az oktatási kvázipiacok instabilitása

Az oktatási kvázipiac kifejezést eredendően normatív értelemben, kritikai élel használják oktatásszociológusok az általuk neoliberálisnak tekintett piacosító reformok megnevezésére (Ball et al. 1995; van Zanten 2008). Értelmezésük szerint, ha az iskoláknak lehetőségük van válogatni és szelektálni a diákok között, az szükségképpen növeli az egyenlőtlenségeket. Részben vitatom azoknak a szerzőknek az álláspontját, akik szerint a magyar közoktatás 1985 és 2010 közötti korszaka analóg lenne a nyugati piacosító oktatáspolitikai korszakokkal, amikor a társadalompolitikai célokat menedzserszemléletű célok váltották fel (Kovai–Neumann 2015). A brit és a magyar közoktatás korszakait összehasonlító kiváló tanulmány figyelmen kívül hagyja a középszintű továbbtanulás kormányzati kontrolljának megszüntetése utáni középfokú expanzió jelentős esélyteremtő hatását. Az oktatási kvázipiac fogalmát tehát leíró értelemben használom. Azt a földrajzi kört, illetve az intézmények azon

² Belgium, Dánia, Hollandia, és Spanyolország.

³ Az egyházi iskolába járó általános iskolás diákok aránya 2010-ben még csak 6,3%, 2014-ben pedig 12,7% volt.

halmazát nevezem oktatási kvázipiacnak, amelyen belül, illetve amelynek tagjai között az adott oktatási portfólió – tehát a közoktatási javak és szolgáltatások – iskolahasználók közötti elosztása, illetve a diákok iskolák közötti elosztása megtörténik.

A magyarországi közoktatás szelektivitásának rendszerszerű okai vannak⁴, és ebből adódóan a magyarországi oktatási kvázipiac egyik sajátossága, hogy *nem esik egybe* sem a beiskolázási, sem az ingázási körzettel, sőt még az adott településsel sem feltétlenül. Fogalmilag tágabban értelmezhetjük, mint a beiskolázási körzetet – hiszen a diákok jelentős része ingázik –, és tágabban értelmezhetjük, mint az ingázási körzetet, mivel magába foglalja a nem önkormányzati/állami iskolákat is. Területi értelemben, elvben, lehet tágabb és szűkebb is, mint az adott beiskolázási körzet vagy település.

A másik jellegzetessége az *instabilitás*. Valamennyi fenntartó feltételezi, hogy az adott oktatási piacon az iskolahasználat – a rendszer szelektivitásától függő mértékben egyenlő vagy egyenlőtlen módon – idővel stabilizálódik, és hogy az oktatási kvázipiac határait pontosan meg lehet húzni, még akkor is, ha az *nem esik egybe* a beiskolázási körzet határával. Ha észleli ennek ellenkezőjét, akkor beavatkozik a folyamatba, megszüntet, összevon, átalakít, vagy más fenntartónak ad át intézményeket, módosíthatja a pedagógiai programot, átszabhatja a körzethatárokat azzal a meggyőződéssel, hogy az intézkedések révén most már stabilizálhatja az iskolahasználatot és az oktatási kvázipiac határait. Ez a „stop-go” dinamikájú oktatáspolitikai óhatatlanul követő jellegű. A magyarországi oktatási kvázipiacon ugyanis az iskolahasználat sem az önkormányzati, sem a centralizált iskolafenntartás korszakában nem volt képes stabilizálódni, a kvázipiac határai pedig változékonnyak.

Az instabilitás alapvető oka a magyar közoktatás eredendő és évtizedek óta minden releváns nemzetközi mérés által visszaigazolt nagymérvű szelektivitása (Balácsi et al. 2010; Csapó et al. 2014; Vári et al. 2002) mellett a *szelektív autonómiával* bíró iskolák,⁵ illetve oktatási programok nagy aránya, és mindenekelőtt az *ingázó*, tehát nem a lakóhelyük szerinti iskolába járó diákok magas aránya. A tanulói ingázás mértékére már az ezredforduló utáni időszakban felfigyeltek az oktatáskutatók (Havas 2008; Havas–Zolnay 2011; Kertesi–Kézdi 2009), de igazi jelentőségére első ízben a Kertesi Gábor és Kézdi Gábor vezetésével 2011 tavaszán, az önkormányzati iskolafenntartás utolsó évében lebonyolított, 100 magyarországi városban a közoktatási szegregáció mögöttes okait vizsgáló kutatás mutatott rá. A vizsgálat eredményei szerint szignifikáns kapcsolat van a roma, illetve a halmozottan hátrányos helyzetű diákok városi aránya és a szegregáció között. Az előbbinél gyengébb, de szintén

4 A rövid (nyolcvéves) egységes intézményi szakasz, az azt is megtörő két korai kimeneti pont, a rövid kompetenciafejlesztő alapszakasz, a kimeneti mérési pontok hiánya, a szabad iskolaválasztás és a közpénzből finanszírozott szelektív autonómiával bíró oktatási intézményekben tanulók nagy aránya együttesen csak szelektív iskolarendszer létrejöttét eredményezhették.

5 A szelektív autonómia nemcsak a beiskolázási körzettel nem rendelkező és területi ellátási kötelezettség által nem kötött egyházi és alapítványi iskolákra vonatkozik, hanem érinti a formális bemeneti szelektíót alkalmazó hat- és nyolcosztályos gimnáziumokat is. Ugyancsak szelektív autonómiával rendelkezve válogathatják ki diákjaikat a területi ellátási kötelezettség alól mentesülő, annál jóval nagyobb földrajzi körből szelektáló két tannyelvű, nemzetiségi és művészeti tagozatokat is fenntartó iskolákra.

szignifikáns összefüggést mutattak az adatok az iskolafenntartó önkormányzatok oktatáspolitikájának bonyolult eljárással megmért szegregatív vagy integratív jellege, illetve a közoktatási szegregáció között. A kutatás revelatív megállapítása szerint *azonban a területi és a közoktatási szegregáció között nincs szignifikáns kapcsolat* a magyarországi városokban. Ez nem jelent kevesebbet, mint hogy a többiskolás városokban – és korántsem csak a nagyvárosokban – *a tanulói ingázás mértéke olyan nagy, hogy képes semlegesíteni a tanulók térbeli eloszlásának hatását*. A szerzők konklúziója az volt, hogy a közoktatási szelekció folyamatát a magas státuszú diákok ingázási hajlandósága vezérli (Kertesi–Kézdi 2013; Kertesi–Kézdi 2014).

A tanulók térbeli és iskolák közötti eloszlása közötti kapcsolat és annak iránya lényegi problémát érint, hiszen lehetséges, hogy egy városrész státuszemelkedése rendezi át az oktatási piacot és teszi vonzóvá az ott lévő iskolákat, de előfordulhat az is, hogy az iskolák presztízisének változása van hatással a környező városi térre, illetve az ottani ingatlanpiacra (Hamnet–Butler 2010). A kapcsolat erőssége és iránya tehát mind közpolitikai, mind urbanisztikai értelemben fontos tényező. Az esélykiegyenlítő oktatáspolitikai beavatkozások nagyon gyakran területi alapon próbálják elérni a célcsoportot és a célintézményeket, illetve területi alapon igyekeznek kiemelt támogatást nyújtani a hátrányos helyzetű iskoláknak, illetve tanulóknak. A „kiemelt oktatási körzetek” egyetlen országban sem hoztak mérhető eredményt, sőt a franciaországi nagyvárosok slumövezeteiben ez a státusz stigmatizálónak bizonyult, tovább rontotta az érintett iskolák amúgy is alacsony presztízisét, gyorsította a szegregációs folyamatokat, és még inkább menekülésre készítette azokat a családokat, akiknek erre módjuk volt (Bajomi et al. 2006; Varga 2014). Ugyancsak térbeli eszközökkel, a beiskolázási körzethatárok esélykiegyenlítő átszabása révén kívánták csökkenteni az iskolai szegregáció mértékét 2007 után Magyarországon (Havas–Zolnay 2011).

Ha a térbeli és az oktatási szegregáció között nincs szignifikáns kapcsolat, annak nemcsak közoktatási, de messzemenő urbanisztikai következményei is vannak. A magyarországi közoktatásban minél magasabb egy iskola presztízse, annál tágabb földrajzi körből érkeznek diákjai.⁶ A különféle tanulói csoportok eltérő mértékben és eltérő sikerességgel ingáznak, így az egyes beiskolázási körzetekben a különféle tanulói csoportok tanulói és ingázási mérlege, valamint az iskolák ingázási státusza eltérő. Az önkormányzati iskolafenntartók legjobb esetben is csak időlegesen és részlegesen voltak képesek kontrollálni az oktatási folyamatokat, valamint a közoktatással kapcsolatos térbeli folyamatokat. A fent vázolt térbeli dilemma lényegi elemei azonban 2011 után súlyosbodtak.

A magyarországi nagyvárosok⁷ megkülönböztető jellemzője, hogy az általános iskolai diákok több mint fele ingázik, tehát az adott városon belül nem a lakóhelye

6 A brit oktatási rendszerben éppen fordított trend érvényesül. Tekintettel arra, hogy az iskolák – sok egyéb szempont mellett – a beíratás során az iskola és a lakóhely közötti távolságot is figyelembe veszik, minél magasabb presztízisű egy iskola, annál szűkebb földrajzi körből rekrutálja diákjait (Hamnet–Butler 2010).

7 Nagyvárosoknak a megyeszékhelyek közül azokat nevezem, amelyek lakossága meghaladja a százezer főt, ahol van felsőoktatási intézmény, és amelyek oktatási és művelődési szerepköre regionális léptékű.

szerinti körzeti iskolába jár. Az önkormányzati korszakban a nagyvárosok döntően kétféle prioritás alapján alakították helyi oktatáspolitikájukat. A városok egy része elsődlegesnek tekintette az *egyensúlyi szempontot*. Az volt a legfontosabb céljuk, hogy a tanulói intézményhasználat, az iskolák tanulói létszáma, illetve az iskolák tanulói összetétele legalább olyan fokig stabil és kiszámítható legyen, ami lehetővé teszi azt, hogy középtávon tervezhessék oktatási intézményhálózatuk finanszírozását, illetve fejlesztését. Más önkormányzatok viszont elsődlegesnek tekintették az *urbanisztikai szempontot*, és oktatáspolitikai döntéseiket városfejlesztési céloknak vagy pedig az ideálisnak tekintett térhasználattal kapcsolatos elképzeléseiknek rendelték alá. Utóbbiak is törekedtek az oktatási intézményrendszer stabilitására, ám azt urbanisztikai terminusokban is értelmezték, illetve részben várostervezési, szabályozási, ingatlangazdálkodási eszközökkel, valamint fejlesztési projektek révén kívánták megvalósítani. A kisebb területű és népességű városok oktatáspolitikáját ez a kettősség az önkormányzati iskolafenntartás időszakában sem jellemezte (Zolnay 2010).

Nagyvárosokban általában az iskoláknak is lehet erősebb vagy gyengébb *térérzékenységük*, ami többféle feltevésen alapuló intézményi policy. Az egyik feltevés szerint az adott iskola pozícióját, keresettségét, tanulóinak, illetve leendő tanulóinak összetételét döntően meghatározza beiskolázási körzetének mérete és társadalmi összetétele. A másik feltevés határvédelmi jellegű, azt tartja döntő tényezőnek, hogy hol húzódik a körzethatár. *Beiskolázási stratégiájuk* többféle lehet. Romló presztízű iskolák *preventív stratégiát* követnek, ha például úgy érzik, hogy egy közeli szegregált iskola bezárása és az ottani diákok átvételének kötelezettsége végzetesen rontaná presztízstüket. Azok az iskolák, amelyeknek presztízse lényegesen magasabb, mint a környező városi téré, arra törekszenek, hogy minél inkább *izolálják* magukat a környezetüktől. Homogén lakótelepi környezetben az iskolák stratégiáját az *expanzív területszerzés* szándéka motiválja (Zolnay 2016; Zolnay 2018).

A kisebb – és különösen a funkcióját veszített, csökkenő népességű – városokban jóval kisebb az ingázó tanulók aránya. Az önkormányzati iskolafenntartás évtizedeiben a nagyvárosoknál stabilabb és kiszámíthatóbb intézményhasználat miatt az egyensúlyi szempontnak is kisebb volt a jelentősége. Többnyire nem voltak, nincsenek olyan nagy fejlesztési projektek, amelyeknek alárendelnék az oktatáspolitikai döntéseket. Az iskolák térérzékenysége és beiskolázási rivalizálása azonban a kisvárosokban is erős.

Módszerek és adatok

A szűkebben értelmezett oktatási vizsgálat során a két városban iskolánként, évfolyamonként, illetve osztályonként összeírtuk a diákokat, illetve külön a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesülő (RGYVK) és a sajátos nevelési igényű (SNI) diákokat, valamint becslést kértünk a roma diákok számára vonatkozóan. Az ingázási trendek leírása céljából elkülönítettük a körzetes diákokat, a vidékről

ingázó diákokat, és azonosítottuk a nem körzetes diákok állandó lakóhely szerinti beiskolázási körzetét. Az adatfelvétel anonim módon készült: sem a tanulók nevét, sem konkrét lakcímét nem ismertük meg. Az adatok tárolása ugyancsak aggregált formában történt.

Az adatfelvétel mellett részletes, félig strukturált mélyinterjúkat készítettünk az iskolafenntartókkal, az iskolaigazgatókkal, az óvodavezetőkkel és természetesen az önkormányzatok vezetőivel.⁸

Mindkét városban a rendszerváltás időszakában tetőzött a népesség száma. *Polgárvárosban* a mai népesség mintegy 87 százaléka, *Iparvárosban* 85 százaléka az 1990-esnek. Polgárváros ma is jelentős regionális, közlekedési, logisztikai központ, a megyeszékhely régi riválisa, és a hanyatlás nem része a helyi identitásnak. A szűkebb régió mentális térképén erősen stigmatizált Iparvárosban a funkcióvesztés és az elvándorlás miatt a város vezetése egyértelműen a hanyatlást, a zsugorodást tekintti a legsúlyosabb problémának.

1. tábla: A két város népessége 2019-ben (%) (1990 = 100%)

Polgárváros	87
Iparváros	85

Forrás: TEIR

A nappali tagozatos általános iskolás tanulók *országos* létszáma 2019-ben a rendszerváltáskori létszámnak csak 60 százaléka, a 2002-es létszámnak a 78 százaléka. A polgárvárosi általános iskolákban tanulók létszáma a 2002-es létszám 80 százaléka, tehát a csökkenés kisebb, mint országosan. A város ma is regionális oktatási centrum, részben az állami (korábban önkormányzati) fenntartású nyolcosztályos gimnázium, illetve az egyházi gimnázium, részben a nyolcosztályos általános iskolákba ingázó vidéki tanulók miatt. Iparvárosban más a helyzet: az ottani általános iskolai tanulók létszáma csak 60 százaléka a 2002-es létszámnak. Az eltérés oka alapvetően az, hogy Polgárváros iskoláiban lényegesen nagyobb arányban tanulnak vidéki diákok, mint az iparvárosi iskolákban.

⁸ A vizsgálat teammunkában folyt, és természetesen a műhelymunka során a kutatók használták egymás interjút és adatait, illetve okultak egymás tapasztalataiból. A két vizsgált város közül Polgárvárosban kilenc állami fenntartású nyolcosztályos általános iskola igazgatójával, egy állami fenntartású nyolcosztályos gimnázium igazgatójával, egy állami fenntartású speciális iskola igazgatójával és egy nyolcosztályos egyházi fenntartású gimnázium igazgatójával készült interjú. Iparvárosban négy állami fenntartású iskola igazgatójával, egy állami fenntartású speciális iskola igazgatójával és egy egyházi fenntartású általános iskola igazgatójával készítettünk interjút. Mindkét városban interjút készítettünk az óvodahálózat vezetőjével és több tagóvoda-vezetővel, valamint a tankerületek vezetőivel.

2. tábla: A nappali tagozatos általános iskolások 2019-ben (%) (2002 = 100%)

Polgárváros	80
Iparváros	60

Forrás: TEIR

3. tábla: A vidéki tanulók aránya a két város általános iskoláiban 2018-ban

Város	A vidéki tanulók aránya (%)	A vidéki tanulók aránya a speciális iskola nélkül (%)	A vidéki tanulók aránya a speciális és az egyházi iskolák nélkül (%)
Polgárváros	14,5	13,7	11,4
Iparváros	8	5	3

Forrás: A kutatás keretében történt saját adatfelvétel

A tanulók összetétele is eltérő a két város iskoláiban. Lényegesen nagyobb a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesülő és a sajátos nevelési igényű tanulók aránya, valamint a roma tanulók becsült aránya Iparváros iskoláiban, mint a másik vizsgált városban.

4. tábla: A különböző tanulói csoportokhoz tartozó diákok aránya a két város összes általános iskolájában 2018-ban

Város	Az RGYVK-tanulók aránya (%)	A sajátos nevelési igényű tanulók aránya (%)	A roma tanulók becsült aránya (%)
Polgárváros	10	9	6
Iparváros	22	12	19

Forrás: A kutatás keretében történt saját adatfelvétel

„Emberléptékű város”

Polgárváros oktatási térképét viszonylag könnyű elképzelni. A *belvárosban* három nyolcosztályos általános iskola, egy nyolcosztályos gimnázium és egy ugyancsak nyolcosztályos egyházi fenntartású gimnázium működik. A belvárosi iskolák az egész várost merítési körzetüknek tekintik. Kapcsolatukat konfliktusok kísérik, de ennek nincs urbanisztikai vonatkozása.

5. tábla: Polgárváros iskoláinak tanulói 2018-ban

Iskola	A tanulók száma	Az RGYVK-tanulók aránya (%)	A roma tanulók aránya (%)	Az SNI-tanulók aránya (%)
Belvárosi patinás iskola	393	7	5	7
Belvárosi 2. iskola	390	9	8	9
Belvárosi 3. iskola	404	1	4	6
Lakótelepi 1. iskola	530	14	6	4
Lakótelepi 2. iskola	431	5	1	5
Lakótelepi 3. iskola	345	15	7	11
Periféria – 1. iskola	336	16	8	10
Periféria – 2. iskola	228	20	21	7
Periféria – 3. iskola	232	6	5	6
Belvárosi nyolcosztályos gimnázium kiegészítő évfolyamai	178	0	0	0
Egyházi nyolcosztályos gimnázium kiegészítő évfolyamai	322	8	2	11
Speciális iskola	89	15	22	100
Összesen	3878	10	6	9

Forrás: A kutatás keretében történt saját adatfelvétel

A város keleti oldalában fekvő nagy lakótelep három általános iskolája ellenben *markánsan értelmezi a körülöttük lévő lakóövezeteket*. A csökkenő presztízsű iskola részben a környék státuszromlásával magyarázza hanyatlását, részben az elhibázott eredendő pozícionálással: a korábbi vezetés úgy akarta stabilizálni az iskola tanulói létszámát, hogy felvállalta az integráltan oktatható sajátos nevelési igényű diákok iskolakörzetet meghaladó mértékű tanítását. A státuszromlás és az elvándorlás azonban erősebb volt, mint a program által biztosított nyereség. A magas presztízsű iskola *izolációs stratégiát* követ. Ugyanakkor az izolációs stratégiának ellentmond, hogy valamennyi iskola rendkívül éles településföldrajzi státuszhatárként tekint a lakótelep két részét elválasztó utcára, ezért a beiskolázási körzethatárok módosításának nagy jelentőséget tulajdonítanak. A stigmatizált, magas épületekkel beépített lakóteleprész közelsége taszító az izolációs stratégiát követő, magas presztízsű iskola számára is, mert a körzethatáron lévő házak konyhaablaka már a stigmatizált részre néz. Az igazgató szerint „*kinéznék az ablakon, és akkor már nem hozzák ide a gyerekeiket*”. A „konyhaablak-elbeszélés” jelzi, hogy az izolációs stratégia csak részlegesen sikeres, a diákok 62 százaléka a körzetben él.

Végül a három – kertvárosi, illetve falusias településrészen lévő – *perifériaiskola* tanulói létszáma növekszik, a vidéki tanulók aránya jelentős, és kertvárosi vagy falusias tér veszi őket körül. Egzisztenciális biztonságukat a város belterületéről (ki)ingázók és a környékbeli körzetes vagy nem körzetes falvakból (be)ingázók létszám-és presztízsegyensúlyára alapozzák.

A város mai oktatási helyzetét *négyféle konfliktus* és az ezekre adott közpolitikai válasz vagy éppen ignorancia határozza meg.

Az első és talán legfontosabb konfliktus a *közoktatási szelekcióval* kapcsolatban robbant ki. Az 1990-es években az önkormányzat lényegében passzívan szemlélte, hogy a város elitje⁹ a rendszerváltást követően azonnal elkezdte kiépíteni a maga exkluzív és szélsőségesen szelektáló oktatási rendszerét. Ehhez megvoltak az ambiciózus és jó helyzetfelismerési képességgel bíró intézményi partnerek. Az országban elsők között bővítették nyolcosztályosra a belvárosi gimnáziumot, és eleinte rögtön két párhuzamos kisgimnáziumi osztályt indítottak 10–14 éves diákok számára. Az iskola visszamenőleges elbeszélésének kulcsfogalma, hogy Polgár város a szocialista korszak után „emberléptékű várossá” vált. Ez a kifejezés nem elsősorban a csekély mértékű népességfogyásra utal, hanem a nyolcosztályos iskola alapvető történeti és jelenkori igazoló narratívájára. Az iskola ablakából nézve Polgár város „arányos és kellemes”, tehát elég nagy ahhoz, hogy „igény legyen” egy, a tízéves gyerekek körében kemény bemeneti szelekciót alkalmazó csúcsgimnáziumra, de azért ahhoz nem elég népes város, hogy „elférjen” – tehát a nyolcosztályos gimnázium által eltűrhető legyen – még egy hasonló intézmény. A szomszédos egyházi gimnázium pozícióhátrányban van, mert túlságosan későn kezdte kiépíteni a maga nyolcosztályos képzését ahhoz, hogy komoly konkurenciát jelentsen.

Az általános iskolák igazgatói az „emberléptékű” város kifejezéssel szemben a „*mi kisváros vagyunk*” fordulatot használják, ami arra utal, hogy a nyolcosztályos gimnázium elszívó hatása nehéz helyzetbe hozta őket. Az intézmények csak az oktatási piac dinamikája és saját piaci pozíciójuk függvényében értelmezik az esetleges létszámproblémákat, ugyanakkor a rendszerváltást követően a fenntartói és az intézményi diverzifikáció lehetőséget adott a rivalizációs elbeszélések kialakítására, és ezen belül már értelmezhetővé vált a létszámcsökkenés. Az általános iskolák kezdettől osztályszintű¹⁰, majd tantárgyszintű¹¹ belső szelekcióval igyekeztek alkalmazkodni a helyzethez. A 18. századi épületben működő belvárosi *Patinás Iskola* pedig 1991–2002 között úgy alakította ki háromsoros osztályszintű szelekciós rendszerét, hogy a normál és a korrekciós osztály mellett egy „g” (= gimnáziumi) osztályt is létrehozott. Utóbbi elvben arra készítette fel diákjait, hogy sikeresen felvételizhessenek a nyolcosztályos gimnázium kilencedik osztályába. A „g” osztály informálisan valóban úgy működött, mint egy nyolcosztályos középiskola kisgimnáziumi részlege. A negyedikés kisdiaákokkal „kis felvételit” írtak magyar nyelvtanból, matematikából és idegen nyelvből, valamint a bemeneti szelekció révén választották ki azokat, akik tízéves korukban a felső tagozat „g” osztályában folytathatták tanulmányaikat. Az iskola úgy emlékszik, hogy közös programot működtetett a gimnáziummal, az utóbbi szerint azonban erről szó sem volt, a „g” osztályt működtető *Patinás Iskola* önálló, és senkivel nem egyeztetett stratégiát követett. A nyolcosztályos

9 Az oktatásban azokat az iskolahasználókat nevezem elitnek, akiknek van választási lehetőségük az intézmények között.

10 Osztályszintű elkülönítés lehetséges akár a párhuzamos osztályok eltérő pedagógiai programja, akár a felvett diákok szociális vagy etnikai alapú szelektív szortírozása révén.

11 Tantárgyakhoz kötődő nivócsoportos elkülönítés vagy pedig eltérő presztízsű idegen nyelvek oktatása kapcsán kialakított tanulócsoporthoz szerinti elkülönítés.

gimnázium „emberléptékű város” narratívája keményen jelzi, hogy az intézmény nem tűri a konkurenciát, és Patinás Iskola határt sértett.

Az iskolafenntartó önkormányzat csak egy bő évtized múltán kísérelte meg átvenni a város oktatáspolitikájának irányítását a befolyásos szülőktől és a szelekciós autonómiájukat kiépítő iskoláktól. A szélsőséges szelektivitás mérséklése érdekében kettőről egyre csökkentette a nyolcosztályos gimnázium által indítható kiscsoporthoz tartozó osztályok számát, és véget vetett Patinás Iskola osztályszintű szelekciós gyakorlatának és a „g” osztályoknak.

A Polgárváros oktatását meghatározó második konfliktus részben *esélykiegyenlítő*, részben *urbanisztikai* jellegű volt. Az önkormányzat megosztotta a központhoz közel lévő mikroszumot két belvárosi iskola körzete között. A városháza sokáig hezitált a slum felújítása, illetve kiürítése között, végül az utóbbit választotta, és az ott élő, jórészt roma családok zöme a város másik negyedébe, a belvárostól távolabb költözött. Az őket befogadó ottani iskola azonban idővel beolvadt a harmadik belvárosi iskolába, így a diákok részben oda, részben a város határában fekvő periféria-iskolába járnak. A roma családok átköltöztetése azonban csak részben érintette az iskolák státuszát. A roma diákok városi aránya alig 6 százalék, és a legmagasabb arányú periféria-iskolában sem haladja meg a 21 százalékot az ott tanuló roma diákok aránya. Polgárvárosban a roma diákok tényleges oktatási esélye minden korszakban sokkal inkább az érintett iskolák osztályszintű és tantárgyszintű szelekciójától függött, mint a roma diákok intézményi arányától.

A harmadik típusú konfliktus az *intézményi integráció*, illetve az államosított iskolák lokális politikai védtelenségének következménye. Az önkormányzati iskolafenntartás korszakának végén a városháza úgy döntött, hogy összevon két-két iskolát, ami kiélezte az érintett belvárosi és lakótelepi iskolák közötti presztízskülönbséget, gyengítette a stabilitást és fokozta a tanulói ingázást. Ugyanakkor az egykor „g” osztályt működtető belvárosi Patinás Iskola hanyatlását és a tanulói létszám jelentős csökkenését nem az összevonás okozta, hanem az, hogy az önkormányzati iskolafenntartás utolsó éveiben felújított műemléképületet sokan szerették volna megszerezni, és ekkor már *nem volt politikai felhatalmazással bíró döntésképes ágens, amely megvédhette volna*. Minden visszaemlékező szerint az épületre bázírozók bevett és hatásos fegyverhez nyúltak: elkezdtek híresztelni, hogy az iskola a közeli jövőben felmenő rendszerben megszűnik, ami jelentősen csökkentette a szülői érdeklődést. Az óvodák is elkezdtek lebeszélni a szülőket a Patinás Iskoláról.

Végül a negyedik közoktatási konfliktus az *önkormányzati fenntartású óvodák és az államosított iskolák között* robbant ki. Az iskolák és a tankerület úgy ítéli meg, hogy az óvodák irreális mértékben tartják vissza a leendő kisdíjakat, tehát beszél rá a szülőket arra, hogy még egy évig halasszák el az iskolakezdést, és tartsák óvodában gyerekeiket. Elbeszélésük szerint az óvodák nehéz iskolaérettségi tesztekkel nyomtatékosítják érveiket, és tanévenként egy évfolyamnyi leendő kisdíjakot tartanak vissza. Az óvodák azonban nem légtérben alakítják stratégiájukat, ha-

nem fenntartójuk pénzügyi és várospolitikai érdekei szerint. A tankerület vesztes pozícióban van, és nincs módjában befolyásolni a folyamatot, elbeszélése hivatali és sérelmi jellegű, csakúgy, mint az iskoláké.

A történeti és jelenkori térpercepció Polgárváros identitásának fontos jellemzője, ám az iskolák által észlelt és „belakott” tér – az oktatási piac dinamikája, a tanulói ingázás, az iskolák eltérő ingázási státusza miatt – eltérő. A város iskoláiba járó összes általános iskolás 14 százaléka, a beiskolázási körzettel rendelkező nyolcosztályos iskolák tanulóinak 11 százaléka vidékről érkezik. Utóbbiak 39 százaléka a belvárosi, 43 százaléka a perifériaiskolákba jár. A belvárosi iskolák úgy vélik, hogy nemcsak a város egésze, hanem számos környékbeli település is része annak az iskolapiacnak, amelyet ők dominálnak. A perifériaiskolák városi pozíciója jóval gyengébb, ugyanakkor a vidéki tanulók – ebben az iskolai csoportban összességében – 20 százalékos aránya nemcsak beiskolázási biztonságuk záloga, hanem ennek köszönhetik azt is, hogy létszámuk növekszik. A lakótelepi iskolákban a vidéki tanulók aránya csekélyebb. Egészen más a vidéki tanulók súlya a beiskolázási körzettel nem rendelkező iskolákban: a nyolcosztályos gimnázium kisgimnáziumi évfolyamain tanulók 42 százaléka, az egyházi fenntartású gimnázium kisgimnáziumi tanulóinak 28 százaléka nem a városban él. Ők saját merítési körzetüket regionális dimenzióban mérik.

A saját beiskolázási körzettel rendelkező iskolák tanulóinak mindössze 30 százaléka ingázó, ami ebben a városkategóriában nagyon alacsony aránynak számít. Ha a beiskolázási körzettel nem rendelkező iskolákba járó, de nem vidéki diákokat is hozzáadjuk, Polgárváros általános iskolás diákjainak akkor is csak 35 százaléka jár saját beiskolázási körzetén kívüli iskolába. Az iskola-összevonások mellett az alacsony ingázási rátának minden bizonnyal a beingázók magas és a roma diákok alacsony aránya az elsődleges oka. A belvárosi és a lakótelepi iskolák ingázási játszmáinak a belvárosi iskolák a nyertesei, de ennek nincs olyan nagy jelentősége, mint a nagyobb lélekszámú és nagyobb ingázási rátájú városokban. Az oktatási intézmények a fenntartói diverzifikáció és az óvodákkal kialakult konfliktus, valamint a részleges iskola-összevonások miatt az esetleges beiskolázási nehézségeikre vonatkozóan képesek magyarázó, igazoló elbeszéléseket szerkeszteni, amelyek azt az értelmezést is tartalmazzák, hogy elvben lenne „diáktartalék”, amelyet másképpen is el lehetne osztani a képző intézmények között.

A „túltervezett város”

A szocialista nehézipar megszűnése óta az Iparváros önkormányzatának alapvető percepciója a funkcióvesztés, a népességcsökkenés, illetve az elvándorlás. Ugyanakkor a város kommunális és távfűtés-szolgáltató infrastruktúrája még a szocialista korszak csúcslétszámához képest is túltervezett volt, és a lakosságszám-csökkenés miatt a fajlagos költségek fokozatosan emelkednek. A település a szocialista korszak évtizedeiben lett polgári várostest nélküli lakótelepváros. A városnak nincse-

nek jelleget és keretet adó, többé-kevésbé megőrzendőnek gondolt negyedei, épületegyüttesei. A lakótelep-városrészek státusza a lakások minőségétől függ, illetve attól, hogy milyen anyagi helyzetű, milyen státuszú lakosság települt oda. A lakók és az intézmények elsősorban azt igyekeztek megakadályozni, hogy környékükre az egykori munkáskolóniákból telepítsenek szervezeten családokat.

A településföldrajzilag meglehetősen tagolt Iparváros *iskoláinak státusza részben igazodik a lakókörnyezet*hez.

6. tábla: *Iparváros iskoláinak tanulói 2018-ban*

Iskola	Tanulók száma	RGYVK-tanulók aránya	Roma tanulók aránya	SNI-tanulók aránya
Lecsúszó lakótelep iskolája	438	27	20	9
Slumlakótelep iskolája	261	41	36	14
Elit lakótelep iskolája	302	14	0	2
Elit lakótelep nemzetiségi iskolája	140	18	0	4
Speciális iskola	82	57	57	100
Egyházi iskola	308	0	19	6
Összesen	1531	22	19	12

Forrás: A kutatás keretében történt saját adatfelvétel

Az egykor munkások lakta *slumlakótelep* státuszcsökkenése jórészt szervezett lakótelepítés következménye volt – ez a városnegyed nem volt képes megakadályozni a betelepítést. Ráadásul a lakótelep szerkezete egyedi, mert a városrész legmagasabb pontján, a szívében fekvő mikronegyed a slum központja, és ez meggátolja egy esetleges klasszikus övezetes-kiszorító városfejlesztés lehetőségét. Ebben a negyedben van a legalacsonyabb presztízszű, ingázási státuszát tekintve taszító¹² iskola, amelyik azonban német nemzetiségi pedagógiai programmal legitimált erős osztályszintű szelekciót alkalmaz.¹³ Jóllehet az iskola diákjainak csak valamivel több mint harmada roma, a nem nemzetiségi osztályok roma többségűek. Az iskola saját beiskolázási körzetének is csak kisebb részét tekintheti merítési körzetének, ám a megkettőzött pedagógiai program miatt nincs valós térérzékenysége. Az iskola egykor a slum magjában álló épületben működött, ám az önkormányzat – reagálva a gyerekszám csökkenésre – ezt az épületet bezárta, és az iskolát kihelyezte egy távolabbi, valamivel kevésbé stigmatizált utcában lévő épületbe.

Az *elit lakótelepen* működik a város legmagasabb presztízszű iskolája és közvetlenül mellette egy hanyatló, német nemzetiségi iskola, amely néhány éve az előbbi tagiskolája lett. Az összevont beiskolázási körzet ingázási státusza enyhén szelektá-

¹² A taszító iskolákban valamennyi tanulói csoport tanulói és ingázási mérlege negatív.

¹³ A német nemzetiségi oktatás miatt a városban szegmentált körzetcsoportosítási rendszer van: a német nemzetiségi programban részt vevő diákok számára a város két körzetre tagolódik.

ló.¹⁴ Az igazgató szerint „[b]e kellett látnunk, hogy csak ebből a körzetből nem lesz elegendő tanulói létszámunk. Nyitnunk kell a város más részei felé, és a város minden részében meg kell mutatnunk magunkat, és el kell mondanunk, hogy mi mit kínálunk.” Az első osztálytól emelt szinten angol nyelvet oktató iskola legnagyobb problémája az épület szűkössége. A szomszédos német nemzetiségi iskola épülete viszont félig üres, ám a két, immár szervezetenként is összetartozó iskolaépület észszerű, közös használatáról szó sem lehet. Mindkét iskola ugyanazon a lakótelepen működik, hasonló státuszú diákokat tanít, egyik iskolának sincsenek roma tanulói, a város legélesebb határvonala mégis a két, szervezetenként egymáshoz kapcsolódó intézmény között húzódik. A két iskola térérzékenysége gyenge, egyedül a lakótelepet a mellette húzódó zártkerti ingatlanoktól elválasztó határvonalat tekintik társadalmilag releváns földrajzi limesnek.

A *lecsúszó lakótelep* több, eltérő státuszú településrészből áll. Erősen stigmatizálónak tartják a családok átmeneti otthonának jelenlétét, de azért a slumlakóteleptől eltérően az itt élők képesek voltak megakadályozni, hogy kolóniákból költöztessenek ide családokat. Az itteni általános iskola ingázási státuszát tekintve taszító-gettósodó¹⁵, de nem olyan mértékben, hogy veszélyeztetné az intézmény stabilan közepes státuszát. Az iskola háromféle bemeneti szelekciót alkalmaz. A testnevelési osztályba és a normál osztály művészeti részébe felvételiztetik a diákokat, míg az első osztályok – a korábban diszlexiásokot fogadó kis létszámú osztályok utódjaként – ma is átlagosnál több sajátos nevelési igényű diákot fogadnak. A diákok osztályszintű elkülönítése jelentős etnikai szegregációval jár együtt. Felvételi gyakorlata révén az iskola identitásának része, hogy összvárosi feladatot lát el, jóllehet az ingázási adatok ezt nem igazolják.

A város közepén álló zenei tagozatos iskola egykor a legmagasabb presztízsű általános iskola volt. Az iskola fenntartója ma már a katolikus egyház.

Iparvárosi oktatási folyamatai, illetve oktatáspolitikai kihívásai *háromféle konfliktus* körül szerveződnek.

Az intézményfenntartók és az iskolák nem ismerték fel időben, hogy megváltozott az *oktatási portfólió* az a része, amelyet az elit iskolahasználók értékesnek tartanak. Eredetileg a német nemzetiségi oktatás és a zeneoktatás volt a prioritás, és az önkormányzat ezt követve igyekezett kialakítani stratégiáját. Hosszú távon azonban mindkettő stratégiai hibának bizonyult. A zenei képzés lehetővé tette az érintett iskolák számára a bemeneti szelekciót, a német nemzetiségi képzés pedig szegmentálta a beiskolázási körzet felosztását. Idővel azonban mindkét program népszerűsége és keresettsége csökkent, illetve az érintett iskolák számára egyre súlyosabb pozícióhátrányt jelentett az emelt szintű angol programmal rendelkező iskolával szemben. Kiderült, hogy a szelekciós autonómia sikeressége a településföldrajzi és az oktatási kontextus függvénye. A slumlakótelepen a német

¹⁴ A szelektáló iskolákban a magas státuszú diákok tanulói és ingázási mérlege pozitív, az alacsony státuszúaké negatív.

¹⁵ A gettósodó iskolákban a magas státuszú diákok tanulói és ingázási mérlege negatív, az alacsony státuszúaké pozitív.

nemzetiségi program az osztályszintű szelekció eszköze, és ez nyújt lehetőséget az iskolának arra, hogy taszító ingázási státusza ellenére elszakítsa magát a lakóteleptől. Az elit lakótelepen ellenben a nemzetiségi programú iskola megállíthatatlanul hanyatlik az emelt szintű angol képzést nyújtó iskola árnyékában. A zenei képzés a lecsúszó lakótelep iskolájában a formális bemeneti szelekció eszköze, a magas státuszú központi iskola számára viszont végzetes pozícióhátrányt jelent.

Ebből adódott a második konfliktus, amely döntően befolyásolhatja a város oktatásának jövőjét. Az *egyházi fenntartású iskola elveszítette a pozicionálási küzdelmet az elit lakótelep iskolájával szemben*. A központi iskola 2012-ben, az óvoda 2016-ban került a katolikus egyház fenntartásába. Az iskola és az óvoda fenntartását átvevő egyház a szocialista genezisű városban pozíciókat akart építeni, és természetesen ki akarta használni a kormányzati források bőségét. Regionális katolikus oktatási központot szándékozik kiépíteni, és nagyszabású felújítási munkákat hajtott végre. Csakhogy nem számolt azzal, hogy a város egykor első számú iskolájának oktatási kínálata időközben leértékelődött. A zenei hagyományoknál illetve a zenei képzésnél az iskolaválasztó családok ma már fontosabbnak tartják az idegen nyelvi kínálatot, elsősorban pedig az angol nyelv emelt szintű oktatását, márpedig az iskolában hagyományosan német nyelvet tanítanak. Ez olyan pozícióhátrányt jelent, amit nem ellensúlyoz sem az egyházi fenntartás, sem az épületek felújítása, sem az állami iskoláknál sokkal nagyobb anyagi mozgástér. A tanulói létszám csökken, a szomszédos és immár szintén katolikus fenntartású óvodából a végzős, leendő kisdíákok egyre nagyobb arányban az elit lakótelep angoltanító iskoláját választják, a központi iskola pedig kénytelen volt minimálisra csökkenteni, majd teljesen megszüntetni a bemeneti szelekciót. A katolikus iskola és az óvoda a létszámcsökkenés, valamint a szegregáció csapdájába került. A létszámcsökkenés miatt kénytelen roma diákokat is felvenni, ami tovább rontja presztízsét.

A harmadik lényegi kihívást az *óvodákkal* kapcsolatos közpolitika, illetve az óvodák intézményi stratégiája jelentette. Az önkormányzati iskolafenntartás korszakának utolsó éveiben a fenntartó formálisan az iskolákhoz csatolta az óvodákat. Az iskola-óvoda integrációnak a nagyvárosokban általában kétféle célja volt. Az alacsony presztízsű, fennmaradásukért küzdő iskolák beiskolázási biztonságot reméltek a szervezetileg is hozzájuk kapcsolt óvodáktól, és az igazgatók nyomást gyakoroltak: az óvodavezetők munkájának legfontosabb sikerkritériuma az lett, hogy milyen arányban sikerül az adott iskolába irányítani a leendő kisdíákokat. A magas presztízsű iskolák elvárása az óvodákkal szemben viszont az előszelekció volt. Iparvárosban egyértelműen a beiskolázási biztonság volt a cél.

Az iskolák államosítása véget vetett az iskola-óvoda integrációnak. A leválás után az önállóságukat visszaszerző óvodák azonnal elkezdtek szelekciós beóvodázási gyakorlatot folytatni, és ennek már térbeli következményei is voltak. A roma óvodásokat – a slumlakótelepen lévő központi óvoda helyett – a slum magját a mellett fekvő kertvárosi övezettől elválasztó éles urbanisztikai határvonal túloldalán, a

kertvárosban fekvő tagóvodába irányították, arra hivatkozva, hogy a központi óvoda német nemzetiségi.

Iparvárosban az összes általános iskolás tanuló 39 százaléka, a roma diákoknak 36 százaléka ingázik, ami ebben a városkategóriában nagyon magasnak számít. Az ingázók mintegy 60 százalékanak sikerül a lakóhelye szerinti körzeti iskolánál jobb iskolába jutnia. Az iskolák változó presztízssorrendje is hozzájárul ahhoz, hogy a roma ingázók körében is ugyanakkora azoknak az aránya, akik nyernek az ingázással, mint azoknak, akik vesztenek vele: az egyházi iskola diákjainak ma már ötöde roma. A beiskolázási körzettel rendelkező iskolák vidéki tanulóinak aránya kevesebb mint 4 százalék, jóllehet szinte valamennyi iskolai elbeszélésnek hangsúlyos része az ingázók jelentette „diáktartalék”. Az egyházi iskolában a vidékiek aránya 10 százalék körüli, de így is évről évre csökken a tanulólétszám.

Az oktatási intézmények nem érzékelik és nem tudják értelmezni az egykor túltervezett, 30-40 ezer főre tervezett Iparváros zsugorodását, funkcióvesztését, népességének csökkenését. Az oktatási kvázipiac jellemzője, hogy az iskolák elképzelhetőnek tartják, hogy valamilyen értelemben a város egészét, sőt a várost övező falvak egy részét is uralhatják, és céljukat szelekciós autonómiájuk bővítése révén próbálják elérni. Erre az elit lakótelepen lévő iskolának van tényleges esélye, de az iskola által konstruált jövőképnek valószínűtlen elemei is vannak, így például az, hogy a Brexit miatt sok család költözik majd vissza a környékbeli lakótelepi blokkházak összkomfortos lakásaiba, és a repatriáló családoknak szükségük lesz egy emelt szinten angolt tanító iskolára. Az egyházi iskola jóval tágabb regionáliscentrum-szerepre törekszik – a valóságos trend ugyanakkor hanyatló. Az iskola lényegében minden jelentkezőt kénytelen felvenni, és az intézményi narratíva lényege a fenntartó által elvárt szerep, a közelmúlt elit pozíciója és a tényleges trendek közötti ellentmondás miatti szorongás. Az iskola tudja, hogy a jóval kisebb összegből gazdálkodó és jóval szerényebb fejlesztési lehetőségekkel bíró állami iskolák ellenérzésekkel tekintenek az egyházasított iskolára és óvodára. A lecsúszó lakótelep iskolája összvárosi feladatokat akar ellátni – a valóságos trendek ezt nem támasztják alá. És a slumlakótelep iskolája is úgy véli, hogy nemzetiségi programja révén túlterjeszkedhet beiskolázási körzetén – az adatok nem ezt mutatják.

Összegzés: közpolitikai vákuum, intézményfenntartói diverzifikáció és városi zsugorodás

Térjünk vissza a kiinduló kérdésekhez. Az önkormányzati korszakban elvi lehetőség volt a különféle közpolitikák összehangolására – így például a városfejlesztési, a beruházási, a rehabilitációs, a jóléti politika, a közmunkával kapcsolatos policy és az oktatáspolitikai összehangolására. Természetesen mindez súlyos inverz hatásokkal működött, de mégis: a közpolitikai koordináció elvi lehetősége fennállt, és a döntéseknek volt politikai legitimitása. Az intézményfenntartó önkormányzatok dönt-

hettek intézmények összevonásáról, bezárásáról, az intézmények pedagógiai programjának módosításáról, illetve a beiskolázási körzethatárok átszabásáról. Ugyancsak dönthettek az iskolák és óvodák szervezeti integrációjáról. Végül a formális képviseleti rendszerhez illesztve működtek informális, illetve érdekbeszámításon nyugvó társadalmi érdekközlációk.

Az iskolák államosítását követően a közoktatással kapcsolatos kompetenciákat – például az intézmények megszüntetésének, összevonásának, a beiskolázási körzethatárok átszabásának jogát – szétaprózták a különféle államigazgatási, szakigazgatási ágensek között, és minden döntésnek hiányzik a politikai legitimitása. A két városban a tankerület sem képes átlátni a helyi intézményrendszert érintő folyamatokat, a politikai képviseleti, illetve végrehajtó testületek pedig végképpen nem. Az oktatási intézmények feletti politikai kontroll az államosítást követően paradox módon csökkent, és gyakoribb lett az iskolák „autonóm leválása”, ami azt jelenti, hogy az érintett iskolák fenntartói szándéktól függetlenül alakítják ki beiskolázási és szelekciós gyakorlatukat, amelyet a fenntartó idővel tudomásul vesz, illetve egy ezt igazoló elbeszélést fogalmaz meg. Az önkormányzati fenntartó tényleges lehetőségei korábban is korlátozottak voltak, de a centralizált állami iskolafenntartás és tömeges egyházasítás időszakában a vizsgált városokban nincs legitim politikai szereplő, amely keretet szabhatna az oktatási folyamatoknak, illetve adott esetben megvédené az oktatási intézményeket. Az iskolák állami fenntartásba vételét követően az oktatás mindkét városban *közpolitikai vákuumba* került, és *csökkent a szelekciós mechanizmusok korábban is gyenge kontrollja*; az oktatási piacot dezintegrációs folyamatok jellemzik. Mindezt súlyosbítja a *fenntartói diverzifikáció*.

A városi zsugorodás, tehát a lakosság és a diákok számának csökkenése, a korábbi városi funkciók részleges elvesztése valóságos folyamat, jóllehet mértéke és következményei eltérőek. A két városban az iskolafenntartók és az oktatási intézmények azonban *ezt még kevésbé érzékelik*, mint az önkormányzati iskolafenntartás korszakában. Ennek oka részben az oktatási kvázipiac eredendő instabilitása, ám a közpolitikai vákuum és a fenntartói diverzifikáció éveiben az iskolák és a városi terek kapcsolata tovább gyengült. Polgár városban az iskolák térérzékenysége csak a lakótelepi iskolák egy részét jellemzi, és csak egyikük narratívájában szerepelt az izolációs stratégia gyakorlatban megvalósíthatatlan szándéka. A fenntartói, illetve intézményi rivalizációs elbeszélések egyik jelentése az, hogy létezik „diáktartalék”, csak meg kell szerezni a rivális intézményektől, vagy megfelelő határvédelemmel meg kell akadályozni a potenciális diákok elszívását. A város határain túlterjeszkedő oktatási piac méretét pedig valamennyi iskola tovább bővíthetőnek tartja. Ipar városban az átlagot meghaladó elvándorlás, illetve létszámcsökkenés kizárja az oktatási intézmények térérzékenységét. Az állami fenntartású iskolák beiskolázási stratégiáját az jellemzi, hogy erős belső szelekciót alkalmaznak, amelynek eszköze a területi felmentésű, pótlólagos pedagógiai kínálat, részben pedig az ahhoz tartozó formális bemeneti szelekció. Az egyházi iskola csökkenő létszámát és pozícióveszté-

sét megnyugvással szemléli valamennyi állami iskola, mert úgy vélik, hogy hozzáférhetnek a potenciális „diáktartalék” egy részéhez.

Az iskolák és az iskolafenntartók sajátos „térvaksága” mindkét vizsgált városban szükségképpen fokozza a rendszer korábban is nagymérvű szelektivitását.

Abstract: Since the nationalization of primary, secondary and vocational schools, the maintenance of the local public schools was taken over by the state school maintenance centers from the local municipalities but also, many schools have been turned over to church maintenance; whereas the municipalities remained the maintainers of the local kindergartens. These three main actors are rivals to each other at the local levels. Based on two detailed empirical examination and data collection, this paper is written to foster understanding how local decision-makers and school principals perceive and interpret the process of numerical and functional urban shrinkage in a medium-sized city and a small town coping with post-industrial crisis. Results indicate that despite the centralization of school maintenance and the impairment of teachers’ professional autonomy the control over educational institutions has paradoxically declined, and a public policy vacuum has developed at the local level. Due to inherent instability of local educational quasi-markets, commuter students and the rivalry of maintainers, decision makers don’t perceive urban shrinkage. Educational institutions believe that they may be able to maintain or improve their position in the local education market despite declining student numbers, if they engage in a sufficiently selective and exclusive recruitment and internal segregation practices.

Keywords: urban shrinkage, educational policy, diversification of school maintenance, educational quasi-market, selection

Irodalom

- Bajomi I. – Berkovits B. – Erőss G. – Imre A. (2006): Esélyegyenlőség és oktatáspolitikát öt európai országban. In uő: *Konfliktusok és konszenzusképzés az oktatásban*. Budapest: Felsőoktatási kutatóintézet – Új Mandátum Könyvkiadó, 108–128.
- Balázi I. – Ostorics L. – Szalay B. – Szepesi I. (2010): *PISA 2009. Összefoglaló jelentés. Szövegértés tíz év távlatában*. Budapest: Oktatási Hivatal. https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatasa/nemzetkozi_merese/pisa/pisa_2009_osszfogl_jel_110111.pdf (letöltés: 2020. június 15.)
- Ball, S. – Bowe, R. – Gewirtz, S. (1995): *Markets, choice and equity in education* Buckingham: Open University Press.
- Berényi E. – Neumann E. (2019): Roma tanulók a református általános iskolák rendszerében *Iskolakultúra*, 29(7): 73–92. DOI: 10.14232/ISKKULT.2019.7.73
- Csapó B. – Fejes J. B. – Kinyó L. – Tóth E. (2014): Az iskolai teljesítmények alakulása Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Ríport 2014*. Budapest: TÁRKI, 110–136.
- Ercse K. – Radó P. (2019): A magyar közoktatásban zajló privatizáció és annak hatása. *Iskolakultúra*, 29(7): 8–49. DOI: 10.14232/10.14232/ISKKULT.2019.7.8

- Hamnet, Ch. – Butler, T. (2010): 'Geography matters': the role distance plays in reproducing educational inequality in East London. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 36(4): 479–500.
- Havas G. (2008): Esélyegyenlőség, deszegregáció. In Fazekas K. – Köllő J. – Varga J. (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújulásáért*. Budapest: Ecostat, 121–138. <http://mek.oszk.hu/08200/08222/08222.pdf> (letöltés: 2020. június 15.)
- Havas G. – Zolnay J. (2011): Sziszifusz számvetése. Az integrációs oktatáspolitikai. *Beszélő*, XVI(6): 24–49. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/sziszifusz-szamvetese> (letöltés: 2020. június 15.)
- Hermann Z. – Varga J. (2016): Állami, önkormányzati, egyházi és alapítványi iskolák: rész arányok, tanulói összetétel és tanulói teljesítmények. In Kolosi – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. Budapest: TÁRKI, 311–333.
- Kertesi G. – Kézdi G. (2009): *Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után*. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek. BWP – 2009/6. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézete – Budapesti Corvinus Egyetem. <http://econ.core.hu/file/download/bwp/BWP0906.pdf>
- Kertesi, G. – Kézdi, G. (2013): *School segregation, school choice and educational policies in 100 Hungarian towns*. Budapest Working Papers On The Labour Market. BWP – 2013/12. Budapest: MTA KRTK KTI – Corvinus University. <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1312.pdf> (letöltés: 2020. június 15.)
- Kertesi G. – Kézdi G. (2014): Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városban. In Bernáth G. – Havas F. – Kőszeg F. – Lengyel G. – Matern É. – Révész S. – Zádori Zs. – Zolnay J. (szerk.): *Havas 70*. II. kötet. Beszélő online. <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/iskolai-szegregacio-szabad-iskolavalasztas-es-helyi-oktataspolitika-100-magyar-varosban> (letöltés: 2020. június 15.)
- Kovai M. – Neumann E. (2015): Hová lett az egyenlősítő közoktatás? A komprehenzív iskolareform sorsa Angliában és Magyarországon 1945-től a nyolcvanas évekig. *Educatio*, 24(4): 65–78. <http://www.edu-online.eu/hu/letoltes.php?fid=tartalom/sor/2470> (letöltés: 2020. június 15.)
- Varga J. (2014): A kiemelt oktatási körzetek nemzetközi tapasztalata. *Esély*, 25(4): 3–28. http://www.esely.org/kiadvanyok/2014_4/2004-4_1-1_varga_kiemelt_oktatasi.pdf (letöltés: 2020. június 15.)
- Vári P. – Auxné Bánfi I. – Felvégi E. – Rózsa Cs. – Szalay B. (2002): Gyorsjelentés A PISA 2000 vizsgálatról. Új pedagógiai *Szemle*, 52(1): 38–65. <https://epa.oszk.hu/00000/00035/00056/2002-01-ta-Tobbek-Gyorsjelentés.html> (letöltés: 2020. június 15.)
- Van Zanten, A. (2008): Competitive arenas and schools' logics of action: a European comparison. *Compare*, 39(1): 85–98.
- Zolnay J. (2010): „Olvashatatlan város”. Közoktatási migráció és migrációs iskolatípusok Pécsen. *Esély*, 21(6): 41–65. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_6/04zolnay.indd.pdf (letöltés: 2020. június 15.)

Zolnay J. (2016): *Az általános iskolai szegregáció változásai, illetve a tanulói ingázás szerepe a közoktatási szelekciós folyamatokban Pécsen*. Kutatási zárótanulmány. Budapest: Civitas Europica Centralis. <https://www.scribd.com/document/322681000/ZJ-Az-Altalanos-Iskolai-Szegregacio-Valtozasai> (letöltés: 2020. június 15.)

Zolnay J. (2018): Commuting to segregation. The role of pupil commuting in a Hungarian city: between school segregation and inequality. *Review of Sociology/Szociológiai Szemle*, 28(4): 133–151. http://www.szociologia.hu/2018_4_szam/ (letöltés: 2020. június 15.)

„Gúzsba kötve táncolunk” Zsugorodás és a kontroll leszivárgásának politikai gazdaságtana magyarországi középvárosokban¹

Jelinek Csaba

jelinek.csaba@periferiakozpont.hu

Beérkezés: 2020. 06. 05.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020. 09. 07.

Elfogadás: 2020. 10. 27.

Összefoglalás: A városi zsugorodás politikai gazdaságtani megközelítéseiben fontos szempont a zsugorodó városok mozgásterét a tágabb, több léptéken zajló strukturális folyamatok fényében. Jelen tanulmány négy magyarországi középváros költségvetésén keresztül elemzi azt, hogyan változott az elmúlt években a kis- és középvárosok lehetősége arra, hogy meghatározzák jövőbeli fejlődési pályájukat. A tanulmány első része röviden összefoglalja az elmúlt évtized központosítási tendenciáit, majd megállapítja, hogy az önkormányzati adósságrendezéssel együtt járó önkormányzati reformok eredményeképpen a központi kormányzat egyre nagyobb kontrollt tud kifejteni a települési önkormányzatok felett. Miközben a költségvetési főösszeg a vizsgált városok esetében radikálisan lecsökkent, a helyi adóbevételek relatív súlyának növekedése a költségvetésen belül nem növelte a városok valós mozgásterét, hiszen a gazdaságfejlesztés területe is rendkívül centralizált. Bár az EU-s fejlesztési források és a közfoglalkoztatási programok súlya a városi költségvetéseken belül jelentősen megnőtt, ezek központi elosztása, illetve specifikus célzása a helyi marginalizált lakosság kontrollját segíti elő. Ezt a folyamatot a kontrollmechanizmusok „leszivárgásának” nevezem. Ezekon kívül a „pofapénz” gyakorlata is rávilágít arra, hogy az önkormányzati rendszeren belül lévő feszültségek kezelésének jelenleg leghatékonyabb módjai nem formális intézményi megoldásokon, hanem informális lobbitevékenységeken alapulnak. Összességében a fenti változások a zsugorodó középvárosok esetében egy szűk mozgásteret vetítenek előre, ahol a zsugorodó tendenciák változása leginkább a tágabb politikai és gazdasági változások függvénye.

Kulcsszavak: zsugorodó város, önkormányzati költségvetés, városi kormányzás, centralizáció, kontroll

Bevezetés

Az elmúlt évek zsugorodó városokról szóló nemzetközi szakirodalmában egyre erőteljesebben jelentkezik az a törekvés, amely a városi zsugorodás jelenségét egy tágabb politikai-gazdaságtani keretben igyekszik értelmezni (Aalbers–Bernt 2018;

¹ A kutatást a „Helyi közpolitikák és a marginalitás (újra)termelődése hanyatló városokban” (119465) című, NKFIH-kutatás keretében végeztük. A kutatáshoz kapcsolódó terepmunkákban részt vett: Jelinek Csaba, Jónás Marianna, Kovai Cecília, Németh Krisztina, Pulay Gergely, Váradi Monika Mária, Vigvári András, Virág Tünde és Zolnay János. Kutatásvezető: Virág Tünde.

Bernt 2015). Jelen lapszám elemzési kerete szerint ez azt jelenti, hogy a városi zsugorodás sosem kizárólag önmagában érdekes; sosem értelmezhető kizárólag a városok léptékén. A zsugorodó városok jelensége minden esetben olyan tünet, amely mélyebb, több léptéken zajló politikai-gazdaságtani mozgásokban gyökerezik. Sőt ahogy azt a lapszám bevezetőjében kifejtettük (Jelinek–Virág 2020), a zsugorodás a legtöbb esetben a periferializáció többléptékű folyamatának egy specifikus esete.

Aalbers és Bernt (2018) tanulmánya a zsugorodás jelenségének vizsgálatához egy olyan politikai-gazdaságtani összehasonlító keretet javasol, amely egyszerre érzékeny kontextusokon átívelő közös témákra – mint például a nemzetállami, az EU-s, vagy a globális lépték hatása a zsugorodó városok kormányzására –, illetve helyi történeti és intézményi specifikumokra, mint például a zsugorodó városok politikai és gazdasági szereplői által létrehozott sajátos „fejlesztési koalíciók”. Terjedelmi korlátok miatt jelen tanulmány nem vállalkozik egy szélesebb nemzetközi összehasonlításra, ehelyett a tágabb kutatásban vizsgált négy zsugorodó városra, illetve ezen keresztül a nemzetállami és a városi lépték közötti változó viszonyokra összpontosít. Ennyiben jelen elemzés nem pusztán a zsugorodó városok szempontjából tesz releváns állításokat, hanem arról a tágabb kontextusról is, amely meghatározza a zsugorodó – és bizonyos megkötésekkel a nem zsugorodó – városok vezetőinek a jövőbeli mozgásterét. A tanulmány kiinduló kérdése az, hogy mekkora mozgástérrel rendelkeznek a mai Magyarországon a zsugorodó kis- és középvárosok abban, hogy meghatározzák saját fejlődési pályájukat, és hatással legyenek a helyi társadalmi és gazdasági folyamatokra. Mennyiben a tágabb strukturális mozgások, és mennyiben a helyi döntéshozói akarat szabja meg egy zsugorodó magyar középváros fejlődési pályáját? Mekkora a mozgásteret a helyi döntéshozóknak?

Ezek a kérdések nem pusztán elméleti szempontból fontosak. Azáltal, hogy a városi zsugorodás jelenségének holisztikusabb megértéséhez is hozzájárulnak, döntéshozói beavatkozásokhoz is biztosabb alapot adnak. A zsugorodó városokról szóló alkalmazott kutatások egy része ugyanis a lehetséges önkormányzati válaszokra fókuszál, és ezen belül keresi az „okos zsugorodás” (*smart shrinking*) vagy a „helyes méret megtalálásának” (*right-sizing*) közpolitikai stratégiáit (Hackworth 2015). Ezek azonban csak akkor lehetnek valóban sikeresek és társadalmilag előremutatóak, ha a tágabb politikai-gazdaságtani összefüggéseket is figyelembe veszik (vö. Coppola 2019), és nem pusztán a helyi megszorító politikák eufemisztikus elnevezései maradnak.

A zsugorodó önkormányzatok mozgásterével kapcsolatos kutatási kérdést vegyes módszertannal fogom vizsgálni. Mivel a politikai-gazdaságtani megközelítés központi jelentőségű a fent hivatkozott elméleti megfontolások miatt, ezért a módszertan egyik része kvantitatív, és az önkormányzatok számára rendelkezésre álló gazdasági és politikai mozgástér változásának a megértéséből indul ki. Ebben a tanulmányban ezt a változást leginkább az önkormányzatok költségvetésén keresztül, pontosabban a bevételi és a kiadási oldal változásának az elemzésén keresztül fogom bemutatni.

A módszertannak ez a kvantitatív része számos kihívást rejt magában. Egyrészt az államháztartási számvitel szabályainak, illetve a különböző jogcímenen folyósított köz-

ponti támogatások szabályozásának gyakori változása miatt nehéz hosszabb és komplexebb idősorokat készíteni. Másrészt amikor ez lehetséges, gyakran nehezen értelmezhető grafikonok születnek, amelyekre a tipikus magyarázat az önkormányzatok „kreatív könyvelése”. Bizonyos tételek magyarázatához elengedhetetlen olyan „belső” adatközlők segítségével, akik átlátják a számok mögött meghúzódó döntéshozói akaratot, illetve a változó szabályozói környezetre adott specifikus helyi válaszok logikáját.

Emiatt tűnt elengedhetetlennek a kvantitatív módszerek kvalitatív eszközökkel történő kiegészítése. A nemzetközi szakirodalomban az 1970-es évek óta létezik az önkormányzati költségvetések kritikai elemzése, amely a fősodorbelinek nevezhető számviteli szempontok mellett magát a költségvetést is mint társadalmi terméket, mint érdekharcok eredőjét tekinti (Hecló–Wildavsky 1981; Péteri 1992; Wildavsky 1975). Ebben a kutatási hagyományban fontos módszertani eszköz a döntéshozókkal, illetve a hivatalnokokkal készített interjú. A kutatásunkban így az önkormányzatok költségvetési rendeletei és zárszámadásai mellett az ilyen típusú interjúk is nagy hangsúlyt kapnak².

A tanulmány következő szakaszában bemutatom a magyarországi önkormányzati rendszer elmúlt három évtizedének a rövid történetét, különösképpen a 2010 utáni központosítási törekvéseket. A cikk fő állítása szerint az elmúlt évtized reformtörekvései miatt egy sajátos városi kormányzási rendszer alakult ki Magyarországon, amely nemcsak a központi kormányzat kontrollját növelte a városi önkormányzatok felett, hanem a városok kontrollját is az alacsonyabb osztályhelyzetű lakóik felett. A kontrollfunkciók „leszivárgásának” a folyamatát ezután a következő szakaszban a terepkutatásunk során gyűjtött empiria alapján mutatom be. Négy magyarországi középváros költségvetését a közhatalmi bevételek és a helyi adók, az európai uniós finanszírozásban megvalósult fejlesztési projektek, a közfoglalkoztatási programok, illetve a „pofapénz” jelensége mentén elemzem. A tanulmány végkövetkeztetése, hogy az általunk vizsgált zsugorodó városok fiskális mozgástere szinte minden dimenzióban csökkent, kivéve a helyi marginalizált csoportok kontrollálására képes közpolitikai eszközöket. Így bár – az egyik interjúalanyunk kifejezését használva – a zsugorodó városok „gúzsba kötve táncolnak”, a korábbiaknál nagyobb terük van a területükön élő szegényebb csoportok „gúzsba kötésére”.

Egy új kormányzási modell értelmezései

Ahogy azt a lapszám bevezető tanulmányában is bemutattuk (Jelinek–Virág 2020), Magyarország népessége az 1980-as évektől folyamatosan csökken, sőt egyes városok esetében már az 1970-es vagy akár az 1960-as évektől. A zsugorodó tendenciákkal jellemezhető elmúlt 4-5 évtizedben két alkalommal is – a rendszerváltáskor, illetve 2010 után – paradigmaticus változások történtek a hazai önkormányzati rendszer-

² A tágabb kutatás módszertanáról lásd a jelen lapszám bevezetőjét (Jelinek–Virág 2020). Szűkebben az önkormányzati költségvetések témájában a kutatás terepeként szolgáló négy városban a városvezetőkkel, a jegyzőkkel, a költségvetésért és pénzügyekért felelős hivatali egységek vezetőivel, illetve dolgozóival, valamint helyi vállalkozókkal és önkormányzati vállalatok vezetőivel készítettünk interjúkat, de a téma több más interjú során is előkerült. Az elemzés mindezekre a forrásokra épít.

ben, amelyek nagyban meghatározták a zsugorodó városok vezetőinek mozgásterét. Az 1980-as évektől egy decentralizációs tendenciát azonosíthatunk, amely az 1990-ben elfogadott, új önkormányzati törvénnyel csúcsosodott ki³. Mára már talán közhely, hogy az 1990-es önkormányzati törvény – Pitti Zoltán (2000) szerint a „kompromisszumok” és a „félíg rendezett ügyek törvénye” –, illetve ennek az új decentralizált rendszernek a későbbi korrekciói súlyos strukturális anomáliákat teremtettek. Már az 1990-es évek elején láthatóak voltak az új önkormányzati rendszer alapvető hiányosságai – mindenekelőtt a forráshiány és az önkormányzatok közötti polarizációt elősegítő szabályozások –, amelyek aztán végig jelen voltak a következő két évtizedben (Bird–Wallich–Péteri 1995). Bár ebben az időszakban végig a téma szakértőinek napirendjén volt az önkormányzati rendszer és azon belül az önkormányzati finanszírozás reformja (Vigvári 2005), szisztematikus változások nem történtek, csak egyfajta „salátatörvénykezés” (Vigvári 2007: 178). Ez elsősorban az önkormányzatok költségvetési hiányának szisztematikus újratermelődésében, illetve később, a 2000-es évek folyamán az ebből következő tömeges eladósodottságukban érhető tetten.

A rendszerváltás utáni tizenöt évben az önkormányzati hitelállomány az éves költségvetéshez viszonyítva az ötszörösére emelkedett (Csiszárik–Kocsir 2008), és nagyrészt az önkormányzatok működési hiányának az elfedését szolgálta. Nominálisan az önkormányzati hitelállomány majdnem négyszeresére emelkedett 2001 és 2008 között, emellett pedig 2006 és 2008 között a kibocsátott önkormányzati kötvények – amelyek egyfajta bújtatott hitelezésként működtek, hiszen szinte kizárólag a kibocsátó bankok vásárolták őket, viszont a hitelekkel ellentétben kívül estek a közbeszerzési törvény hatályán – nominális értéke 27,4 milliárd forintról 436,5 milliárd forintra nőtt (Vigvári 2009). 2008-ban ráadásul az összes önkormányzati kötelezettség fele devizában volt denominálva, azaz ekkora állományt (több mint 600 milliárd forintot) érintett a 2008-as globális válság során tapasztalt forintgyengülés. Hasonlóan a lakossági devizahitelekhez, az árfolyammozgások kockázatai itt is a hitelfeltevőre (azaz az önkormányzatokra) hárultak, ami katasztrofális állapotot teremtett számos önkormányzat költségvetésében a 2008 utáni években (Lentner 2014).

A 2010 utáni önkormányzati reformok központi eleme az önkormányzatok adósságának több lépcsőben történő „szanálása” volt, azaz a központi kormányzat általi átvállalása vagy a törlesztést lehetővé tevő célzott támogatások folyósítása. Összeségében 2011 és 2014 között 2078 önkormányzat esetében 1369 milliárd forint (a GDP 4,2%-a) értékben történt kormányzati adósságrendezés (Bethlendi–Lentner 2019). Azonban mind a témáról publikáló szakértők, mind az interjúalanyaink gyakorlatilag kivétel nélkül minden kontextusban úgy interpretálták ezt a közpolitikai döntést, hogy a kormány az adósságrendezésért cserébe az egész önkormányzati rendszert a saját politikai elvei szerint szervezte újra. Egyes szerzők elemzése szerint az önkormányzatok eladósodása önmagában nem is indokolta volna a korábbi

3 1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról.

decentralizált rendszer gyökeres megváltoztatását (Horváth–Péteri–Vécsei 2014); ebből arra is következtethetünk, hogy az önkormányzati rendszer reformját a pénzügyi megfontolásokon túl erőteljes politikai víziók is motiválták.

Ezt az is alátámasztja, hogy a magyar önkormányzati rendszerben bekövetkező paradigmaváltást nemcsak az önkormányzati pénzügyek radikális átszervezése, hanem az önkormányzati feladatok és funkciók átalakítása, illetve tágabban az önkormányzatok politikai szerepének az újraírása is jellemezte. Ezeknek a változásoknak egy jelentős része már 2010 előtt és különösen a 2008-as válság után megindult, ilyen szisztematikus átalakításra azonban 1990 óta nem volt példa. Az önkormányzatok köznevelési, oktatási, egészségügyi, államigazgatási funkcióinak jelentős részét elvonták és központosították (Hegedüs–Péteri 2015); a fejlesztési források elosztásának intézményrendszerét átalakították és centralizálták (itt leginkább az EU-s források elosztásának intézményrendszerére kell gondolni, lásd pl. Józsa 2016); az önkormányzatok és a helyi állampolgárok közötti viszony befolyásolásának és különösképpen a helyi alsóbb osztályhelyzetű állampolgárok menedzselésének az eszköztárát viszont a közmunkaprogram kiterjesztésével, illetve a szociális segélyezés radikális – a munkaalapú társadalom ideológiájával legitimált – átalakításával jelentősen átszervezték (Kovács 2016; Scharle–Szikra 2015; Szikra 2014).

Ennek a korszakváltásnak az egyik tipikus interpretációjára jó példa a Pálné Kovács Ilona által szerkesztett kötet (Pálné Kovács 2016), amelyben a szerzők a centralizációs tendenciákat bírálják, miközben „búcsút vesznek” az impliciten ideálisabbnak tartott decentralizált modelltől. Egy másik tipikus interpretációra szolgál példaként Hegedüs József és Péteri Gábor cikke (Hegedüs–Péteri 2015). Eszerint az érvelés szerint decentralizált és centralizált rendszerek is lehetnek hatékonyak, amennyiben megfelelő érdekeltségi viszonyok szabályozzák a rendszert; kellőképpen átlátható az igazgatási struktúra; és erős a jobbiztonság mértéke. Míg Hegedüs és Péteri végkövetkeztetése szerint a 2010 utáni centralizált rendszer ezeknek a feltételeknek nem felel meg, addig a 2010 előtti decentralizált korszakot úgy jellemzik, mint egy, „a korábbiakban szerves módon fejlődő helyi önkormányzati és közszolgáltatási rendszert” (Hegedüs–Péteri 2015: 90). Sőt ezt a rendszert „a magyar társadalom modernizációjával” feleltetik meg, amely a 2010 utáni átalakítások „áldozatául esett”.

Ennek a decentralizációpárti, illetve modernizációelméletekbe lehorgonyzott interpretációnak az alternatíváját adja Vigvári András – még a 2010-es változások előtti – megközelítése (Vigvári 2008), amely Hegedüsékhöz hasonlóan nem önmagában a decentralizációt tartja egy kívánatos önkormányzati rendszer alapjának. Azonban Hegedüstől eltérően nem merül ki az elemzés a politikai-intézményi feltételek számbavételében, hanem a rendszer lényegét a pénzügyi, elosztási, gazdasági viszonyok struktúrájában keresi. Ezen az alapon jut Vigvári arra a megállapításra, hogy a 2010 előtti önkormányzati rendszer legnagyobb problémája a „szubszidiaritás nélküli decentralizáció” volt, azaz a névleg demokratikus intézményrendszer kialakítása megfelelő pénzügyi eszközök delegálása nélkül. Kicsit átfogalmazva

Vigvári álláspontját: míg 1989 után a politikai demokrácia jelszavának megfelelően egy decentralizált rendszert hoztak létre, addig a gazdasági demokrácia feltételeinek a kialakítása teljesen háttérbe szorult.

2010 után azonban egy újfajta kormányzási modell épült ki, amelynek a közép-pontjában – meglátásom szerint – a kontrolláló mechanizmusok, illetve az ezek „leszivárgását” elősegítő intézményrendszerek kiépülése áll. Egyrészt a helyi önkormányzatok mozgásteret radikálisan beszűkült, korábbi feladataik jelentős részét elvonták, és ezzel párhuzamosan a költségvetésük is jelentősen lecsökkent, nagyjából megfeleződött. Ahogy ezt a későbbi részekben bemutatom, nem pusztán a költségvetés zsugorodásából, hanem a fejlesztési források elosztásának új rendszeréből is következik a helyi önkormányzatok központi kormányzattól való növekvő függése, és ezen keresztül egy erősödő kontrolláló mechanizmus térnyerése.

Másrészt, ezzel párhuzamosan, a helyi önkormányzat és az állampolgárok viszonya is átalakult. A közmunkaprogram bővítésén, az állami normatíva alapján finanszírozott szociális segélyezési rendszer felszámolásán és az európai uniós fejlesztési források egy részének specifikus célzásán keresztül a helyi döntéshozók olyan eszközöket kaptak a kezükbe, amelyek a helyi lakosság marginalizált részének erőteljesebb társadalmi kontrollját teszik lehetővé (vö. Jelinek–Pósfai 2019). Összességében tehát a központi kormányzat felől az önkormányzatok felé, illetve az önkormányzatoktól az állampolgárok felé irányuló kettős kontroll kiépülő intézményrendszerén keresztül a helyi önkormányzatok egyre inkább olyan társadalmi funkciót töltenek be, amelyben a központi kormányzat egyenlőtlenségeket növelő gazdaság- és osztálypolitikájának a helyi negatív következményeit menedzselik a számukra lehetővé tett szűk korlátok között, valamint korlátozott számú eszköz segítségével. Bár ez a kontrolláló funkció nem teljesen új, hiszen például a Szalai Júlia által leírt „jóléti fogda” intézményrendszere is értelmezhető az önkormányzatok erős kontrollfunkciójának a korábbi időszakban történő kiépüléseként (Szalai 2004, 2005, 2007), a 2010 utáni rendszer azonban a „jóléti” elem szisztematikus kiiktatásával, illetve a szűkebb szociálpolitikai alrendszeren túli eszközök áthangolásával ebben is új dimenziót jelent.

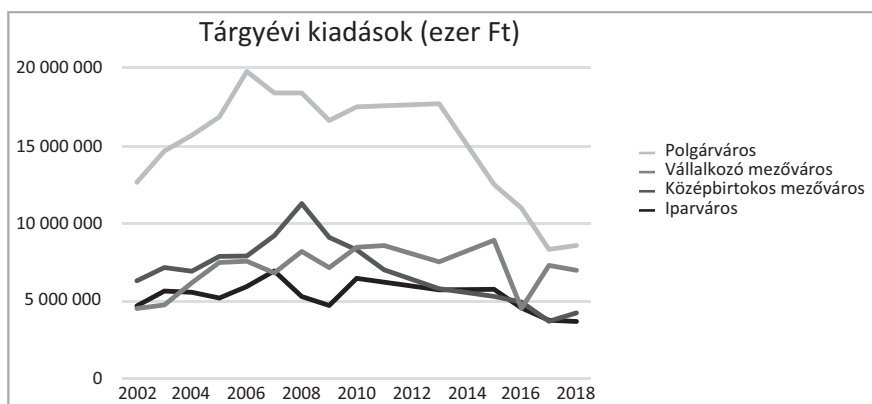
Ez az újonnan megerősödő funkció értelmezhető a társadalmi kontroll és az autoriter kormányzás egyfajta „leszivárgásaként”, amely végső soron a társadalmi egyenlőtlenségek növelését és ezek mintázatainak a megszilárdítását okozza. A hazai középvárosok zsugorodásának a szempontjából ez egy meglehetősen leszűkült mozgásteret jelent, ahol az önkormányzatok többségének a valós mozgásteret a zsugorodásból eredő helyi feszültségek különböző kontrolláló eszközökön keresztüli kezelése marad a zsugorodást kiváltó alapvető okok megszüntetése helyett.

Négy magyarországi középváros költségvetése

A rendszerváltás óta az önkormányzati kiadások GDP-arányosan nagyjából megfeleződtek Magyarországon (Czirfusz–Jelinek 2019). Ebben az időszakban a jelenlegi

EU-tagországok közül Magyarországon csökkent a legnagyobb mértékben az önkormányzatok lokális autonómiája (Ladner–Keuffer–Baldersheim 2016). A KSH adatai alapján 2010 és 2018 között az összes kormányzati kiadáson belül az önkormányzati alszektor kiadásai 25,35%-ról 14,04%-ra csökkentek. Az országos folyamatokkal összhangban az általunk vizsgált négy város éves kiadásai is nagymértékben csökkentek, 2010 óta nominálisan nagyjából megfeleződtek. Ez minden esetben a már fentebb részletezett feladatelonások következménye.

1. ábra: Négy város kiadásai

(Forrás: TEIR és zárszámadási rendeletek)

Az önkormányzati költségvetés szűkülésének értékelésekor a legtöbb esetben az interjúinkban is felmerült a korábbi önkormányzati adósságok kérdése. Két város esetében is elhangzott, hogy a kormányzati adósságkezelés nélkül a város nagy bajban lett volna. Az egyik alpolgármester így fogalmazott: „Ha egy évvel később történik a konszolidáció, akkor a 250 milliós éves kamat az árfolyamvesztés miatt 400 millió lett volna [...]. Nekünk az utolsó pillanatban jött, és nagyon jól jött, mert a korábbi két évet tudtuk törleszteni, de a következő évvel problémák lettek volna”. Ezzel szemben az interjú más részeiben az adósságkezelés következményei, azaz a feladatelonások, illetve a további hitelfelvétel központi engedélyhez kötése már kritikusabb színben tűntek fel: „Ami bennünket hátrányosan érintett a kormány részéről, az globálisan az ország szempontjából jó, de nekünk nem annyira jó. Azért nem szívesen ócsárolnám a mi kormányunkat, [...] ilyen szempontból tompítok [...]. Azért nyilván van egy csomó olyan intézkedés, amely az ország szempontjából első osztályú, de városunk szempontjából nem volt mindig jó.” A két idézet összeolvasva arra utal, hogy érdemes az adósságkezelés amúgy pozitívként értékelhető közpolitikáját tágabban, az önkormányzati rendszer központosításával együtt vizsgálni.

Az adósságkezelés egy további problémás pontjára világitott rá egy másik város vezető tisztségviselője, illetve a város víziközmű-hálózatát üzemeltető cég vezető-

je. Ebben a városban a 2000-es évek végén a helyi politikusok nyomására a térség önkormányzatainak többségi tulajdonában lévő víziközmű-cég részt vett egy uniós pályázaton, amely néhány, korábban nem csatornázott terület csatornázását finanszírozta meg 70%-os támogatási intenzitás mellett. Az önrész fedezésére a cég egy svájcifrank-alapú hitelt vett fel, és mivel ekkor még önkormányzati hatáskörben volt az ármegállapítás, ezért a törlesztés biztosnak tűnt. A 2008-as válság után azonban a devizahitel törlesztőrészei nagyon megemelkedtek, a bank pedig először felmondta a hitelt, majd egy tárgyalássorozat után további biztosítékok bevonása és a hitel forintosítása után átstrukturálta azt. A víziközmű-ágazat reformja és a rezsicsökkentés miatt azonban a cég nagyon nehéz helyzetbe került: *„[n]agyon katasztrofális ilyen értelemben a helyzet, tehát most már a bank egy kicsit lenyugodott, de maga a helyzet pont a veszteségeink miatt továbbra is Damoklész kardjaként itt van fölötünk. Ez a hitel 2026-ban jár le.”* A hatósági árazás miatt a vízdíjak (és ezen keresztül a bevételek) emelésére nincs mód, a fogyasztás a népességszökkenés miatt csökken, a kiadási oldalon viszont a növekvő adóterhek lerontják a cég mérlegét, amely emiatt folyamatos önkormányzati támogatásra szorul, és évek óta nem tud fizetésemelést adni, ami miatt folyamatosan humánerőforrás-problémákkal küzd. A cég helyzete nem egyedi, egy, a víziközmű-ágazatot elemző tanulmány is hasonló megállapításokra jutott az egész ágazat vonatkozásában (KPMG 2015). Ennek a közműcégnek az esete arra világít rá, hogy az önkormányzati adósságrendezés során az önkormányzati cégek adósságai nem lettek szanálva, ezek egyfajta extra költségvetési teherként nehezítik egyes önkormányzatok gazdálkodását. Ez egybevág az ÁSZ egyik 2019-es jelentésének megállapításával, amelyben 322 önkormányzatot vizsgáltak (Állami Számvevőszék 2019). A jelentés szerint *„a városi önkormányzatok gazdálkodására kockázatforrást jelentett a többségi tulajdonú gazdasági társaságaik veszteséges működése és kötelezettségeinek állománya, valamint a tartós részesedések állományának növekedése”,* mivel például mind 2015-ben, mind 2016-ban a vizsgált önkormányzatok működési jövedelme kevesebb volt, mint a többségi tulajdonukban lévő gazdasági társaságaik kötelezettségállománya. Azaz az önkormányzati adósságkonszolidáció ebből a perspektívából nem volt teljes körű (Állami Számvevőszék 2019: 22).

A feladatelvonás és az adósságrendezés értékelése mellett a 2011-es államháztartási törvény és a stabilitási törvény, illetve a 2013-as államháztartási számvitelről szóló kormányrendelet⁴ értékelése is felmerült az interjúink során, mint amelyek megszabják a kereteit az önkormányzatok fiskális mozgásterének. Az ezeket meghatározó új irányelv rettentően megnehezíti az önkormányzatok eladósodását, viszont a működési egyenleget az új feladatfinanszírozási rendszeren, illetve az új számviteli szabályokon keresztül stabilizálja. Az egyik önkormányzati pénzügyekkel foglalkozó hivatalnok így fogalmazott: *„Azt látjuk, hogy mind bevételi, mind kiadási oldalon a források a működésbe áramlanak, a fejlesztésben pedig keletkezik egy jelentős mesterséges*

4 2011. évi CXCV. törvény az államháztartásról; 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról, 4/2013. (I. 11.) Korm. rendelet az államháztartás számviteléről.

hiány [...]. [Korábban] nagyon nagy feszültségek voltak, és az eladósodás nem véletlenül alakult ki az önkormányzatoknál. De legalább jogcím volt arra, hogy felhalmozásra is fordítsak forrásokat. Most ez a jogcím ezzel a tervezési módszerrel kvázi megszűnik.” Az idézet nem feltétlenül a számviteli részletszabályozások kritikája miatt fontos, hanem azért, mert rámutat, hogy az önkormányzatok többsége – amelyek nem rendelkeznek számottevő helyi adóbevétellel – nagyon nehezen tudnak fejlesztési forrásokat kitermelni, illetve beruházni a mindennapi működés biztosításán túl. Tehát míg a jelentősen lecsökkentett feladataikat többségükben el tudják látni, a jövőbeli pályájukat meghatározó fejlesztések terén már jócskán lecsökkent a mozgásterük. Ez a zsugorodó városok esetében valószínűleg hatványozottan igaz.

A már idézett hivatalnok ezt így fejtette ki: „A 2000-es években, és ez kormányfüggetlen volt, hosszú ideig voltak területi kiegészítést is szolgáló pályázatok. [...] Ezerféle nevük volt, és ezeket a megyei és regionális fejlesztési tanácsok osztották. Úgyhogy a kistérségek, akik ezekben a szervezetekben alapítók és résztvevők voltak, szavazóképesek voltak, megkötötték a saját jórossz, de helyi konszenzusukat, és ezeket a deregulált forrásokat ezekre a fejlesztésekre lehetett fordítani. Egy decentralizált döntési rendszerben. Most ezekre a feladatokra kétféle pénz van. Vagy a nagy uniós pályázatok, vagy pedig... úgyse tagadom le, na... vagy az év végi pofapénz. Tehát a [központi] költségvetés tartalékaiból az elmúlt években hagyománnyá vált, hogy nagyon nagy összegű egyedi támogatások kerülnek jóváhagyásra egyes településeknek.”

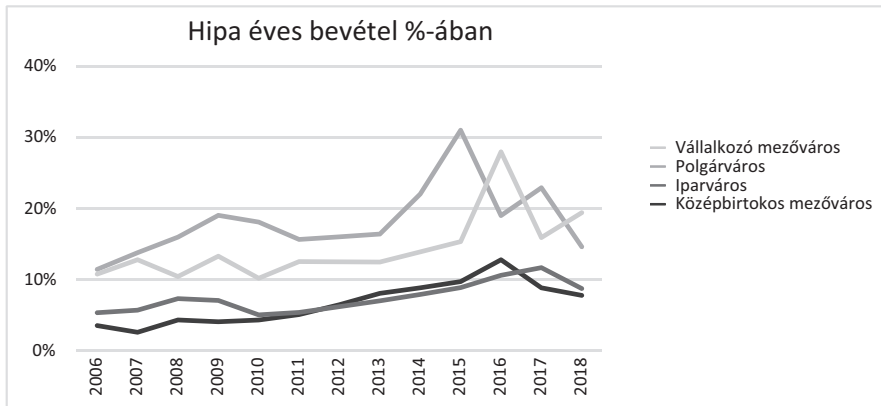
A fejlesztési forrásokat érintő központosításról szóló sommás összefoglalót egy kicsit kibővítve az egyéb empirikus anyagokból szerzett tapasztalatokkal azt állíthatjuk, hogy az önkormányzatok fejlesztési mozgástere, azaz lényegében a települések jövőjét meghatározó beruházásokkal kapcsolatos mozgástér nagyjából négy nagy bevételi forráson alapul: a már említett EU-s forrásokon, illetve az év végi „pofapénzen” túl ide sorolhatjuk a helyi adóbevételeket (amelyek a hivatalnok városában az alacsony gazdasági aktivitás miatt nem jelentősek, így nem véletlenül hagyta ki a felsorolásból), illetve a közfoglalkoztatási programokat. Összességében tehát az önkormányzati rendszer központosítása feszesen és bizonyos megkötésekkel ugyan, de többségében biztosítja az önkormányzatok működési költségeit, viszont a fejlesztés területén új kényszerekkel és csökkenő mozgástérrel szembesülnek. Az egyik interjúalanyunk ezt így összegezte, arra a kérdésre válaszolva, hogy melyek a város költségvetésével kapcsolatos főbb folyamatok: „Ha egy mondatba akarnám összefoglalni, akkor gúzsba kötve táncolunk.” A tanulmány további részében ezt a gúzsba kötést, azaz a fentebb említett négy területet és az ezek által nyitott lehetőségeket/kényszereket elemzem részletesebben.

Közhatalmi bevételek, helyi adók

A rendszerváltás során az önkormányzati decentralizáció egyik alapelve volt, hogy az önkormányzatok a kapitalista viszonyok kiterjesztésével a területükön végzett gazdasági aktivitás után szedett adókból részesülhetnek, ezzel is ösztönözve őket a „vállalkozói” logika átvételére (Vigvári 2007: 179). Ennek a gondolatmenetnek a része volt például, hogy 1990-ben a frissen bevezetett személyi jövedelemadó (szja) 100%-a az

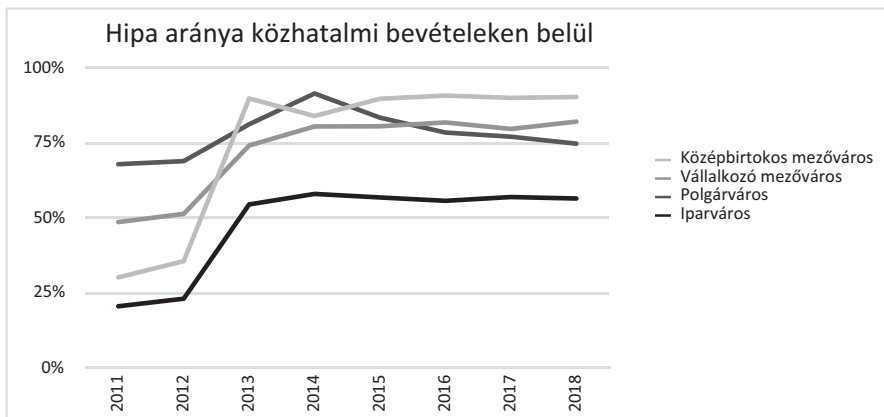
önkormányzatok költségvetésébe áramlott. Ez azonban már az 1990-es évek legelején, a rendszerváltás utáni gazdasági válság kontextusában megváltozott, és a decentralizációs időszak egészében a kezdeti elképzelésekhez képest egyre jelentéktelenebbé vált az ilyen típusú adók önkormányzati fejlesztésekre történő átcsoportosítása, míg végül 2012 óta az szja szinte teljes egészében a központi kormányzatnál marad. A 2010 utáni recentralizációs fordulat óta az adó típusú bevételek közül a helyi iparűzési adó (hipa) lett az önkormányzatok legjelentősebb bevételi forrása, amelyet fejlesztésekre fordíthatnának, a vizsgált városainkban azonban ez a teljes bevételhez képest rendre csak az 5–20% közötti sávban mozog (az országos átlag 2016-ban 9,7% volt).

2. ábra: Négy város HIPA bevételei az összes bevétel százalékában

(Forrás: TEIR és zárszámadási rendeletek)

3. ábra: Négy város HIPA bevételei a közhatalmi bevételek százalékában

(Forrás: TEIR és zárszámadási rendeletek)

A hipa mértéke azonban nagyon nagy mértékben függ az adott város és régió gazdasági fejlettségétől, és ennyiben az elmaradott, a rendszerváltás veszteségeinek tekintetében régiókban található, zsugorodó városok különösen rossz helyzetben vannak. Ennek ellenére a 2. és a 3. ábrán láthatjuk, hogy a négy vizsgált városunk esetében az éves bevételekhez képest a hipa aránya egy város kivételével mindenhol nagyjából megduplázódott, míg a közhatalmi bevételek csoportján belül is minden város esetében sokkal dominánsabbá vált, mint korábban. Ugyan a vizsgált időszakban nominális értékben is mindenhol nőtt a hipa értéke, tükrözve a 2010-es évekre jellemző gazdasági konjunktúrát, és ez a kép valamiféle növekvő önállóságot is sugallhatna, az interjúink árnyalják ezt a képet. Egyrészt még ha nominális értéken nőtték is a hipa-bevételek, ez sokszor a működési költségek fedezését szolgálja, és a városok csak csekély mértékben tudják azt fejlesztésekre fordítani. Másrészt bár több új hazai vagy külföldi cég kezdett gazdasági tevékenységbe Magyarországon ebben az időszakban, ezek lokalizációja azonban erősen centralizált folyamattá vált. Több városvezető is panaszkodott, hogy nagyobb jelentőségű gazdaságfejlesztés csak ott történik, ahol országos jelentőségű politikusok tudnak lobbizni ezért. A vállalkozó mezővárosban, ahova nem kötődik ilyen országos jelentőségű politikus, például arról panaszkodott a helyi ipari park vezetője, hogy 2009 óta nem „küldtek” befektetőket a gazdaságfejlesztéssel foglalkozó budapesti székhelyű szervek. A középirtokos mezővárosban viszont, ahonnan több országosan jelentős politikus is származik, több sikeres és sikertelen „kiközvetítés” is volt. A sikertelen próbálkozás esetében egyértelmű volt, hogy a központi támogatások mértéke döntött a helyszínválasztásban. *„Voltak tárgyalások egy nagy céggel, hogy egy létező üzembe beszállna, és akkor egy nagyobb volumenű üzemet hoznak létre. Nem nálunk dőlt el, hogy nem itt valósult meg. Valószínűleg nagyobb állami támogatást kaptak máshol, mint itt. Én ezt gondolom.”* Amikor viszont sikerült állami támogatással két új céget is az ipari parkba vonzani, akkor az sem váltotta be a reményeket: *„Gyakorlatilag ígértek egy 120 fős munkahelyteremtést, ebből megvalósult 70 fő. Létrejött egy másik üzem. Itt is ígértek egy 70-80 embert, van most 30 ember körülbelül. Ez az, ami megvalósult az ipari parkon belül. Én ezt nagyon kevésnek tartom, megmondom őszintén.”*

A polgárvárosban és az iparvárosban igazán jelentős gazdasági beruházás a vizsgált időszakban nem valósult meg, a polgárvárosban még jelentősen csökkent is a hipa az elmúlt években az egyik jelentős cég átszervezése miatt. Sokatmondó, hogy az iparváros vezetői visszatérően arról beszéltek, hogy a város kitorési pontja a gazdasági problémákból egy központilag finanszírozott börtönépítési projekt lehetne, amely azonban szintén nem valósult meg végül. Ennek ellenére az iparváros sikeres vállalkozóival készített interjúkból az derült ki, hogy bár a város költségvetésének a perspektívájából a gazdasági konjunktúra nem tudta érdemben növelni a város mozgásterét, egyes vállalkozók szép egyéni sikereket tudtak elérni a gazdasági fellendülés, illetve az EU-s támogatások miatt. Ezek a középvállalkozói sikerek azonban nem tudtak olyan értelemben beépülni a város életébe, hogy érdemben befolyásolják

a zsugorodó dinamikákat vagy az elvándorlást. Ez többek között annak is köszönhető, hogy a hipa⁵ és az egyéb helyi adók (pl. kommunális adó, építményadó) kiszabásának a mértéke törvényileg szabályozott, és ezért jelentős költségvetési változást csak egy új nagyvállalkozás tudna hozni még egy középváros esetében is.

Összességében tehát a vizsgált városokban a csökkenő költségvetési főösszeg miatt relatív egyre fontosabbá vált a hipa szerepe a városi költségvetésben, azonban a gazdasági fellendülés időszaka alatt sem tudott egyik helyen sem abszolút értelemben jelentős fejlesztési mozgásteret nyitni. Ezt a jelenséget a helyi adók törvényi szabályozása mellett az is megerősítette, hogy a gazdaságfejlesztés intézményrendszere szintén erősen centralizált, és az országos jelentőségű politikuskok helyi kötődései és lobbierreje határozza meg, nem pedig egy világos gazdaság- és területfejlesztési elvrendszer⁶. Másként fogalmazva: bár első ránézésre a hipa relatív költségvetési súlyának növekedése egyfajta vállalkozói fordulatot is implikálhatna, valójában nem ez történik, hiszen a gazdaságfejlesztés területét is érintik a centralizációs törekvések. Ez kis részben a – hipa beszedésének szempontjából kulcsfontosságú – ipari parkok centralizációjában (Szarka 2017), nagyobb részben pedig a vállalatokkal való tárgyalások centralizálásában érhető tetten. Több interjúalanyunk szerint is a politikai klientalizmus hálózatai szabják meg a gazdaság- és területfejlesztés jelentős folyamatait. Az egyik város ipari parkjának vezetője így fogalmazott: *„Akkor lesz Magyarországon igazi verseny, ha nem lesz egy ilyen központi szűrő, ahol eldöntik, hogy [egy külföldi cég] ide mehet vagy oda mehet.”*

Az európai uniós projektek világa

A középvárosi önkormányzatok mozgásterét szempontjából a helyi adóbevételekhez képest sokkal fontosabb az EU-s források szerepe. A 2014–2020-as költségvetési időszakban a vizsgált városokban az önkormányzatok által elnyert EU-s támogatások mértéke nagyjából a teljes költségvetésük 8,5%-át tette ki. Másképp számolva, ugyanebben a periódusban a 2014–2018 közötti átlaggal számolva az átlagos éves költségvetésük 36–97%-át kapták meg EU-s fejlesztési forrásként. Az interjúk szerint jelentősebb fejlesztési beruházások évek óta szinte kizárólag ezekből a forrásokból tudnak megvalósulni kis- és középvárosi szinten. Fontos megemlíteni, hogy ezeknek a beáramló EU-s forrásoknak nagyon nagy a ciklikussága: egy 7 éves EU-s ciklus tipikusan „farnehéz”, azaz az utolsó években sokkal nagyobb a kifizetések mennyisége, mint a ciklus elején. Volt olyan város, ahol az egyik évben a bevételek nagyjából fele EU-s támogatás volt. A mostani EU-s költségvetési ciklus esetében annyi az eltérés, hogy – a többi kelet-európai tagállamtól eltérően – a kormányzat erőteljes célja volt 2017-ig lebonolyítani a kifizetések legnagyobb részét. Emiatt most „papíron” már 100% fölötti a magyar abszorpciós adat, valójában azonban az

5 A hatályos jogszabályok szerint az önkormányzatok által kiszabható hipa felső határa a vállalkozás adóalapjának 2%-a.

6 Bár ilyen dokumentumok elvileg léteznek (pl. OFTK), de ezek jelentősége egyik interjúnk során sem merült fel.

EU-s fejlesztési pénzek elköltése jelenleg is zajlik. Ez magyarázza az egyes városok esetében látható kiugró éves adatokat az 1. ábrán.

Az EU-s források célzása azonban szintén egyre inkább központosított lett az elmúlt évtizedben. Az önkormányzati adósságrendezéssel, illetve az önkormányzati rendszer centralizációjával párhuzamosan zajlott az EU-s fejlesztési források menedzseléséért felelős hazai intézményrendszer átalakítása. Ennek az átalakításnak is a politikai kontroll volt az egyik fő jelszava. 2014-ben megszűnt a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség (NFÜ) és a VÁTI is: mindkettő olyan jelentős szakmai műhely volt, amely az EU-s fejlesztések programozásában, illetve az elköltés menedzselésében és monitorozásában kiemelt szerepet játszott, a jelenlegihez képest relatív autonóm módon. Ebben az időszakban szűntek meg a regionális fejlesztési ügynökségek is, amelyek bizonyos esetekben hatékonyan elő tudták segíteni a projektek területspecifikus megvalósítását. Ezek helyét egyrészt a minisztériumok alá rendelt irányító hatóságok vették át, másrészt a politikailag rövidebb pórázon tartott új tervezőintézetek (2014-ig a rövid életű Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal [NTH], majd utána a Nemzetstratégiai Kutatóintézet).

A nemzetgazdaságilag is igen jelentős gazdasági szereppel bíró EU-s transferek centralizálásán keresztül az EU-s források célzása is sokkal jobban belesimult a megerősödő helyi politikai hegemoniába (Geröcs–Jelinek 2018). A 2014–2020-as időszak erősen gazdaságfejlesztési orientációjú lett, amit megerősítettek a vizsgált városok vállalkozóival készített interjúk is. Az időszak gazdasági konjunktúrájának egyik meghatározó forrását ezek a vállalkozásokat támogató fejlesztési források jelentik. Emellett azonban a városi önkormányzatok is jelentős forrásokhoz jutottak, döntően a Terület- és Településfejlesztési Operatív Programon (TOP) keresztül, amelyeket leginkább városfejlesztési, energiahatékonysági, kulturális és szociálisan célzott beavatkozásokra tudták fordítani. Míg ezek nagy része ellensúlyozni tudta a központosítással együtt járó bevételkiesést, addig a szociálisan célzott beruházások – zömmel a szociális városrehabilitáció típusú beavatkozások a szegregátumokban – annyiban különlegesek voltak, hogy korábban soha nem látott összegű fejlesztéseket tettek lehetővé a települések leghátrányosabb részein. Ahogy ezt Virág Tünde (2020) részletesebben is kifejti, ezek a szociálisan célzott, az EU által finanszírozott beruházások sokszor a helyi városvezetők kontrollfunkcióját erősítették, amennyiben a város marginalizált lakosságának az életkörülményeit tudták megváltoztatni egy tipikusan paternalista keretben (vö. Jelinek 2017; Jelinek–Pósfai 2019; Jelinek–Virág 2019).

Lényeges, nem szándékolt mellékhatása az EU-s lépték növekvő szerepének a központosított városi fejlesztésekben, hogy minden általunk ismert kontextusban kialakult egy olyan helyi csoport, amelyet „projektosztálynak” nevezhetünk (vö. Czibere–Gerő–Kovács 2017; Füzér 2017). Ez a csoport az önkormányzat hivatali dolgozóiból, a városfejlesztéssel foglalkozó önkormányzati cégek dolgozóiból, pályázattírókból, tanácsadókból, illetve pályázatokban részt vevő civilekből áll, akik sokszor az önkormányzati költségvetés jelentős részének (akár évi 5-10%) az elköltésében vesznek részt. Bár au-

tonómiájuk erősen korlátozott – az országos szintű keretrendszerek (pl. az operatív programok jelentette megkötések), illetve a helyi politikusok által –, egyes helyi fejlesztési projektek megvalósítására mégis jelentős hatást tudnak gyakorolni. Ennyiben az önkormányzatok számára rendelkezésre álló mozgástér kihasználásában – különösen a szociálisan elvileg érzékeny beavatkozások lefolytatásában – nagy szerepük van. Egészen pontosan a helyi projektosztály és a helyi döntéshozók közötti viszony központi tényező a középvárosi szegénység kormányzásának kérdésében.

A tapasztalataink alapján az is szembetűnő, hogy a helyi elitek (amelynek része a helyi projektosztály is) milyen erős befolyással bírnak ezeknek a fejlesztési forrásoknak a becsatornázásában. Az interjúk alapján az lett a benyomásunk, hogy a rendszerváltás óta tipikusan „alulfejlesztett”, zsugorodó középvárosi önkormányzatok a beérkező EU-s forrásokat egyfajta történelmi kompenzációként kezelik, amelyekkel gyakran a helyi középosztály pozícióit próbálják erősíteni, és ezzel nem egyszer még inkább intézményesíteni a helyi társadalmi egyenlőtlenségeket, megerősítve a marginalizáltakat elválasztó szimbolikus határokat.

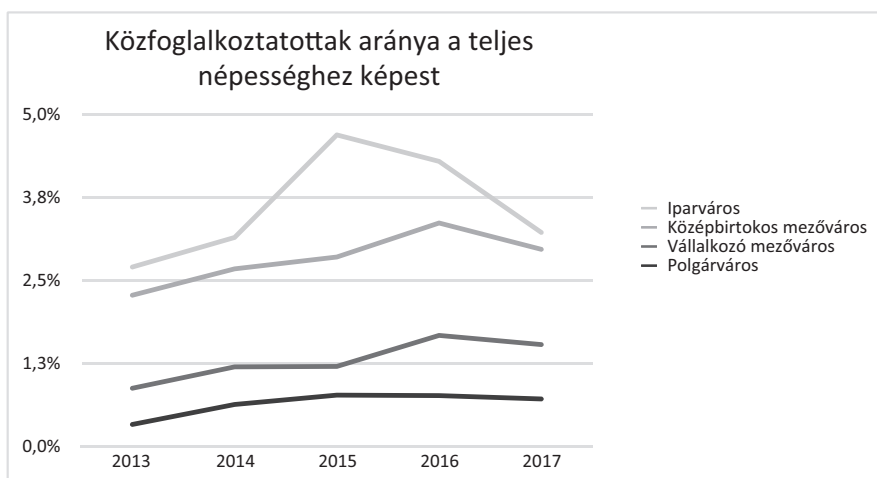
Egy tipikus példa erre az egyik általunk vizsgált városban az egyik zsákutcaszerűen elhelyezkedő szegregátum felújítása, a helyben lakók költöztetéseken keresztüli szelektálása, a környék bekamerázása, illetve a helyi ellenőrzést segítő szociális munka kiszervezése az egyik egyházi karitatív szervezetnek. Az ilyen típusú beavatkozásokon keresztül a korábban gyakran társadalmi „senki földjeként” elkönyvelt szegregátumok nem a városi társadalom vérkeringésébe lesznek integrálva, hanem pusztán a helyi társadalmi problémák ellenőrzése és a város többségi társadalmá számára elviselhető szintűvé tompítása történik. Természetesen vannak kivételek valóban társadalmilag érzékeny projektek formájában, ezek azonban a limitált EU-s források, illetve a rendkívül komplex EU-s bürokrácia miatt nem tudják jelentősen, rendszerszinten javítani az amúgy a tágabb társadalom- és gazdaságpolitikai eszközökkel szisztematikusan gerjesztett társadalmi polarizációt.

Közfoglalkoztatás és a munkaalapú társadalom

Az EU-s finanszírozásból megvalósuló fejlesztési projektek mellett a középvárosok esetében az elmúlt évtizedben felfutó közmunkaprogramok biztosították a legjelentősebb többletforrást. A legtöbb esetben ezeket felhasználva az önkormányzatok a területükön élő marginalizált lakosság foglalkoztatásán keresztül beruházásokat is meg tudtak valósítani. Az alábbi, 4. ábrán látható az általunk vizsgált városokban közmunkaprogramban foglalkoztatottak létszáma a teljes városi lakossághoz viszonyítva. Mivel a munkaképes lakosság nagyjából a fele a teljes lakoságnak, ezért a legkiválóbb esetben a közmunkaprogramok csúcsának számító 2015-ös évben az iparvárosban nagyjából minden tizedik munkaképes korú helyi lakos részt vett a közmunkaprogram valamelyik részében. Ugyanebben az évben a város bevételeinek 20%-át adták a közfoglalkoztatással összefüggő támogatások. Bár más városok esetében nem mindig találtunk ilyen kiugró számokat, de a fenti összeg jelzi a köz-

munkaprogramok bevezetésével az önkormányzat változó funkcióit, amennyiben egyes években teljes bevételének akár az ötödét az alapján kapja, hogy az alacsony osztályhelyzetű helyi lakosokat munkával lássa el.

4. ábra: Közfoglalkoztatottak aránya a teljes népességhez képest négy városban

(Forrás: TEIR)

Ez a folyamat a helyi munkaerőpiac átalakítása mellett hatott az önkormányzati intézmények tevékenységére is, ugyanis a közmunkaprogramokra szánt források egy részét városfejlesztési célokra is el lehetett költeni (Koltai 2018: 99). Több olyan önkormányzati vezetővel is készítettünk interjút, aki ritka lehetőségként értékelte, hogy a város intézményeit olyan gazdasági tevékenységekre állítsák rá, amelyek csökkenthetik a piaci alapon kiszervezendő munkák körét, és ezzel a városba áramló erőforrásokat helyben tartják. Ilyen megfontolásból volt, ahol élelmiszeripari üzemeket hoztak létre, hogy a városi intézmények igényeit ki tudják elégíteni, volt, ahol a városüzemeltetési feladatok egy részét tudták megoldani „házon belül”, és volt, ahol a város energiellátását szerették volna saját erőből megoldani. Ezek a tervek rámutatnak a közmunkaprogramok által nyújtott nagyobb önkormányzati mozgástérre (Váradí 2016).

A tágabb munkaerőpiaci folyamatokat is figyelembe véve azonban az látszik, hogy a közmunkaprogram igazán lényeges fejlesztési potenciált csak 2015 környékén és csupán néhány évig tudott nyújtani, amíg a szelektív kivándorlás és az EU-s források által is fűtött gazdasági konjunktúra miatt a piaci cégek fel nem szívták a munkaerő nagy részét. Ezután több helyen is úgy értékelték a közmunkát irányító hivatalnokok a helyzetet, mint például a polgárváros egyik magas rangú vezetője: „Közhasznúból van elég, csak olyan emberek vannak, akikkel nem lehet mit kezdeni. Ha azt mondom neki, hogy fessél végig egy játszótéren nyolc órát, akkor biztos, hogy nem fog

tudni. Szondáztatás van reggel, szondáztatás van este, hogy a felét elküldjük, mert már részeg. Kiönti a festéket, ellopja a festéket, tolja az ecsetet, tehát nem érdekelt abban... jó, a másik oldalon meg ott van egy 50.000 forintos fizetés, ami az éhhalálhoz sem elég.”

A fenti interjúidézet nemcsak arra világít rá, hogy a közmunkaprogramok 2017 után egyre kisebb valós fejlesztési potenciállal bírtak a vizsgált városok szemszögéből, hanem arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a közmunkaprogramoknak többek között nagyon erős kontrolláló funkciója volt a helyi marginalizált rétegek szempontjából (Kovai 2016, 2019). Az ezzel kapcsolatos városvezetői narratívák visszatükrözték a központi kormányzat narratíváját, amely 2010 óta a jóléti politikák legtöbbjét minimalizálta, és helyette a munkaalapú társadalom eszméjére alapozta a szociális ügyeket érintő közpolitikáit. A vállalkozó mezőváros egyik befolyásos gazdasági szereplője például az alábbiakkal jellemezte a közmunkásokat: *„Tehát foglalkozni kell velük, mert egyébként munkaerő-tartalék is egyben. Tehát csak a kiművelt emberfőt, a képzett, szorgalmasat. Jó, hogy 14 évesen már férjhez megy a lány, én nem tudom, hogy mi van, én ezeket a háttérű dolgokat, nem is akarok róla beszélni. De majd csak fejlődnek. Hagyni kell őket magukban, és akkor jönnek dolgozni, segítenek, vagy csinálják; akkor munkára kell őket tanítani. De munkakultúrájuk sincs.”* Ez a narratíva is jelzi, hogy a gazdasági konjunktúra ellenére a marginalizált népszerűség helyi kontrollja az EU-s finanszírozású beruházások mellett a közmunkaprogramon keresztül tudott megvalósulni (Kovai–Vigvári 2020). Ezzel ambivalens módon azt is állíthatjuk, hogy míg 2010 után az önkormányzatok mozgásteret a legtöbb területen beszűkült, addig az alacsony osztályhelyzetűek kontrolljával kapcsolatban sokkal szabadabb kezet kaptak, mint korábban. Ezt a folyamatot nevezem a kontrollmechanizmusok és az autoriter kormányzás „leszivárgásának”.

„Pofapénz”

Végezetül térjünk vissza az egyik interjúalanyunk által „pofapénznek” nevezett jelenséghez. A fentebb elemzett bevételi források, azaz a 2010-es évek során egyre növekvő hipa-bevételek, az EU-s fejlesztési források, illetve a közmunkaprogrammal kapcsolatos bevételek csak részben ellensúlyozták a központosítás miatt megcsappanó bevételeket. Az általunk vizsgált négy városban – és valószínűleg a hasonló helyzetben lévő zsugorodó kis- és középvárosokban – ezek sem voltak elegendőek ahhoz, hogy az átalakított önkormányzati finanszírozás strukturális feszültségeit kezeljék. A fejlesztésre rendelkezésre álló, fentebb említett források nagy részét csak adott területeken lehet befektetni, és bizonyos alapvető infrastrukturális fejlesztésekre vagy bizonyos években a működési költségekre alig van megfelelő forrás. A „gúzsba kötés” adott esetben költségvetési hiányhoz is vezethetne, amelyet a jelenlegi rendszerben hitelekkel nagyon nehéz ellensúlyozni. Az interjúalanyaink szerint ezt a feszültséget hivatott kezelni a „pofapénz” intézménye. A „pofapénz” leginkább a „rendkívüli önkormányzati támogatás” formális kategóriájának felel meg, amelynek teljes összege a 2020-as költségvetésben 8 milliárd forint, azaz a teljes önkormányzati szektor szempontjából elhanyagolható. A költségvetés egyéb fejezeteiben,

illetve év végén a maradványok elköltésének időszakában azonban számos egyéb, konkrét településhez köthető projekt kap célzott központi támogatást. Ezt a formális kategóriákkal nehezen leírható, nagyjából azonban minden önkormányzati vezető által ismert jelenséget nevezünk „pofapénznek”. De mit is jelent ez pontosan?

Interjúalanyunk így jellemezte a folyamatot: *„Itt nem pályázat kerül benyújtásra, hanem íródik egy A/4-es levél, ami elmegy 3-4 féle e-mail címre meg 3-4 féle postacímre, és utána polgármester úr – volt országgyűlési képviselői kapcsolatait meg pártkapcsolatait figyelembe véve – beül a céges autóba, fölmegey Pestre. Hol itt lobbizik, hol ott lobbizik.”*

A gazdaságfejlesztéshez hasonlóan itt is nagy jelentősége van, hogy vannak-e az adott városhoz kötődő országos jelentőségű politikusok, és nekik mekkora a lobbijereje. Ez a mechanizmus újabb bizonyítékul szolgál a klientalizmus kiépülésére és a helyi önkormányzatok központi kormányzattól való erősödő függésére. Még a sikeres lobbizás sem feltétlenül jelenti azonban a költségvetési feszültségek teljes körű megoldását. Az egyik költségvetésért felelős hivatalnok szerint: *„Tehát a költségvetés tartalékaiból, az elmúlt években hagyománnyá vált, hogy nagyon nagy összegű egyedi támogatások kerülnek jóváhagyásra egyes településeknek. Megmondom őszintén, hogy ezzel egyetlen baj van. Hogy egy-egy koncentrált területre nagyon nagy összeget hagynak jóvá, amiből ott komplex fejlesztést kell végrehajtani. [...] Ebből az összegből, ha a városüzemeltető cég megkapná ezt, akkor nagyjából a közúthálózat egyharmadán meg lehetne csinálni a kátyúzást. És nem kéne szinte nullára lerongyolódni egy úthálózatnak, hogy utána már indokolt legyen egy koncentrált, nagy felújítás.”*

Bár sem a „pofapénz”, sem a „Pesten lobbizás” nem teljesen új jelenség, de az interjúalanyaink beszámolója szerint ez a fajta politikai tevékenység lett az egyik fontos befolyásoló tényezője egy adott középváros sikerességének. A léptékek politikai-gazdaságtani irányzatához nyúlva azt mondhatjuk, hogy az erőforrások elosztásának kontrollálása 2010 után egyre jobban a központi kormányzat felügyelete alá kerül, ami egyben át is írja az önkormányzat és a központi kormányzat között lévő korábbi viszonyokat. Ennek az új korszaknak a kulcsszava a kontroll.

Konklúzió

Az elmúlt időszakban a középvárosi önkormányzatok mozgásteret különböző okok miatt az eddigieknél is tovább szűkült. A 2008 utáni gazdasági világválság, illetve a 2010 utáni földcsuszamlásszerű hazai politikai változások következményeképpen a központi kormányzat és a városi önkormányzatok közötti viszony átalakult, és az előbbi sokkal erősebb kontrollt tud kifejteni az utóbbira. Ez a megváltozó viszony a tágabb gazdasági-politikai reformok része, és jól illeszkedik az újonnan színre lépő elitblokknak az új hegemónia megteremtésére irányuló kísérleteihez (Éber et al. 2019).

A kontroll azonban nem csak ebben az értelemben kulcsszó a jelenlegi időszakban: míg a helyi önkormányzatokat a központi kormányzat köti gúzsba, addig a helyi önkormányzatok a területükön élő állampolgárok, legalábbis az alacsonyabb

státuszú, kiszolgáltatottabb állampolgárok gúzsba kötése felé mozdulnak el. Azok a területek, ahol a települési önkormányzatok mozgásteret nőtt az utóbbi években, leggyakrabban a helyi szegénység kormányzásához, illetve a helyi szegények potenciális kontrolljához kötődik. Összességében tehát az önkormányzatok „lengéscsillapító”, „kipárnázó” szerepe – amelyet már az 1990-es és 2000-es évek elemzésekor is azonosítottak (Szalai 2007) – erősödik a gúzsba kötés folyamányaként. Ez a kipárnázás azonban most nem a decentralizációs, hanem éppen a centralizációs tendenciákhoz kötődve működik, és a korábbi időszakhoz hasonlóan arra irányul, hogy a helyi társadalmi feszültségek ne érjenek el kritikus szintet.

Ennek a „kipárnázó” funkciónak az elsődleges eszközei a közmunkaprogramok és a szociálisan célzott EU-s fejlesztések, amelyek a szűkös fejlesztési források legfontosabb elemei a zsugorodó középvárosok szempontjából. Ezek egy szűk pályán ugyan, de lehetőséget adnak a helyi feszültségek kezelésére és kontrollálására. Ezzel párhuzamosan azonban a tágabb recentralizációs törekvések és az önkormányzati szféra szanálása a központi kormányzattól való függés szisztematikus erősödését hozta magával. Bár az elmúlt évtized gazdasági konjunktúrája miatt a helyi adóbevételek relatív fontossága nőtt, ez részben a költségvetési főösszeg drasztikus csökkenésével, illetve a különböző funkciók elvonásával magyarázható. A helyi adóbevételek tehát a legtöbb önkormányzat – és különösen a zsugorodó kis- és középvárosok – esetében továbbra sem nyújtanak számottevő költségvetési mozgásteret.

Az önkormányzatok mozgásterének átalakulása nem kizárólag a zsugorodó városokat érinti, hanem szinte a teljes magyarországi önkormányzati rendszert, amelyet érdemes lenne további kutatásokkal elemezni. Jelen tanulmány szempontjából a leglényegesebb momentum ebből az általános tendenciából az, hogy a zsugorodó városok egy ilyen politikai, gazdasági és intézményi átalakulás közben még kiszolgáltatottabb helyzetbe kerülhetnek, mint a nem zsugorodó települések. A zsugorodó városokra ugyanis inkább jellemző a helyi adóbevételek szűkössége, a munkaerőpiaci anomáliák és a térbeli-társadalmi polarizáció egyéb negatív következményei.

Mindezeket figyelembe véve azt látjuk, hogy a zsugorodó középvárosi önkormányzatok jelenlegi mozgásteret rendkívül szűkös ahhoz, hogy a zsugorodó tendenciákat ellensúlyozni tudják. Különösen igaz ez abból a perspektívából nézve, hogy a magyarországi kis- és középvárosi zsugorodás kiváltó okai olyan tágabb strukturális mozgások eredményei, mint például a rendszerváltás, majd a 2008-as válság utáni gazdasági (és különösképpen az ipari szektorra jellemző) átrendeződés, az európai munkaerőpiac megnyílása a magyar munkavállalók előtt a 2004-es EU-csatlakozás után, a kisvárosi, illetve tágabban a vidéki (egészségügyi, oktatási, kulturális, közlekedési stb.) infrastruktúra szelektív leépülése vagy tágabban a növekvő térbeli és társadalmi egyenlőtlenségek. Az elmúlt évtizedben zajló országos közpolitikai reformok ezeket a kiváltó okokat nem tudták megváltoztatni, sőt a legtöbb esetben tovább gerjesztették a folyamatot. Így az önkormányzati intézményrendszer elmúlt évtizedekben végrehajtott átalakítása, azaz a kormányzás központosítása csak nagyon korlátozott területeken

adott nagyobb mozgásteret a helyi döntéshozóknak, és általánosságban inkább „gúzsba kötötte” őket. Azok a területek viszont, ahol inkább növekedett a mozgástér, meglátásom szerint nem alkalmasak a városi zsugorodás sikeres megállításához vagy a „helyes méret megtalálásához”. Ezek a területek tipikusan a helyi alsóbb társadalmi rétegek kontrollálásához adnak segítséget, így végső soron az országos léptéken kialakuló kontrollfunkciók „leszivárgását” azonosíthatjuk.

Abstract: The political economic approaches of urban shrinkage highlight the importance of how the room for manoeuvring of urban governments is shaped by broader, multi-scalar, structural processes. Through the example of the budgetary processes of four Hungarian towns, this article analyses the ways in which smaller cities can influence their future development trajectory. The first section of the article provides a short summary of recentralizing the local governmental system in Hungary in the last decade. While local governmental debt was taken over by the central government around 2014, the tasks and the budgets of local governments were curtailed at the same time. This results in a larger control of the central government over the local governments. While the local governmental budgets decreased, the relative increase of the weight of local taxes does not result in the broadening of the space for manoeuvring of local governments, mainly because of centralizing the institutions of economic development. Even though EU funds and the new public work scheme significantly contributed to local governmental budgets, the specific way how they were allocated and targeted resulted in the increasing control of local marginalized populations. Within the article this process is called as the „trickle down” mechanism of control. Furthermore, the phenomenon of „money-for-the-buddy” sheds light on the fact that the structural tensions present in the Hungarian local governmental system is not managed with formal procedures, but rather with informal arrangements and through the lobbying of local politicians. All in all, these tendencies show that the room for manoeuvring of the local governments of shrinking smaller cities is becoming narrower, and thus the potential modification of their shrinking tendencies is dependent upon broader political and economic changes.

Keywords: urban shrinkage, local governmental budgeting, urban governance, centralization, control

Irodalom

- Aalbers, M. B. – Bernt, M. (2018): The political economy of managing decline and rightsizing. *Urban Geography*, 40(2): 165–173. DOI: <https://doi.org/10.1080/02723638.2018.1524654>
- Állami Számvevőszék (2019): *Önkormányzatok pénzügyi monitoring alapján végzett ellenőrzése. A városi önkormányzatok gazdálkodásának fenntarthatósága (19017-es Jelentés)*. Budapest. <https://asz.hu/storage/files/files/jelentes/2019/19017.pdf> (utolsó letöltés: 2020.06.01.)
- Bernt, M. (2015): The limits of shrinkage: Conceptual pitfalls and alternatives in the discussion of urban population loss. *International Journal of Urban and Regional Research*, 40(2): 441–450. DOI: <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12289>
- Bethlendi A. – Lentner Cs. (2019): A magyar önkormányzati eladósodás és válságkezelés nemzetközi összehasonlításban. *Közgazdasági Szemle*, 66(10): 1013–1030. DOI: <http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2019.10.1013>

- Bird, R. M. – Wallich, C. I. – Péteri, G. (1995): Financing local government in Hungary. In Bird, R. M. – Ebel, R. D. – Wallich, C. I. (eds): *Decentralization of the Socialist State*. Washington: The International Bank for Reconstruction and Development – The World Bank, 69–116.
- Coppola, A. (2019): Projects of becoming in a right-sizing shrinking City. *Urban Geography*, 40(2): 237–256. DOI: <https://doi.org/10.1080/02723638.2017.1421391>
- Czibere I. – Gerő M. – Kovách I. (2017): Újraelosztás és integráció. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi integráció: Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete Magyarországon*. Pécs: MTA TK, 51–116.
- Czifrusz M. – Jelinek Cs. (2019): Az önkormányzatok mozgásteret a lakhatási szegénység enyhítésében. In Jelinek Cs. (szerk.): *Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2019*. Budapest: Habitat for Humanity Magyarország, 77–91.
- Csiszárík-Kocsir Á. (2008): A magyar helyhatóságok eladósodása az ezredforduló után. *Tér és Társadalom*, 22(4), 81–95.
- Éber M. Á. – Gagyai Á. – Gerőcs T. – Jelinek Cs. (2019): 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. *Fordulat*, 26: 28–75.
- Füzér K. (2017): *A projektcsiszított város: Részvételi városfejlesztés az ezredfordulós Pécsen*. Pécs: IDRResearch Kft. / Publikon Kiadó.
- Gerőcs T. – Jelinek Cs. (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban. *Eszmélet*, 118: 12–33.
- Hackworth, J. (2015): Rightsizing as spatial austerity in the American rust belt. *Environment and Planning A*, 47(4): 766–782. DOI: <https://doi.org/10.1068/a140327p>
- Hecló, H. – Wildavsky, A. (1981): *The Private Government of Public Money*. London: Macmillan.
- Hegedüs J. – Péteri G. (2015): Közszolgáltatási reformok és a helyi önkormányzatiság. *Szociológiai Szemle*, 25(2): 90–119.
- Horváth M. T. – Péteri G. – Vécsei P. (2014): A helyi forrásszabályozási rendszer magyarországi példája, 1990–2012. *Közgazdasági Szemle*, 61(2): 121–147.
- Jelinek, Cs. (2017): *Uneven development, urban policy making and brokerage. Urban rehabilitation policies in Hungary since the 1970s*. PhD-értekezés. Budapest: Central European University.
- Jelinek, Cs. – Pósfai, Zs. (2019): Reproducing socio-spatial unevenness through the dualization of policies in the domain of housing in Hungary. In Lang, T. – Görmar, F. (eds.): *Local and regional development in times of polarization. Re-thinking spatial policies in Europe*. Singapore: Palgrave Macmillan, 197–223. https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-981-13-1190-1_9.pdf (utolsó letöltés: 2020.06.01.)

- Jelinek, Cs. – Virág, T. (2019): Development brokers and place-based projects in deprived urban neighbourhoods: The case of Pécs, Hungary. *Justice Spatial – Spatial Justice*, (10): 1–22.
- Jelinek Cs. – Virág T. (2020): Zsugorodó városok és társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 4–26.
- Józsa V. (2016): A magyarországi regionalizmus egy gyakorlati szakember szemével. *Tér és Társadalom*, 30(1): 37–55. DOI: <https://doi.org/10.17649/tet.30.1.2731>
- Koltai L. (szerk.) (2018): *A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra*. Budapest: Hétfa.
- Kovai C. (2016): Önellátó függőség. In Kovács K. (szerk.): *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken* Budapest: Argumentum, 130–153.
- Kovai, C. (2019): Permanent wage labour as a norm: Workfare policy and everyday experiences of precariousness in a small Hungarian former industrial town. *Socio.Hu*, 7: 143–161. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.142>
- Kovai C. – Vígvári A. (2020): Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom*, 34(3): 68–89. DOI: <http://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>
- Kováts B. (2016): *Az önkormányzati hatáskörbe került lakhatási támogatások vizsgálata 31 önkormányzat példáján*. Budapest: Habitat for Humanity Magyarország, http://www.habitat.hu/files/Onkormanyzati_lakhatasi_tamogatások_Habitat_0720.pdf (utolsó letöltés: 2020.06.01.)
- KPMG (2015). *A magyar víziközmű ágazat bemutatása – átfogó tanulmány*. http://www.maviz.org/system/files/kpmg-maviz_vizikoizmu_agazati_helyzetkep_2_kiadas_2015_aug.pdf (utolsó letöltés: 2020.06.01.)
- Ladner, A. – Keuffer, N. – Baldersheim, H. (2016): Measuring local autonomy in 39 Countries (1990–2014). *Regional and Federal Studies*, 26(3): 321–357. DOI: <https://doi.org/10.1080/13597566.2016.1214911>
- Lentner Cs. (2014): A magyar önkormányzatok adósságkonszolidációja. *Pénzügyi Szemle*, (3): 330–344.
- Pálné Kovács I. (szerk.) (2016): *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- Péteri G. (szerk.) (1992): *Költségvetési szociológia*. Budapest: „Helyi demokrácia és újítások” Alapítvány.
- Pitti Z. (2000): Állva maradt önkormányzatok. *Kritika*, 29(4): 2–6.
- Scharle, Á. – Szikra, D. (2015): Recent changes moving Hungary away from the European Social Model. In Vaughan-Whitehead, D. (ed.): *The European Social model in crisis*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 229–261.
- Szalai J. (2004): A jóléti fogda – I. *Esély*, 15(6): 19–37.
- Szalai J. (2005): A jóléti fogda – II. *Esély*, 16(1): 3–34.
- Szalai J. (2007): *Nincs két ország...?* Budapest: Osiris.

- Szarka G. (2017): Országos Ipari Park Koncepció: az állami megoldás. *NavigátorVilág*, 1(11): 29.
- Szikra, D. (2014): Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy*, 24(5): 486–500.
- Váradi M. M. (2016): Értékteremtő közfoglalkoztatás periferikus vidéki terekben. *Esély*, 27(1): 30–56.
- Vigvári A. (szerk.) (2005): *Félúton: Tanulmányok a helyi önkormányzatok finanszírozási rendszerének továbbfejlesztési leherőségeiről*. Budapest: TÖOSZ.
- Vigvári A. (2007): Úton egy új vagyongazdálkodási paradigma felé. In Vigvári A. (szerk.): *A családi ezüst. Tanulmányok az önkormányzati vagyongazdálkodás témaköréből*. Budapest: Magyar Közigazgatási Intézet, 177–194.
- Vigvári A. (2008): Szubszidiaritás nélküli decentralizáció. Néhány adalék az önkormányzati rendszer magyar modelljének korszerűsítéséhez. *Tér és Társadalom*, 22(2): 141–167.
- Vigvári A. (2009): Atipikus önkormányzati eladósodás Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 56(7–8): 709–730.
- Virág T. (2020): Demográfiai polarizáció, térbeli és társadalmi marginalizáció két zsugorodó középvárosban. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 27–49.
- Wildavsky, A. (1975). *The politics of the budgetary process*. Boston: Little, Brown.

Zsugorodás, létbizonytalanság és időbeli horizontok

A válságetnográfiaiak nézőpontjairól¹

Pulay Gergő

pulaygergo@gmail.com

Dace Dzenovska (2018, 2020) a kivándorlás témájában folyó lettországi terepmunkája során figyelt fel arra, hogy beszélgetései hamar a városok és falvak kiürülése, elnéptelenedése (*emptying*) felé fordulnak. A Lettország vidéki térségeiben élők a kiüresedéshez egy, a korábbiaktól gyökeresen eltérő és általuk nem befolyásolható jövő eljövételének képzetét társították, ám az üresség a puszta hiányon túl sajátos életformát is jelentett számukra. Az otthon maradtak a külföldről hazautalt pénzek mellett különböző jövedelemforrások kombinálásával tartották fenn magukat, mint például önellátó gazdálkodással, részmunkaidős állásokkal, jóléti juttatásokkal, informális és határközi kereskedelemmel. Politikai szinten ebben a helyzetben a kormányzás és a fejlesztés növekedés-központú logikája helyett egyre inkább az üresség kezelésének megtervezésére lett szükség.

A zsugorodás vagy kiüresedés általában egyszerre jelenik meg a szakértői kimutatásokban, a politikai és gazdasági szereplők stratégiáiban, továbbá az adott válságos helyzetű térségek, települések vagy városrészek lakóinak megfontolásaiban és érzelmi reakcióiban. Ilyen krízishelyzetekben az érintetteknek sokszor nem áll rendelkezésére egy átfogó narratíva, amely a jövő megragadását célzó törekvéseiket vagy a jelenre vonatkozó bírálataikat elrendezné. A jelen recenzióban bemutatott kutatások a társadalmi, politikai és gazdasági változások szerkezeti vizsgálatát összekapcsolják az emberi cselekedetekben és viszonyokban kollektív módon kifejeződő érzékenységek és szenvedélyek – így például a remény vagy a félelem – affektív regisztereivel, amelyeket jellemzően nem lehet kizárólag narratívákon vagy diskurzusokon keresztül megragadni (Rutherford 2016; Schwenkel 2013). A jelen áttekintés célja tehát, hogy két antropológiai könyv rövid bemutatásán keresztül felhívja a figyelmet a zsugorodás mögött meghúzódó komplex viszonyokra és változásokra, amelyekkel számos kelet-európai etnográfus foglalkozott az elmúlt években.

¹ A recenzió a „Helyi közpolitikák és a marginalitás (újra)termelődése hanyatló városokban” (119465) című, Virág Tünde által vezetett NKFIH-kutatáshoz kötődik.

Affektív viszonyok és kiüresedés

Az elmúlt bő évtizedben a válságok sora és a vészhelyzetek nyelvezete határozta meg életünket (De Genova – Tazzioli 2016). A válsághelyzetek és a társadalomkritika különböző szakmai és köznapi formái összefonódnak és kölcsönösen erősítik egymást. Jane Guyer (2007) a 2008-as gazdasági válság idején népszerűvé vált írásában amellest érvelt, hogy adott történelmi és politikai viszonyokkal együtt járnak az időkezelés vagy időbeli érvelés (*temporal reasoning*) hegemónikus sablonjai. Az Egyesült Államokra vonatkozó megfigyelése szerint az emberek a felfüggesztettség állapotában találták magukat a kényszerű jelenbeliség (*enforced presentism*), tehát a rövid távú vagy azonnali időhorizontra jellemző törekvések, valamint egy olyan elképzelt, a fantáziák tartományába tartozó jövő (*fantasy futurism*) között, amelynek tényleges megragadására aligha van esélyük².

Akár a deprivációból adódó strukturális kényszernek, ellenállási formának vagy ezek sajátos keverékének tekintjük, a jelenre szűkülő időhorizontok kérdése a társadalomkutatás régóta ismert témái közé tartozik (mások mellett ld. Bourdieu 2000; Day et al 1998; Lewis 1970; Liebow 2003 [1967]). Ám sokáig mindezt jellemzően marginalizált és szegénységben élő közösségek körében vizsgálták azoknak a körülményeknek a részeként, amelyek őket a feltételezett társadalmi főáramtól megkülönböztetik. A munka világának átalakulása kapcsán hasonló változáson ment át a prekariátus fogalma is, amelyet korábban a társadalmi rétegződésben a munkásosztály „alatt” lévőekkel, az ipari termelés átalakulásával, a munkahelyek eltűnésével és az állam által elhagyatott marginális terek lakóinak helyzetével azonosítottak (ld. pl. Wacquant 2009). Ma ugyanez a fogalom a létbizonytalanságnak kitett, elégedetlen csoportok széles körének meghatározásaként szolgál. Eurocentrizmusuk miatt sokan bírálták a válság mint esemény vagy a prekaritás mint újonnan egyetemességé vált társadalmi állapot elgondolásait (ld. pl. Rajković 2017). Mint arra a nyugati centrumországokon kívüli tapasztalatokra építve számos beszámoló utal, a globális történelem szempontjából nem a prekaritás, hanem a fordizmus és a jóléti állam formációja tekinthető kivételesnek (Cross 2010; Munck 2013), a létbizonytalanság nem tudható be csupán a neoliberais korszakváltás következményeinek, és a vele kapcsolatos tapasztalatok és megküzdési módok sem egyöntetűek mindenhol (ld. pl. Millar 2018).

Ez a fajta fogalmi expanzió része annak a jelenkori tudásgazdaságnak, amelyben a kapitalista világrend, a környezet, a nemzetközi migráció vagy a járvány okozta válságok nyomán a jövőre vonatkozó remények és utópiák (mint amilyen a fejlődés vagy a felzárkózás) helyét egyre inkább a disztópiák veszik át. A közelmúlt társadalomtudományi válságirodalmában az ilyen alakzatokat egyszerre tekinthetjük az egyre inkább hasonló kihívások elé kerülő emberiségéről szóló globalizációs diskurzusok részének,

² Hasonlóan érvelt az elmúlt bő évtized válságirodalmának másik sokat hivatkozott szerzője, Lauren Berlant (2011), aki kegyetlen optimizmusnak (*cruel optimism*) nevezi azt a viszonyt, amelyben vágyakozásunk tárgya tényleges tevékenységeink kibontakozásának akadályává válik. A dél-európai országok válsága kapcsán ld. erről pl. Knight–Stewart 2016.

vagy azon hiedelmek aktualizált formáinak, amelyek bizonyos marginális helyszíneket és csoportokat a mindannyiunkra váró jövő megmutatásának képességével ruházzák fel. A remény továbbá az egyik központi fogalom, amellyel az ide vonatkozó kutatások többé vagy kevésbé nyíltan dolgoznak. A válságok kontextusában a remény lett a korábbi rend felbomlását és valami újnak a keletkezését megragadni igyekvő kutatások tárgya és egyben politikai tétje is. Így a remény tehát nemcsak a vizsgálat tárgya, hanem egyben módszer is, amely a pusztá szemlélődéssel ellentétben a bekövetkezés állapotában lévő jövőre összpontosítva a tudás és cselekvés új időbeli irányainak kijelölésére törekszik (Kleist–Jansen 2016). Az ide kapcsolódó kutatások közös előfeltevése tehát, hogy a társadalmilag osztott reményeknek van történelme, ami befolyásolja a rendelkezésre álló, befolyásolhatónak tetsző időhorizontokat, a jövő megragadására tett kísérleteket vagy épp ezek ellehetetlenülését (ld. pl. Ferguson 1999).

Zsugorodó város és a jövő etnográfija

Felix Ringel etnográfijának (2018) helyszíne az egykori NDK-ban lévő Hoyerswerda városa, amely a szocializmus évtizedeiben bányásztelepülésként épült fel, majd az 1989 utáni két évtizedben lakossága 70 ezerről 35 ezer fő alá csökkent. A német egyesülés után ez volt az első település, ahol 1991-ben idegenellenes támadás ért külföldi állampolgárokat. Ezt követően a járókeretes nyugdíjasok és lézengő fiatalok által benépesített „náciváros” képei bejárták az országos sajtót a keletnémetek intoleranciájának és az egyesülés kudarcának példájaként. Habár az egykori modellváros ragyogó kilátásokat ígért az odaköltözőknek, ám a 2008 és 2009 során végzett terepmunka idejére működésének gazdasági alapjai, a szocialista jövő ígéretei és a német egyesüléshez fűződő jólét reményei egyaránt elvesztek.

A kutatás az időbeliséggel kapcsolatos helyi tudásformák és törekvések viszonyát elemzi egy zsugorodó közegben. Mindezt azonban nem a múltbeli folyamatok vagy a nosztalgia kutatása révén ragadja meg, hanem prezentista nézőpontot javasol: eszerint ahogy a múlt, úgy a jövő is csak a vele kapcsolatos tudásformák, reprezentációk és egyeztetések révén tanulmányozható. Ez a kutatómódszertan tehát a jövőhöz fűződő emberi viszonyokra és az ezek hatékonyságával kapcsolatos hiedelmekre összpontosít, mint a tervezés, a jövő előrelátására való törekvés és az ezzel kapcsolatos befektetések. Ringel szerint egy zsugorodó városban a pusztá emlékezésnél gyakoribb a jövőre irányuló figyelem és a vele kapcsolatos problémafelvetések, így a várható fejlemények latolgatása és az azok befolyásolására – azaz a jövő birtokbavételére – való törekvés a helyi vezetők, szakemberek és a lakók körében egyaránt. A jövő reprezentációs megközelítésének hatékonyságába vetett hit tehát magában hordozza a reményt (vagy félelmet), hogy a jövőről szóló tudásnak befolyása van afölött, ami majd ténylegesen bekövetkezik.

Helyi szóhasználatban a zsugorodás leginkább egy eleve elveszett, disztópikus jövőt vetített előre, amelyet a városlakók eleinte elutasítottak, mivel egyfajta önbe-

teljesítő jóslat kockázatát társították hozzá. 2009-ben, amikor a Szövetségi Tervhivatal hivatalosan is Németország „leggyorsabban zsugorodó városává” nyilvánította a települést, a zsugorodás már a helyi tudás szerveződésének központi elemévé vált. Habár a városvezetés és a lakók hozzászórtak ahhoz, hogy egy zsugorodó városban élnek, ezt a helyzetleírást mégis igyekeztek megszabadítani a jövőre vonatkozó negatív felhangoktól. A helyi vezetők úgy érveltek, hogy városuk példát mutathatna a zsugorodással való megküzdés terén, és így visszakövetelhetné egykori mintaadó státuszát. Az esetleges csalódásokat elkerülendő a polgármester visszakozott attól, hogy konkrét kijelentéseket tegyen, vagy vitákban vegyen részt a város közeljövőjére vonatkozóan. Attól tartott, a lakók elűzéséhez járulna hozzá, ha a város demográfiai előrejelzéseit és reménytelen kilátásait felfedné. Megszólalásaiban inkább affektív nyelvezetet használt, ami a helyi identitással kapcsolatos fantáziákból táplálkozott. Mindez fokozta a bizonytalanságot, mivel a lakók így nem számíthattak megbízható előrejelzésekre személyes döntéseik meghozatalában.

A zsugorodó városban a remény és a jövő birtokbavétele egyszerre volt a hétköznapi egyezkedések tárgya és politikai célokat szolgáló eszköz. Így például az elismertség maga is a jövő megragadásának, a túlélés biztosításának egy módjává vált. Az iskolák, a politikai pártok, a vállalkozók, az egyesületek és a kulturális szervezetek a helyi és a regionális médiában való megjelenést hatékony befektetésnek tartották, amely a jövőbeni fennmaradás képességét jelenthette számukra. A városvezetés egy marketingcéget bízott meg, hogy reklámanyagok segítségével meggyőzze a lakosokat és a külső befektetőket a városban rejlő lehetőségekről. Az affektív politika és pedagógia az érzelmi dimenziók aktiválásával törekedett a kívánatos változások elérésére. Így például a helyi fiatalok részvételével évenkénti koszorúzási ünnepséget tartottak a náci múlt emlékezetének fenntartása, a döbbenet, az együttérzés és a szimpátia (vagy akár szégyenérzet) kiváltása érdekében. Az affektív tudás hatékonyságába vetett hit a jövővel kapcsolatos pedagógiai kezdeményezésekben is visszaköszött. Itt az volt a tét, hogy új reményekkel, valamint a helyi lehetőségek megfelelő ismeretével a fiatalok képessé váljanak elképzelni jövőjüket a városban, és ne akarnak elvándorolni. Ezek a programok azonban csak kevés résztvevőt vonzottak, és az új, pozitív jövőkép sokszor még az ő körükben sem volt általános.

A városlakók úgy érezték, az állam és a szakértők magukra hagyták őket, a helyi vezetés pedig nem rendelkezett meggyőző vízióval a jövőről. Sokan a jövőhöz és az időbeliséghez való viszonyulás alternatív módjait alakították ki az életüket meghatározó változások értelmezéséhez. Míg a szélsőjobboldali fiatalok a náci múlthoz és egy hozzá hasonló, elképzelt totalitárius jövőhöz kötődtek, a baloldali, anarchista ifjúsági kultúra résztvevői ezzel szemben az életképes alternatívákat és a jobb élet lehetőségét a jelenben folyó kreatív kísérletezés, az adott terek, a közös események, a baráti és intim kapcsolatok fenntartása, valamint a kritikai érvelés és az etikai önvizsgálat révén alkották meg. Ringel szerint a (közeli) jövő visszahódításához a jelenbeli igényekre válaszoló, ám tartós megoldások vezethettek el más esetekben

is. Ez megnyilvánult például a társadalmi kapcsolatok ápolásában vagy egy bizonyos intézmény, épület karbantartásában. A helyi iskolák és óvodák vagy a klubok és egyesületek tagjai számára a „változás” fogalma nem pusztán valami újszerűnek a kialakulását jelentette, hanem azt, hogy az előrejelzésekkel szemben mégsem tűnik el, ami számukra kedves. A városban például az „új hagyományok” bevezetésének gyakorlata egy jelenlegi esemény szándékolt vagy vágyott ismétlődésére utalt, annak jelentőségét az időbeli tartósság előzetes hozzárendelése által biztosította. Ilyen esetekben a remény a cselekvés hajtóerejeként nem a fejlődésre, hanem adott életformák fenntartására, állandóvá tételére vonatkozott. Másként mondva, az affektív tudás hatékonyságába vetett hittel szemben a jövőhöz való viszonyulásnak ez a módja a gyakorlat hatékonyságába vetett hitre épült, és a jövőre irányuló konkrét, célzott lépések megtételében nyilvánult meg. Így tehát Ringel a gyakorlat hatékonyságába vetett hit példái révén igyekszik az elemzés szintjén megismételni vagy továbbvinni a terepmunka során megtapasztalt reményt.

„Normális élet”, rácsozás és cinkosság

A zsugorodás Stef Jansen etnográfijában (2015) inkább csak háttérül szolgál, ám a munka a létbizonytalanság hétköznapi kezelésével és hatalmi viszonyaival kapcsolatos eddigi gondolatmenet szerves folytatásának tekinthető. A könyv alapja egy 2008 és 2010 között végzett terepmunka a posztszocialista és háború utáni Szarajevó peremén fekvő Dobrinja nevű lakótelepi negyedben. A lakótelep a jugoszláv korszak utolsó nagy léptékű lakásépítési programjának eredményeként épült fel jórészt az 1980-as években. Az etnográfia főszereplői a háború előtt költöztek ide, többek között szakképzett munkásként, tanárként vagy műszaki dolgozóként akkori munkahelyük biztosította lakhatásukat. Mint a helyi társadalom közép rétegének képviselői nem éltek különösebb jómódban – habár globális összehasonlításban nem is tartoztak a legszegényebbek közé. A jugoszláv időkben helyzetüket az állami ellátórendszerekbe való beágyazottság jellemezte, nem csak ezért voltak azonban hajlamosak szembeállítani a jelenben tapasztalt stagnálást az 1980-as években megélt, egyenes vonalú mozgással. Sokan érezték úgy, hogy hiába telt el majdnem másfél évtized a háború óta, a helyzetük érdemben nem javult, azóta is egyfajta kikökönt időben élnek, és nem tudnak előrehaladni. A háború után sokan elhagyták a lakótelepet a külföldi boldogulás reményében, ami hozzájárult az általános kiábrándultsághoz és a hanyatlás helyi tapasztalatához.

Jansen szerint a múltban megélt mozgás vagy egyenes vonalú haladás megszakítottságának érzése és a „normális élet” hétköznapi óhaja nemcsak Szarajevóban, hanem a volt Jugoszlávia területén másutt is gyakori. Mint az abnormális jelen körülményeivel pozitív kontrasztban álló émikus fogalom, a normális élet egyrészt a jövővel kapcsolatos aspirációkra, reményekre és félelmekre utal (magában hordozva a nyugat-európai életszínvonalal kapcsolatos elképzeléseket). Másrészt a múlt

kapcsán kifejezi az egykori jugoszláv idők felértékelését, amikor a szocialista intézményekbe ágyazott emberi élet többé-kevésbé kiszámíthatónak tűnt³. Ehhez képest a lakótelepen élők jelenlegi életüket drámai visszaesésként értékelték. Körükben a normális élet közös óhaja egyben az elvárásaik szerény voltát is kifejezte. Azt azonban kevesen gondolták, hogy az effajta élet lehetősége egyhamar megjelenne a láthatárakon. Diagnózisuk szerint mindez összefüggött az ország geopolitikai helyzetével. Úgy érezték, hogy Bosznia-Hercegovina – mint az EU „külföldjén” elhelyezkedő félprotektorátus – egy időben felfüggesztett, térben megrekedt állapotban van, kitéve a „külföld” vizsgáló és ítélkező tekintetének, amit a különféle fejlesztési célú nemzetközi szervezetek jelenléte szimbolizált. A negyed lakóinak körében a normális élet a legnagyobb vehemenciával az állami intézményekkel való hétköznapi találkozások kapcsán merült fel óhajok, felkiáltások, panaszok és hallgatások formájában. A normális élet fogalma politikai természetű érvelési módokat vont maga után, mivel a köznapi feltevés szerint a normális élet egy „normális államot” kívánna meg.

Amikor a negyed lakói aggodalmukat fejezték ki az erőforrások elosztásával, a tisztességtelen privatizációval, az egészségügyi ellátással, az oktatás és az adminisztráció működésével, az élelmiszerárakkal, a nyugdíjakkal, a klientelizmussal, a munkanélküliséggel vagy a közösségi közlekedéssel kapcsolatban; akkor panaszai jellemzően az államszervezésre, nem pedig az állam mibenlétére vonatkoztak. Bármit is gondoltak Bosznia-Hercegovina államiságáról, abban többségük egyetértett, hogy országukban a normális élet a hozzá szükséges keretek – helyi fogalommal a kívánatos rend vagy „rendszer” – hiánya miatt elérhetetlen. Elképzelésük szerint a normális élethez magától értetődően szükséges rendszerességet és előreláthatóságot biztosító keretek lehetővé tennék az emberi kapacitások mozgósítását, de működniük kellene az egyes egyének gyakorlataitól függetlenül is. Jansen az ilyen rendező kereteket létrehozó, szabályozó és szabályozott gyakorlatok összességét nevezi rácsozásnak (*gridding*), amely intenzitásában és hatékonyságában növekedhet vagy zsugorodhat, ez pedig meghatározza, hogy az emberek miként tapasztalják meg az államszervezés intézményes formáit.

Jansen visszaemlékezések és naplók segítségével rekonstruálja a háború idején fenntartott, ún. lépcsőházi iskolák működését. A háború a normális élet felfüggesztésével egyebek mellett megzavarta az iskolákban folyó munka napi ütemét és rutinjait. Akik gyerekek voltak akkor, úgy emlékeznek, hogy a kivételes helyzet okozta izgalom a kényszerű tétlenség folytán hamar frusztráltsággá, majd unalom-má változott. Többnyire négy fal közé zárva, körülveve – áram és folyóvíz híján – használhatatlan berendezésekkel, az idő elütésének kényszere határozta meg a mindennapokat. Az élelem, a víz vagy a tüzelőanyag megosztására irányuló kölcsönös segítségnyújtás mellett a lakók kezdeményezésére ilyen körülmények között vette

³ Példa erre az egykori munkahelyalapú lakáselosztási politika, vagy az olyan emlékek, miszerint nem voltak radikális egyenlőtlenségek a társadalomban, a mindennapi élet politikamentesnek tűnt, és az emberek megengedhették maguknak a tengerparti nyaralást, a külföldi utakat vagy egy hétvégi ház fenntartását.

kezdetét az értelmes rutin (és vele a normalitás) fenntartását célzó vészhelyzeti iskolarendszer kialakítása az épületek legbiztonságosabb részét jelentő lépcsőházakban. A háborús helyzetben tehát a szarajevói negyed lakói az államszervezést „utánzó”, alulról felfele építkező önszerveződési módokhoz folyamodtak a pusztá létezésén túlmutató élet biztosítása érdekében⁴.

Másfél évtizeddel később ezeket az erőfeszítéseket és áldozatokat sokan hiábavalónak érezték a „rendszer hiánya” folytán. A daytoni szerződés nyomán Bosznia-Hercegovina alkotmánya egy nemzeti hovatartozás alapján szerveződő, bonyolult intézményrendszer kialakulásához vezetett, amelyet a legtöbbben diszfunkciónak tartottak. A szarajevói negyed lakóinak az életterveik megvalósításához arra volt szükségük, hogy megnyerjék különféle intézmények támogatását, vagy legalábbis elhárítsák az útjukból az ezek által támasztott akadályokat. A szükséges információk felkutatásához bennfentes személyekkel való kapcsolatok kellettek, amelyekhez nem volt mindenkinek egyenlő hozzáférése. Az életfeltételeik biztosításáért folyó küzdelem iránya, végkimenetele bizonytalan volt, amit kollektív vesztésként éltek meg. Ez a beláthatatlan ideig tartó állapot csak a pusztá túlélését tette lehetővé, amelyet – bár megszoktak és elfogadtak –, de egyáltalán nem tekintettek normálisnak. A kényszerű jelenbeliség (*enforced presentism*) tehát az egyéneket és a háztartásokat folytonos kutakodásra és várakozásra ítélte, ami a jövővel kapcsolatos kollektív cselekvésben (így szakszervezetekben, egyesületekben vagy vallási csoportokban) való részvétel alacsony szintjét eredményezte.

A tőkeáramlás dinamikája az állampolgárok egy vékony rétegének lehetővé tette, hogy profitálni tudjanak Bosznia-Hercegovina globális kapitalizmusba való beilleszkedéséből. Az uralkodó kaszt (*ruling caste*) kisajátította az állami forrásokat, ellenőrzése alatt tartotta az élettervek gyakorlati megvalósításának csatornáit, és el tudta háritani az ezekre vonatkozó nyílt számonkérést. A negyed lakóinak körében a „politika” fogalma egy olyan szférára vonatkozott, amely tele van önző és mások kárára gyarapodó politikusokkal, mágnásokkal és maffiózókkal, illetve amelytől a normalitás jegyében a legtöbbben igyekeztek távol maradni. Felmerül a kérdés, hogy ha ennyien vádolták az uralkodó kasztot, akkor annak tagjai miként tudták hatalmukat megőrizni egy olyan országban, ahol szabad és titkos választások vannak. Jansen a legitimitás és a hatalom újratermelésének vizsgálatában az uralom és ellenállás, az állam és társadalom pusztá szembeállítását kritizálva a cinkosság (*complicity*) fogalmát emeli ki. Habár a szarajevóiak gyakran panaszkodtak a „rendszer hiányára”, a hétköznapi gyakorlatok szintjén mégiscsak létezett körükben egy hallgatólagos megegyezés a „játékszabályokról”, amelyek révén részesülhettek a juttatások (például a közintézményekben lévő munkahelyek) informális elosztásából. Miközben ez lehetővé tette az időleges, egyéni menekülést a társadalmi kirekesztettségéből, egyben hozzájárult az uralmi viszonyok újratermeléséhez. A politikai

4 Az iskoláztatáson túl ide tartozott még többek között a fegyveres védekezés, a népszámlálás vagy az ételosztás.

pártok által hangoztatott nacionalista vagy épp a „normális” és „működő” államra vonatkozó jelszavakkal szemben ezek a klienteliztikus juttatási gyakorlatok biztosították a hatalmon lévők hegemoniáját: A legtöbben úgy tekintettek minderre, mint ami megváltoztathatatlan. Az uralkodó kaszt a többség elől el tudta zárni az élettervek megvalósításának tőle független, alternatív útjait, vagy legalábbis kedvezőtlen színben tudta felmutatni azokat. Az uralkodó kaszt és a nekik alávetettek viszonyát így egyfajta „kedélyes feszültség” (*convivial tension*) jellemezte. A kutatás résztvevői (legalábbis implicit módon) magukat a hatalom nélküli „nép” (helyi kifejezéssel: *narod*) tagjainak tartották, akik gátlástalan politikusok áldozatai. A „politikától” való elkülönülés kifejezése egyfajta retorikai stratégiát adott a morális szubjektum megalkotása érdekében. Ám az uralmi viszonyok fenntartása független volt a vele kapcsolatos értelmezésektől. Bosznia-Hercegovina lakói első kézből tudhattak az uralkodó kaszt üzelmeiről, ám a megélhetést biztosító alternatív csatornák híján mégsem utasíthatták vissza a cinkosságra tett „kedélyes” meghívásokat. Amit a „rendszer hiányaként” neveztek meg, az végső soron megerősítette az uralkodó kaszt ellenőrzését a megélhetési csatornák felett, az „egy helyben toporgás” és vele a kizökent idő tapasztalata pedig érvénytelenítette a normalitás szempontjait a társadalmi cselekvésre vonatkozóan.

Összegzés

Jelen cikkben két olyan monográfiát mutattam be, amelyek a zsugorodás, illetve a kiüresedés kontextusában élő közösségek kutatása révén járulnak hozzá a kortárs antropológiai elméletalkotáshoz. A posztszocialista kiüresedés a gazdaság és az állam átszervezéséből fakad, melynek révén növekszik a polarizáció a gazdasági és politikai hatalmat összpontosító (nagyvárosi) központok, valamint az erőforráskitermelés helyszínéül szolgáló, elhagyatottá váló köztes vagy periférikus terek közt. A zsugorodó városokban és térségekben a kormányzás számára a folyamatos gazdasági növekedés és fejlesztés célkitűzései helyett inkább maga a fenntartás jelent kihívásokat. Az ott élőknek arra kell választ találniuk, hogy miféle jövője van lakóhelyüknek, érdemes –e ott élniük? A zsugorodó vagy kiüresedő települések így lehetőséget adnak a jövőhöz vagy a „normális élethez” fűződő társadalmi viszonyok tanulmányozására. A Ringel munkájában bemutatott németországi város lakói igyekeztek elutasítani a zsugorodással kapcsolatos, önbeteljesítő jóslatokhoz hasonló előrejelzéseket, és a fenntartás konkrét, célzott gyakorlataihoz folyamodva képesek voltak a jelen és a közeli jövő birtokbavételére. A Jansen által bemutatott szarajevói lakótelepen az elhagyatottság akut érzése és az életképes politikai alternatívák hiánya nem vezetett teljes körű depolitizálódáshoz. Bár a lakók nagy részének alig voltak a saját háztartásukon túlmutató reményeik, a normális élet iránti óhajok politikai természetű érvelési módokat vontak maguk után a normális életnek a „nor-

mális állammal” való összekötése nyomán. A jövő vonatkozásban itt a remény helyett inkább a remény utáni kitartó vágyakozás volt jellemző.

Irodalom

- Berlant, L. (2011): *Cruel Optimism*. Durham, NC – London: Duke University Press.
- Bourdieu, P. (2000): *Pascalian Meditations*. Stanford: Stanford University Press
- Cross, J. (2010): Neoliberalism as Unexceptional: Economic zones and the everyday precariousness of working life in South India. *Critique of Anthropology*, 30(4): 355–373.
- Day, S. – Papataxiarchis, E. – Stewart, M. (eds.) (1998): *Lilies of the Field: Marginal People who Live for the Moment*. Boulder: Westview Press.
- De Genova, N. – Tazzioli, M. (eds.) (2016): *Europe/Crisis: New Keywords of “the Crisis” in and of “Europe”*. Brooklyn – New York: Zone Books. http://nearfuturesonline.org/wpcontent/uploads/2016/01/NewKeywords-Collective_11.pdf (leöltés: 2020. november 2.)
- Dzenovska, D. (2018): Emptiness and its futures. Staying and leaving as tactics of life in Latvia. *Focaal – Journal of Global and Historical Anthropology*, Vol. 80: 16–29.
- Dzenovska, D. (2020): Emptiness: Capitalism without people in the Latvian countryside. *American Ethnologist*, 47(1): 10–26.
- Ferguson, J. (1999): *Expectations of Modernity. Myths and Meanings of Urban Life on the Zambian Copperbelt*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Guyer, J. I. (2007): Prophecy and the near future: Thoughts on macroeconomic, evangelical, and punctuated time. *American Ethnologist*, Vol 34(3): 409–421.
- Jansen, S. (2015): *Yearnings in the Meantime. ‘Normal Lives’ and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. New York – Oxford: Berghahn.
- Kleist, N. – Jansen, S. (2016): Introduction: Hope over Time – Crisis, Immobility and Future-Making. *History and Anthropology*, 27(4): 373–392.
- Knight, D. M. – Stewart, C. (2016): Ethnographies of Austerity: Temporality, Crisis and Affect in Southern Europe. *History and Anthropology*, 27(1): 1–18.
- Lewis, O. (1970): *Anthropological Essays*. New York: Random House.
- Liebow, E. (2003 [1967]): *Tally’s Corner. A Study of Negro Streetcorner Men*. New Edition. Lanham–Boulder: Rowman & Littlefield Publishers.
- Millar, K. M. (2018): *Reclaiming the Discarded. Life and Labor on Rio’s Garbage Dump*. Durham, NC: Duke University Press.
- Munck, R. (2013): The Precariat: A view from the South. *Third World Quarterly*, 34(5): 747–762.
- Rajković, I. (2017): For an Anthropology of the Demoralized: State pay, mock–labour, and unfreedom in a Serbian firm. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 24(1): 47–70.

- Ringel, F. (2018): *Back to the Postindustrial Future. An Ethnography of Germany's Fastest-Shrinking City*. New York – Oxford: Berghahn.
- Rutherford, D. (2016): Affect Theory and the Empirical. *Annual Review of Anthropology*, 45(1): 285–300.
- Schwenkel, C. (2013): Post/Socialist Affect. Ruination and Reconstruction of the Nation in Urban Vietnam. *Cultural Anthropology*, 28(2): 252–277.
- Wacquant, L. (2009): *Punishing the Poor. The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham, NC – London: Duke University Press.

Szociológiai

SZEMLE

2020/2

30. ÉVFOLYAM

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Jelinek Csaba

jelinek.csaba@periferiakozpont.hu
Közgazdaság- és Regionális Tudományi
Kutatóközpont
1097 Budapest Tóth Kálmán u. 4.

Kovai Cecília

kovai.cecilia@krtk.hu
Társadalomtudományi Kutatóközpont
Közgazdaság- és Regionális Tudományi
Kutatóközpont
1097 Budapest Tóth Kálmán utca 4.

Németh Krisztina

nemeth.krisztina@krtk.mta.hu
Közgazdaság- és Regionális Tudományi
Kutatóközpont
1097 Budapest Tóth Kálmán u. 4.

Pulay Gergő

pulaygergo@gmail.com
Max Planck Institute for Social Anthropology
Advokatenweg 36, 06114 Halle (Saale)

Virág Tünde

virag.tunde@krtk.mta.hu
Közgazdaság- és Regionális Tudományi
Kutatóközpont
1097 Budapest Tóth Kálmán u. 4.

Zolnay János

zolnayj@or-zse.hu
Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem
1084 Budapest Scheiber Sándor utca 2.